

NEO-OTTOMANISME

IDEOLOGIE, ARCHITECTUURSTIJL & MONUMENTENZORG

Aantal woorden: 51413

Barber Roelandt

Studentennummer: 01205305

Promotor: Prof. dr. Linda Van Santvoort

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad Master in de richting
Kunstwetenschappen.

Academiejaar: 2016 - 2017

Faculteit Letteren & Wijsbegeerte

Barber Roelandt
(01205305)

**Neo-Ottomanisme: ideologie, architectuurstijl &
monumentenzorg**

Masterproef voorgelegd tot het behalen van de graad van
Master in de Kunstwetenschappen

2017

Promotor: Prof. Dr. Linda Van Santvoort
Vakgroep Kunst-, Muziek- &
Theaterwetenschappen

Verklaring i.v.m. auteursrecht

De auteur en de promotor(en) geven de toelating deze studie als geheel voor consultatie beschikbaar te stellen voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van gegevens uit deze studie.

Het auteursrecht betreffende de gegevens vermeld in deze studie berust bij de promotor(en). Het auteursrecht beperkt zich tot de wijze waarop de auteur de problematiek van het onderwerp heeft benaderd en neergeschreven. De auteur respecteert daarbij het oorspronkelijke auteursrecht van de individueel geciteerde studies en eventueel bijhorende documentatie, zoals tabellen en figuren. De auteur en de promotor(en) zijn niet verantwoordelijk voor de behandelingen en eventuele doseringen die in deze studie geciteerd en beschreven zijn.

PERSOONLIJK VOORWOORD

Waarom dit onderwerp?

Van september 2015 tot januari 2016 leefde ik als Erasmus-student in de Turkse metropool, Istanbul. Samen met een Franse en Palestijnse student huurde ik een appartementje niet ver van Istanbuls culturele hub, Taksim. Op ongeveer 10 minuten wandelen van het appartementje was er een klein parkje. Het stukje groen was een welgekomen verademing in de hyper-geurbaniseerde ruimte van de miljoenenstad. Eigenlijk stelde het niet veel voor: een aantal vierkante meter gras, wat bomen rondom rond en in het midden een klein bronzen standbeeld van Mustafa Kemal Atatürk. Atatürk, letterlijk ‘Vader der Turken,’ was de stichter van de moderne Turkse republiek. Hij wist de Europese koloniale machten terug te dringen en voerde een beleid van verwestersing en modernisatie. Voor veel Turken blijft hij een ware held en het symbool van het moderne Turkije. Atatürk keek streng voor zich uit. Met zijn ene hand hield hij de grondwet vast en de andere wees strijdvaardig voor hem uit. De pose deed me denken aan al die andere grote leiders die in de vorige eeuw standbeelden hebben gekregen. Maar de menselijke schaal en de mooi uitgewerkte details, onderscheidden het beeldje en gaven het een zekere esthetische kwaliteit.

Het gebeurde vaak dat ik het parkje opzocht om eventjes weg te zijn van de grootstad. Het drukke verkeer, de eindeloze mensenmassa’s en de chaotische geluiden die dag en nacht weergalmden, werden me soms te veel. Op die momenten trok ik naar het parkje en las er een boekje of bestudeerde ik het gedrag van tientallen katten die het park bewoonden.

Op een koude novemberdag, besloot ik na een drukke lesdag eventjes de rust van het parkje op te zoeken. Wanneer ik plaatsnam op mijn gewoonlijke plekje (de allerlaatste bank van rechts), merkte ik dat er iets veranderd was. Het duurde een tijdje voor ik goed en wel beseftte wat, maar dan zag ik dat het standbeeldje weg was. In de plaats van het mooie Atatürk-standbeeld, bevond er zich nu een grote bloempot met een abstracte inkerving van het hoofd van één of andere sultan. De sultan was bebaard, droeg een tulband, en keek streng voor zich uit.

Ik staarde een tijdje verwonderd naar de bloempot. Een oudere man leek mijn verwondering op te merken en kwam naast me staan. “Het gebeurd wel vaker,” zei hij in gebroken Engels, “in de weinig bezochte plekken, zoals dit park, halen ze [waarmee hij op de islamitische AKP regering doelt] de standbeelden van Atatürk weg en vervangen ze die door één of andere sultan waarvan ze allemaal zo vol van zijn.” De man haalde zijn neus op en liet me verdwaasd achter. Op dat moment wist ik waarover mijn masterthesis zou gaan.

Het voorval met het standbeeld toonde voor mij aan dat er in Turkije een verregaand proces aan de gang is die de geschiedenis van het land wil herschrijven. Velen geven de schuld hiervoor aan de zogenaamde “Neo-Ottomaanse ideologie.” Ik wou de invloed onderzoeken van deze ideologie op de Turkse monumentenzorg en architectuur. Ik geloof dat dit onderwerp relevant is ook voor mensen hier, want ondanks de kritiek die organisaties als UNESCO vaak krijgen, geloof ik persoonlijk nog steeds in de opvatting dat het erfgoed van deze planeet een universeel, menselijk erfgoed is. Mensen zijn doorheen de geschiedenis altijd verbonden geweest en dragen nu een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het erfgoed dat werd nagelaten.

Nuancering

Doordat deze masterproef handelt over complexe, deels politieke, materie, is enige nuancering vereist. Heel vaak zal in deze masterproef gesproken worden in antagonistische termen: het “Westen” tegenover de “Rest,” de “Neo-Ottomanen” tegenover de “Republikeinen,” “de secularisten” tegenover de “politieke Islam” enzovoort. De realiteit is echter veel complexer. In de praktijk bestaan geen tegengestelden, maar is alles beïnvloed door elkaar. Zo bestaat “het Westen” als duidelijk afgebakende groep mensen niet. De reden waarom we in deze masterproef dan toch soms spreken over het “Westen” of de “Neo-Ottomanen” is om de complexe materie enigszins begrijpbaar te houden. Hou echter steeds in het achterhoofd dat er soms aan veralgemening wordt gedaan.

We zullen uiteraard heel vaak spreken over “Neo-Ottomanen.” Deze term is eigenlijk problematisch doordat men de term vaak gebruikt in politieke discussies tussen voor- en tegenstanders van de huidige Turkse regering. Toch gebruiken we de term, omdat het mooi het verschil aantoonde tussen het Turkije van nu en het Turkije van vroeger. Toen de Republiek Turkije in 1923 werd gesticht door Atatürk, kwam de CHP Partij (*Cumhuriyet Halk Partisi*), toen nog *Halk Fırkası* genoemd, aan de macht. Deze partij heeft vooral een beleid van modernisering en verwestering doorgevoerd. De oppositie, in zoverre die toegelaten werd, pleitte echter tegen de verwestering en wilde het land meer verbinden met de Ottomaanse en islamitische tradities. Die tegenstelling wordt in de literatuur vaak bestempeld als de tegenstelling tussen Republikeinen en Neo-Ottomanen.

Het onderscheid tussen Republikeinen en Neo-Ottomanen is echter niet altijd duidelijk. In deze masterproef gebruiken we echter ook deze termen om het overzicht te behouden. In overeenstemming met de meeste wetenschappelijke literatuur spreken we over de ‘Republikeinse periode’ voor de beginperiode van de Turkse republiek, een periode waarin een beleid van verwestering en modernisering werd doorgevoerd. Vanaf de jaren 1980 kwam deze periode ten einde met de opeenvolgende verkiezingsoverwinningen van islamgezinde politieke partijen. De huidige regeringspartij AKP van president Recep Tayyip Erdoğan vormt de laatste in het rijtje. Wanneer we spreken over “Neo-Ottomaanse” praktijken doelen we op praktijken die op de één of andere manier de focus leggen op het Ottomaanse verleden.

Specifieke termen

Deze masterproef handelt over Turkije en bevat bijgevolg een aantal Turkse namen en termen. Om deze correct te lezen is basiskennis van het Turkse alfabet noodzakelijk. Hierin komen een aantal letters voor die niet in het Nederlandse alfabet voorkomen. De ‘ç’ wordt uitgesproken als [tsj] zoals in **tsj**onge. De [ğ] wordt niet uitgesproken, zoals in het Duitse **fah**ren. De [ı] wordt als een “oe” uitgesproken met gespreide lippen. De [ö] zoals in **föh**n. En de [ş] zoals in **sja**al.

We overlopen een aantal veel voorkomende Turkse namen en termen. AKP staat voor *Adalet ve Kalkınma Partisi* (AK Parti, Partij voor Rechtvaardigheid en Ontwikkeling). De verschillende schrijfwijzen worden in deze masterproef door elkaar gebruikt. Soms wordt ‘AK Parti’ gebruikt. Soms de ‘AKP partij’ en soms gewoonweg AKP.

Telkens we het in deze masterproef over moskeeën hebben, zijn er ook verschillende schrijfwijzen. Een voorbeeld is de “Süleymaniye moskee”. In het Turks spreekt men van de

“Süleymaniye Cami.” “Cami” is Turks voor moskee en kan ook met twee i’s worden geschreven (zoals in “Süleymaniye Camii”); dit om een samenstelling aan te duiden. Daarnaast laat men soms ook het woord ‘moskee/cami(i)’ weg en spreekt men enkel van de Süleymaniye. Op deze manier kent elke moskee in Turkije een aantal verschillende schrijfwijzen die in deze masterproef door elkaar worden gebruikt.

Soms worden namen van Turkse personen of zaken in het Nederlands verschillend geschreven. Zo schrijft men in het Turks ‘Atatürk’ of ‘Miniatürk’¹ met een trema, maar in het Nederlands zonder (Ataturk, Miniaturk). Beide schrijfwijzen kunnen voorkomen in de masterproef. Ik verkies zo veel mogelijk de Turkse schrijfwijzen te hanteren.

Als laatste gebruikt deze masterproef ook soms termen uit de Islam. Een voorbeeld hiervan is een “madrasa.” Een “madrasa” is een Koranschool. Het woord komt uit het Arabisch, en wordt in het Turks als ‘medrese’ geschreven. In de masterproef opteren we in deze context voor de originele Arabische termen. Maar ook hier kunnen beide schrijfwijzen door elkaar voorkomen.

Om alles duidelijk te houden volgen na vreemde termen heel vaak grijze voetnoten waarin meer uitleg wordt gegeven over de betekenis van het woord. Het is belangrijk deze voetnoten te lezen om de hoofdtekst te kunnen begrijpen.

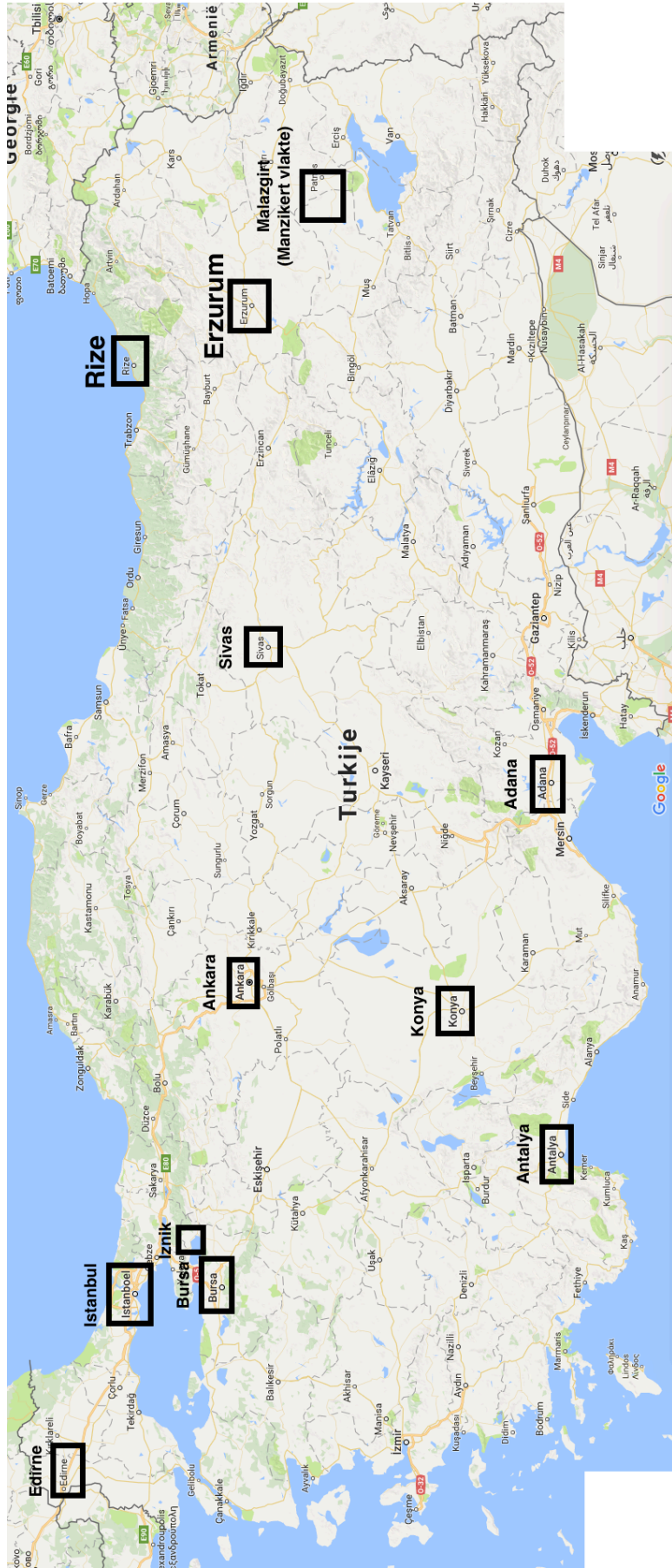
Opbouw van de masterproef

Na dit persoonlijk voorwoord volgt een kaart van Turkije. Hierop zijn alle steden en plaatsen aangeduid die worden aangehaald in de masterproef.

Daarna volgt een abstract in het Engels en Nederlands. En pas dan begint de hoofdtekst. Er wordt gestart met de status quaestionis, onderzoeksvragen en methodologie. Hierna volgen vier belangrijke hoofdstukken. Hoofdstuk één is een inleiding en schetst de context. Hoofdstuk twee en drie bieden een antwoord op de onderzoeksvragen. En hoofdstuk vier biedt een soort besluit door alle relevante informatie kort samen te vatten. Het hoofdstuk is echter meer dan een besluit, omdat er ook geprobeerd wordt een verklaring te bieden voor de fenomenen die in hoofdstuk twee en drie besproken zullen worden. Deze masterproef wijkt dus een klein beetje af van de standaard inhoud verdeling voor masterproeven. Na hoofdstuk vier volgt de bibliografie.

---

¹ Miniatürk: een themapark in Istanbul.

A nation of constant displacement:

“The time...is the time of humanity that has lost all continuity with humanity, of a humanity that no longer knows anything nor remembers anything, that lives in nameless cities with nameless streets or streets with names different from the ones they had yesterday, because a name means continuity with the past and people without a past are people without a name.”²

---

² M. Kundera, *The Book of Laughter and Forgetting* (New York: Harper Perennial, 1994), 157.

ABSTRACT

In de laatste jaren wordt in de internationale media vaak gesproken over de Neo-Ottomaanse ideologie in Turkije. De term wordt gebruikt om het beleid van de regerende AKP partij en, vooral, van de Turkse president Recep Tayyip Erdoğan te karakteriseren. Deze masterproef focust op de consequenties van deze ideologie voor de architectuur en monumentenzorg.

In de Turkse architectuur is er de laatste jaren een boom geweest van zogenaamde “Neo-Ottomaanse” architectuur. Een paar bekende voorbeelden zijn de Çamlıca moskee in Istanbul, het presidentieel paleis in Ankara en verschillende huisvestigingsprojecten over het hele land. Een diepere analyse van deze stijl toont dat men ze kan kaderen binnen het postmoderne discours. De redenen voor het succes van de stijl zijn tweevoudig. Zowel identiteit als esthetiek speelt een belangrijke rol.

Sommige auteurs hebben ook gesproken over “Neo-Ottomaanse praktijken” in de Turkse monumentenzorg. Er wordt beargumenteerd dat het Ottomaans erfgoed wordt geprivilegieerd tegenover het erfgoed van minderheden, christenen en de Oudheid. Maar evenementen zoals “Istanbul 2010: Europese Culturele Hoofdstad” bewijzen dat de Turkse autoriteiten weldegelijk aandacht hebben voor niet-moslim erfgoed. Byzantijns erfgoed werd in Istanbul gerenoveerd. Er is speciale aandacht voor de Armeense en Griekse aanwezigheid in Turkije geweest. Gezien het belang van toerisme voor het land is het onwaarschijnlijk dat Turkije ooit haar antiek erfgoed slecht zal behandelen. Desalniettemin blijkt uit een nadere analyse dat de restauratie van Byzantijns erfgoed gebeurde binnen de ambitie om de gebouwen te convergeren tot moskeeën. Een nieuw themapark, *Miniaturk*, met miniatuurmodellen van het Turkse patrimonium, focust op het Ottomaans erfgoed. En de autoriteiten ondernamen ook succesvolle acties om ‘uitgevonden Ottomaanse tradities’ als immaterieel cultureel erfgoed te introduceren in het huidige Turkije.

Een verklaring voor al deze verscheiden gebeurtenissen in Turkije kan (deels) gevonden worden in de filosofische theorieën van Heidegger, Riegl en anderen.

In recent years international media have extensively been reporting about the Neo-Ottoman ideology in Turkey. The term has been used to characterise the policies of the governing AKP party and, most of all, the country’s president, Recep Tayyip Erdoğan. This master thesis focuses on the consequences this ideology has for the world of architecture and monument preservation.

In architecture there has been a recent boom of so called “Neo-ottoman” architecture. A few famous examples are the Çamlıca Mosque in Istanbul, the presidential palace in Ankara and several housing projects all over the country. A deeper analysis of this style shows that it can be placed within a postmodern theoretical framework. The reasons for its success are plural with both identity and aesthetics being of great importance.

Some authors have also spoken of “Neo-Ottoman practices” in Turkey’s preservation activity. They have argued that the government has privileged its Ottoman heritage and neglected the heritage of minorities, Christians and Antiquity. However, events like the 2010 Istanbul Cultural Capital of Europe program have proven that the Turkish authorities do have attention for non-Muslim heritage. Istanbul’s Byzantine heritage has been extensively renovated. There has been special emphasis on Armenian and Greek presence in Turkey. And considering the importance of tourism for the country it is unlikely that Turkey’s Antique heritage will ever be threatened badly. Nevertheless a closer analysis shows that the restoration of Byzantine heritage has been done to convert these buildings into mosques. A new theme park, *Miniaturk*, that shows miniature models of Turkish patrimony, focuses mainly on the Ottoman heritage. And the authorities have also undertaken successful actions to introduce ‘invented Ottoman traditions’ as new immaterial cultural heritage.

An explanation for all these different tendencies in Turkey can be found in the philosophical theories of Heidegger, Riegl and others.

Key words: Neo-Ottomanism, Contemporary architecture, monument preservation, postmodernism, identity, Heidegger....

INHOUDSTAFEL

0. VRAAGSTELLING EN METHODIEK	1
0.1 STATUS QUESTIONIS	1
0.2 ONDERZOEKSVRAGEN	2
0.3 METHODOLOGIE	3
1. INLEIDING EN CONTEXT	5
1.1 DE TURKSE MONUMENTENZORG: EEN KORT OVERZICHT	6
1.2 NEO-OTTOMANISME: DEFINITIE EN NUANCERING	8
1.2.1 NEO-OTTOMANISME: BUITENLANDS BELEID	8
1.2.2 NEO-OTTOMANISME: BINNENLANDS BELEID	11
1.3 CONCLUSIE	13
2. EEN NIEUWE BOUWSTIJL?	15
2.1 INLEIDING	15
2.2 OTTOMAANSE ARCHITECTUUR: EEN KORT OVERZICHT	15
2.2.1 WIE ZIJN DE TURKEN?	16
2.2.2 ARCHITECTUUR IN HET OTTOMAANSE RIJK	19
2.3 NEO-OTTOMAANSE ARCHITECTUUR	25
2.3.1 INLEIDING	25
2.3.6 NEO-OTTOMAANSE ARCHITECTUUR BINNEN TURKIJE: DE BELANGRIJKSTE ACTOREN	28
2.3.7 NEO-OTTOMAANSE ARCHITECTUUR BINNEN TURKIJE: ENKELE CASUSSEN	31
2.3.8 NEO-OTTOMANISME: EEN POST-MODERNE STROMING?	46
2.3.9 NEO-OTTOMAANSE ARCHITECTUUR BUITEN TURKIJE: VANUIT EEN ANDERE DENKWIJZE...	49
2.4 CONCLUSIE	52
3. NEO-OTTOMANISME EN MONUMENTENZORG	55
3.1 INLEIDING	55
3.2 TURKSE MONUMENTENZORG: WERKING?	57
3.3 TURKSE MONUMENTENZORG: STAND VAN ZAKEN?	61
3.4 TURKSE MONUMENTENZORG: NEO-OTTOMAANSE PRAKTIJKEN?	64
3.4.1 HET 'OTTOMANISEREN' VAN BYZANTIJS ERFGOED	65
3.4.2 MINIATÜRK: DE AANKONDIGING VAN DE "NEO-OTTOMAANSE" GOUDEN EEUW	68
3.4.3 DE CREATIE VAN IMMATERIEEL ERFGOED	70
3.4.4 <i>VAKIFS</i> : DE CENTRALE ROL VOOR OTTOMAANSE TRADITIES	71
3.5 <i>ISTANBUL: A GLOBAL BRAND?</i>	73
3.5.1 VERNIEUWING EN REGENERATIE VIA CULTUUR IN EUROPA	74
3.5.2 NOSTALGIE: HET ALLES DOMINERENDE GEVOEL	80
3.5.3 ISTANBUL 2010: CULTURELE HOOFDSTAD VAN EUROPA	83
3.6 CONCLUSIE	86
4. EEN BESLUIT/VERKLARING...	89
4.1 INLEIDING	89
4.1.1 NEO-OTTOMANISME IN DE ARCHITECTUUR	89
4.1.2 NEO-OTTOMANISME IN DE MONUMENTENZORG	92
4.1.3 EEN MOGELIJKE VERKLARING.	94
4.2 NEO-OTTOMAANSE ARCHITECTUUR VERKLAARD	95
4.2.1 DE ESTHETISCHE DRIJFVEER	95

4.2.2	DE IDENTITEITSDRIJFVEER	96
4.3	NEO-OTTOMAANSE PRAKTIJKEN IN DE MONUMENTENZORG VERKLAARD	100
4.3.1	HEIDEGGER EN MONUMENTENZORG	100
4.3.2	MATERIALISME EN RELIGIE	104
4.4	CONCLUSIE	114
5.	BIBLIOGRAFIE	117
5.1	BOEKEN	117
5.2	WETENSCHAPPELIJKE TIJDSCHRIFTEN	121
5.3	DOCTORATEN, MASTERTHESISSEN, PAPERS, RAPPORTEN...	122
5.4	KRANTENARTIKELEN (INTERNATIONALE, VLAAMSE EN TURKSE MEDIA)	123
5.5	ONLINE MEDIA	126
5.6	ONLINE WEBSITES	127
5.7	OVERIGE (LEZING, INTERVIEWS, ...)	130

0. Vraagstelling en Methodiek

0.1 Status Questionis

In de bibliografie van deze masterproef werd een uitgebreide lijst van boeken, wetenschappelijke artikels, doctoraten en mastertheses opgenomen. Veel van deze werken handelen over het belangrijkste thema van deze masterproef, “Neo-Ottomanisme.” De term, “Neo-Ottomanisme,” omvat een heleboel, sterk verschillende verschijnselen. Het is belangrijk hierbij op te merken dat deze masterproef, en bijgevolg de aangehaalde literatuur, enkel focust op twee aspecten van dit zogenaamde “Neo-Ottomanisme.” Het gaat namelijk om contemporaine architectuur en monumentenzorg. Politieke, sociale, economische... aspecten komen enkel bij wijze van context in de inleiding ter sprake.

Er zijn een tweetal heel belangrijke bronnen die meermaals in deze masterproef worden aangehaald. De eerste bron is getiteld *The Transnational Mosque: Architecture and Historical Memory in the Contemporary Middle East*. De auteur, Kishwar Rizvi, is een Amerikaanse architecte en hoogleraar kunstgeschiedenis aan Yale University. In het boek onderzoekt ze drie contemporaine architectuurstijlen voor moskeeën. Eén van die architectuurstijlen is de zogenaamde Neo-Ottomaanse bouwstijl. Zij focust dus enkel op moskeebouw, terwijl wij, in deze masterproef, focussen op alle soorten gebouwen.

De tweede bron is getiteld *Orienting Istanbul: Cultural Capital of Europe* en werd gepubliceerd onder de redactie van de Turkse geleerden Deniz Göktürk, Levent Soysal en İpek Türeli. Göktürk is hoogleraar aan de Universiteit van California (Berkeley). Soysal is hoogleraar antropologie aan Kadir Has University (Istanbul). En Türeli is een postdoctorale *fellow* aan Brown University (Rhode Island). Het werk bespreekt de cultuur- en erfgoedsector van de Turkse metropool, Istanbul. Er wordt meermaals gesproken van “Neo-Ottomaanse praktijken in de monumentenzorg.”

Daarnaast zijn er ook een aantal Turkse onderzoekers die belangrijke studies naar het thema van deze masterproef hebben ondernomen. De belangrijkste namen zijn de Turkse sociologe Ayşe Öncü, architectuurhistorica Zeynep Günay en politicologe Gizem Zencirci.

En als laatste worden in het wetenschappelijk (online) tijdschrift *European Journal of Turkish Studies* regelmatig artikels over het “Neo-Ottomanisme” gepubliceerd. Belangrijke namen hier zijn de Franse antropologe Vivienne Marquart en de Franse architecte Muriel Girard.

Om tot concretere onderzoeksvragen te komen, werd in het literatuuronderzoek gefocust op wat monumentenzorg eigenlijk betekent. De twee belangrijkste bronnen waren hier het monumentale overzichtswerk *A History of Architectural Conservation* van de Finse onderzoeker Jukka Jokilehto en het geprezen boek *Architectural Conservation in Europe and the Americas* van de Amerikaanse geleerden John. H. Stubbs en Emily G. Makaš. Deze beide werken focussen niet enkel op Europa, maar ook op het Midden-Oosten. Om nog meer achtergrond te krijgen over Midden-Oosterse monumentenzorg en architectuur werd ook het belangrijke overzichtswerk *Islam: Art and Architecture* van de Duitse geleerden Markus Hattstein en Peter Delius geraadpleegd.

Er werd in de voorafgaande literatuurstudie ook een klemtoon gelegd op een problematiek die ontstond na de Tweede Wereldoorlog toen via internationale organisaties als UNESCO het Europese concept ‘monumentenzorg’ werd uitgebreid naar de rest van de wereld. Belangrijke auteurs hierover zijn de Duitse prof. dr. Reinhard Bernbeck, de Franse historica Françoise Choay, de Zwitserse kunsthistoricus Dario Gamboni en de Amerikaanse historici David Lowenthal en David Rifkind.

0.2 Onderzoeksvragen

Na literatuuronderzoek werd geleidelijk het onderwerp van deze masterproef afgebakend: de masterproef zou zich bezighouden met de invloed van het Neo-Ottomanisme op de architectuur en de monumentenzorg in Turkije. Zoals in de *status quaestionis* opgemerkt, en in de bibliografie aangetoond, werden er recentelijk al een aantal wetenschappelijke studies ondernomen naar dit onderwerp. In het merendeel van deze studies wordt Neo-Ottomanisme (zowel in de architectuur als in de monumentenzorg) echter behandeld vanuit een sociologisch perspectief. Er wordt gefocust op de invloed van de Neo-Ottomaanse praktijken op de Turkse samenleving. In deze masterproef laten we dit perspectief niet volledig los, maar willen we meer focussen op concrete “kunstwetenschappelijke kenmerken.” Hiermee bedoelen we dat we meer aandacht gaan besteden aan de architecturale kenmerken van de Neo-Ottomaanse architectuurstijl, dan aan de invloed van Neo-Ottomaanse architectuur op de Turkse samenleving. We gaan ook meer aandacht besteden aan de concrete werking van de Turkse monumentenzorg en hoe die werking beïnvloed wordt door “Neo-Ottomaanse praktijken,” dan we aandacht gaan besteden aan de betekenis van het Ottomaans erfgoed voor de Turkse samenleving.

Door de focus te leggen op het kunstwetenschappelijk perspectief, los van het sociologisch perspectief, wil deze masterproef bijkomende kennis leveren aan de reeds bestaande literatuur. Zo kwamen we tot de specifieke onderzoeksvragen.

Een eerste onderzoeksvraag gaat de kenmerken van de Neo-Ottomaanse bouwstijl nader duiden. De bestaande wetenschappelijke literatuur en de internationale pers spreken vaak over “Neo-Ottomaanse architectuur.” Maar wat betekent dat eigenlijk? Is dit een nieuwe architectuurstijl? Zo ja, wat zijn de architecturale kenmerken van deze stijl? Zijn er parallellen met de historische Ottomaanse bouwstijl? Zijn er invloeden uit andere stijlen te herkennen? Enzovoort.

Een tweede onderzoeksvraag wil de zogenaamde “Neo-Ottomaanse praktijken” in de Turkse monumentenzorg onderzoeken. In de literatuur spreekt men over een focus op het Ottomaanse erfgoed, maar wat houdt dat concreet in? En wat zijn de gevolgen voor de werking van de Turkse monumentenzorg?

0.3 Methodologie

Om de kenmerken van de “Neo-Ottomaanse architectuur” te bespreken werd een combinatie van bronnenonderzoek en veldwerk verricht. Er werd een uitgebreide studie ondernomen van de historische Ottomaanse architectuur, want je kan pas “Neo-Ottomaanse architectuur” begrijpen als er kennis is van de historische Ottomaanse architectuur. De drie belangrijkste bronnen die hiervoor werden doorgenomen zijn de overzichtswerken *A History of Ottoman Architecture* van de Britse historicus Godfrey Goodwin, *Sinan: The Architect and His Works* van de Turkse prof. dr. Reha Günay en *Turkije: Van de Seltsjoeken tot de Ottomanen* van de Zwitserse architectuurhistoricus Henri Stierlin.

Aanvankelijk was het de bedoeling om alle besproken bouwwerken in deze masterthesis ook effectief zelf te bezoeken, maar door de politieke onrust in Turkije is dit slechts gedeeltelijk gelukt. De gebouwen die niet werden bezocht, werden bestudeerd aan de hand van foto's in wetenschappelijke werken of gevonden via online databanken. Vele van deze gebouwen worden in de media en in de literatuur bestempeld als “Neo-Ottomaanse architectuur.” Door de gebouwen te onderzoeken en te vergelijken met de historische Ottomaanse architectuur werden de architecturale kenmerken van deze stijl dieper bestudeerd.

Om de “Neo-Ottomaanse praktijken” in de Turkse monumentenzorg te onderzoeken werd ook een combinatie van bronnenonderzoek en veldwerk ondernomen. Zo werden recent gerestaureerde gebouwen bezocht en geëvalueerd.

Om tot verbanden, inzichten en conclusies te kunnen komen, was echter veel meer vereist dan eenvoudig bronnenonderzoek en enkele veldwerkexcursies. Gedurende mijn Erasmusverblijf in Turkije heb ik me ondergedompeld in de “Turkse situatie,” door zoveel mogelijk bevriend te worden met Turken van allerlei overtuigingen, door te luisteren naar hun verhalen, passies en overtuigingen en door zich in te leven in een andere cultuur en een andere denkwijze. Enkel dan is het, volgens mij, mogelijk voldoende begrip te hebben van de materie om er een masterproef over te schrijven.

Daarnaast volgde ik ook Turkse taallessen aan het Universitair Centrum voor Talenonderwijs om op die manier naast Engelstalige literatuur, ook Turkse literatuur te kunnen raadplegen.

Alles samen heeft de masterproef een aantal nieuwe inzichten opgeleverd. Het belang van de masterproef zit hem echter niet hoofdzakelijk in die nieuwe inzichten, maar vooral in het feit dat dit het eerste uitgebreide werk is die op een holistische wijze het “Neo-Ottomanisme” in de architectuur en monumentenzorg bespreekt. Hoewel eerdere studies zijn ondernomen naar deelaspecten van het fenomeen, omvat dit werk alle aspecten samen. Zo biedt het een waardevolle studie waarop verder kan worden gebouwd.

In hoofdstuk vier volgt na het beantwoorden van de onderzoeksvragen een soort besluit. In dit besluit werd geprobeerd een (deel)verklaring te bieden voor de geschetste fenomenen. Er werd bronnenonderzoek verricht naar de invloedrijke theorieën van de Duitse filosoof Martin Heidegger, de Oostenrijkse kunsthistoricus Alois Riegl en de Duitse prof. dr. Reinhard Bernbeck. Geen enkele van deze auteurs bespreekt Turkije, maar hun theorieën kunnen wel (deels) toegepast worden op het land. In hoofdstuk vier passen we de theorieën toe op de Turkse casus om zo een gedeeltelijke verklaring voor de Neo-Ottomaanse fenomenen te geven.

Voor we dit hoofdstuk afsluiten, dient nog één belangrijke opmerking te worden gemaakt. Omdat deze masterthesis handelt over een hedendaags fenomeen waarover nog niet veel wetenschappelijke literatuur bestaat, werd er af en toe gebruik gemaakt van niet-wetenschappelijke literatuur. In die gevallen gaat het vaak om krantenartikelen uit zowel Turkse als internationale media. Het zal dan bijvoorbeeld gaan over een artikel die bericht over de opening van een nieuw overheidsgebouw of een geplande renovatie. Tweemaal wordt er in deze masterproef echter gebruik gemaakt van “alternatieve media.” Het gaat over de Amerikaanse onafhankelijke digitale nieuwsorganisatie *BuzzFeed* en het de website *Religion and Geopolitics*. In beide gevallen werden de artikelen echter geschreven door geleerden verbonden aan een universitaire of overheidsinstelling. Er wordt dan ook duidelijk vermeld dat het gaat om bronnen die niet honderd procent aan de historische kritiek beantwoorden.

1. INLEIDING EN CONTEXT

Deze masterproef handelt over een land in verandering, een land die de laatste maanden en jaren een indrukwekkend aantal keer de internationale pers haalde, een land gekend als Turkije. De belangrijkste recente gebeurtenis was ongetwijfeld de poging tot staatsgreep op 15 Juli 2016. In enkele grote Turkse steden lanceerde een deel van het Turkse leger een gecoördineerde operatie met als doel het omverwerpen van de huidige regering en in het bijzonder president Recep Tayyip Erdoğan.³ Wat volgde is wel gekend. Via sociale media werden honderdduizenden gewone burgers gemobiliseerd om pleinen te bezetten en weerstand te bieden aan de dissidente militairen. Met behulp van loyale militairen en politieagenten werden de dissidente militairen gedwongen zich over te geven. De Turkse regering hield de Turkse prediker en zakenman Fethullah Gülen verantwoordelijk voor de mislukte staatsgreep en eiste zijn uitlevering van de Verenigde Staten waar de prediker sinds 1999 in ballingschap leeft.⁴ In de weken volgend op de staatsgreep werden tienduizenden verdachten gearresteerd, mensen waarvan vermoed werd dat ze banden onderhouden met de Gülen-beweging (ook *Hizmet* genoemd).⁵

Naast de staatsgreep kwam Turkije vooral negatief in het nieuws door de vele terroristische aanslagen. Op 7 juni 2016 ontplofte in Istanbul een autobom bij een politievoertuig met 11 doden en tientallen gewonden tot gevolg. Op 28 juni 2016 schoten drie zelfmoordterroristen 45 mensen in koelen bloede neer op Istanbuls Atatürk Luchthaven. Een dubbele bomontploffing nabij het Beşiktaş voetbalstadion doodde 37 mensen en verwondde 136 anderen. Op 19 december 2016 werd de Russische ambassadeur neergeschoten op een kunsttentoonstelling in de Turkse hoofdstad, Ankara.⁶ Op nieuwjaarsavond werden in Istanbul 39 mensen neergeschoten in een populaire nachtclub.⁷

Turkije haalde ook regelmatig het nieuws omwille van de omstreden vluchtelingendeal die het met de Europese Unie bereikte. Europa beloofde Turkije 3 miljard euro toen het in maart een deal sloot met Ankara om de vluchtelingenstroom onder controle te krijgen. De Turken moeten sindsdien de grenzen beter controleren. Maar sinds het Europees Parlement er eind november in een niet-bindende resolutie voor stemde om de toetredingsonderhandelingen met Turkije op te schorten, staat de vluchtelingendeal op losse schroeven.⁸

Turkije is ook één van de regionale grootmachten die samen met Qatar, Saoedi Arabië, Iran, de Verenigde Staten, Rusland etc. betrokken is bij misschien wel het belangrijkste conflict

---

³ “Al Jazeera,” laatst geraadpleegd op 22 februari 2017, <http://www.aljazeera.com/news/2016/12/turkey-failed-coup-attempt-161217032345594.html>.

⁴ Haberturk Video <http://www.haberturk.com/video>. - Geraadpleegd op 22 februari 2017.

⁵ “Al Jazeera,” laatst geraadpleegd op 22 februari 2017, <http://www.aljazeera.com/news/2016/12/turkey-failed-coup-attempt-161217032345594.html>.

⁶ Zach Montague, Kenneth R. Rosen en Timothy R. Williams, “Recent Terrorist Attacks in Turkey,” *The New York Times*, 31 december 2016.

⁷ Maggie Penman, Emma Bowman, Maquita Peters, “Dozens Of People Killed in Attack on Turkish Nightclub; Suspect Still At Large,” *two-way breaking news from NPR* (2016), laatst geraadpleegd op 22 februari 2017, <http://www.npr.org/sections/thetwo-way/2016/12/31/507723587/turkey-nightclub-terror-attack-leaves-at-least-35-dead-more-than-40-wounded>.

⁸ Henk Dheedene, “REEKS Waarom u wakker moet liggen van Turkije,” *De Tijd*, 15 december 2016, 10-12.

sinds de Tweede Wereldoorlog, de Syrische (burger)oorlog. Op het moment van schrijven probeert het Turkse leger samen met de rebellengroepen het Syrische IS-bastion al-Bab in te nemen.⁹

Naast dit alles berichten westerse media met de regelmaat van de klok over Turkijes binnenlandse perikels¹⁰, de Koerdische zaak¹¹ en de nieuwe verstandhouding tussen Turkije en de VS onder president Donald Trump.¹²

Turkije is als geen ander een land in verandering, een land waar de situatie van de ene dag op de andere dag compleet kan verschillen. Dit maakt elke masterproef over Turkije snel gedateerd. Deze masterproef wil zich dan ook in de mate van het mogelijke zoveel mogelijk losmaken van de Turkse politieke situatie. Het gaat in de eerste plaats om een kunstwetenschappelijk werk die wil focussen op architectuur en monumentenzorg. Gezien het onderwerp is echter de nodige context vereist. Daarom volgt in dit eerste deel een korte uiteenzetting over de Turkse situatie en het zogenaamde Neo-Ottomanisme.

We beginnen dit hoofdstuk met een korte uiteenzetting van de geschiedenis van de Turkse monumentenzorg. Deze geschiedenis start in 1869 wanneer de toen nog Ottomaanse regering een eerste monumentenzorgwetgeving doorvoerde. Daarna willen we nader duiden wat de term Neo-Ottomanisme inhoudt om vervolgens het hoofdstuk af te ronden met de nodige context omtrent enkele denkpistes die deze masterproef zal bespreken.

1.1 De Turkse monumentenzorg: een kort overzicht

Monumentenzorg is een fenomeen die in principe zo oud is als de eerste grote menselijke beschavingen. Zo weten we bijvoorbeeld dat in het Oude Rome specifieke regels bestonden die de harmonie tussen nieuwe constructies en bestaande gebouwen moesten verzekeren. Onderzoek heeft ook aangetoond dat vele antieke tempels gerestaureerd werden indien ze aangetast werden door brand, aardbevingen, ouderdom of bouwactiviteit.¹³ Monumentenzorg heeft zich als wetenschappelijke discipline echter pas in de late 18^e en 19^e eeuw gevormd. De discipline zoals die nu uitgedragen wordt via internationale akkoorden (bv. de UNESCO Werelderfgoed Conventie) kent vooral een Europese oorsprong.¹⁴ Volgens de Amerikaanse geleerden John H. Stubbs en Emily G. Makaš kan algemeen gesteld worden dat monumentenzorg in de 19^e eeuw ontstond uit de nationale gevoelens van enkele Europese landen en in de loop van de 20ste eeuw geleidelijk meer en meer wetenschappelijk werd.¹⁵ Onder invloed van de internationale samenwerking die na de tweede wereldoorlog tot stand

---

⁹ “Minder dan 100 jihadististen in al-Bab,” *De Morgen*, 22 februari 2017.

¹⁰ “De Redactie.be,” laatst geraadpleegd op 22 februari 2017, <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/buitenland/1.2881732>

¹¹ “Voorzitter pro-Koerdische HDP-partij riskeer tot 142 jaar cel in Turkije,” *De Morgen*, 31 januari 2017.

¹² “Verenigde Staten willen ‘nieuwe start’ met Turkije,” *Het Laatste Nieuws*, 19 februari 2017.

¹³ Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation* (Oxford: Butterworth-Heinemann, 1999), 2-3.

¹⁴ Jokilehto, *Architectural Conservation*, 245.

¹⁵ John H. Stubbs en Emily G. Makaš, *Architectural Conservation in Europe and the Americas* (New Jersey: Wiley, 2011), 120.

kwam, werd de Europese lezing van het concept ‘monumentenzorg’ verspreid naar de rest van de wereld.¹⁶

Uiteraard bleek die Europese lezing niet altijd compatibel te zijn met niet-Europese culturen en beschavingen. Een voorbeeld van een dergelijke problematiek is de tegenstrijdigheid omtrent de concepten preservatie en conservatie. Materieel behoud is niet in elke cultuur een vereiste. Zo verkiest de inheemse bevolking van het Ninstints dorp in het Noorden van Canada om hun verfijnde totempalen te vernietigen nadat nieuwe gemaakt zijn. De Canadese overheid pleit er echter voor de mooie totempalen te behouden en via een nieuwe technologie meer weerstand te bieden tegen ouderdom.¹⁷ Een ander treffend voorbeeld is het *Nara Document over Authenticiteit*. Dit document werd opgesteld op de Nara conventie (1994) in Japan. In Japan werden historische tempels om de zoveel tijd ontmanteld, gerepareerd en terug in elkaar gestoken. Deze werking strookte met de Europese lezing van conservatie. Het document was een eerste poging in 30 jaar om het authenticiteitsconcept, zoals gedefinieerd in het Charter van Venetië (1964), aan te passen. De Japanse autoriteiten pleitten voor een breder authenticiteitsconcept conform met de Japanse conservatiepraktijken.¹⁸

Turkije is een land dat relatief snel het Europese concept van monumentenzorg kon toepassen op het eigen grondgebied. Reeds ten tijde van het Ottomaanse Rijk werden de eerste stappen gezet in de richting van een moderne wetgeving rond historische sites en archeologische artefacten in wat nu Turkije is. De eerste wetgeving kwam er in 1869. Een tweede volgde in 1912. In 1891 werd het Archeologisch Museum in Istanbul's Topkapı Paleis gevestigd.¹⁹

De eerste Turkse president Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938) hechtte een groot belang aan cultuur en erfgoedbeleid. In 1920 creëerde hij een Departement voor Antiquiteiten waardoor de identificatie en preservatie van de meest belangrijke historische gebouwen en sites in Turkije van start ging. In 1951 werd de Hoge Raad voor Monumenten opgericht. Twintig jaar later werd deze instelling vervangen door een Ministerie voor Cultuur, nu het Ministerie voor Cultuur en Toerisme genoemd. Tegenwoordig is binnen dit ministerie het *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü* (Algemeen Directoraat voor Cultureel Erfgoed en Musea) actief en verantwoordelijk voor de conservatie van het architecturale erfgoed van het land.²⁰ Volgens de website van het algemeen directoraat houdt de instelling zich tegenwoordig bezig met beschermde sites, onroerend cultureel erfgoed, opgravingen, UNESCO werelderfgoed, Turkse musea en het bestrijden van culturele vernietiging.²¹

Net zoals in andere landen zijn ook in Turkije private of semi-private organisaties actief omtrent monumentenzorg. Eén van de meest prominente is het *Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı* (The Foundation for the Conservation of Turkey's Monuments, Environment and Tourism Assets (TAÇ Foundation)).²² De organisatie ontstond

---

¹⁶ Bart Johannes Maria van der Aa, “Preserving the heritage of humanity? Obtaining world heritage status and the impact of listing” (doct. diss., Rijksuniversiteit Groningen, 2005), 2.

¹⁷ Van der Aa, “Preserving the heritage,” 3.

¹⁸ Herb Stovel, “Origins and Influence of the Nara Document on Authenticity,” *APT Bulletin* 39, nr. 2/3 (2008): 9.

¹⁹ Stubbs en Makaš, *Architectural Conservation*, 335.

²⁰ Stubbs en Makaš, *Architectural Conservation*, 338.

²¹ “Kultur Varlıkları,” laatst geraadpleegd op 27 februari 2017, <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/>.

²² Jo Ramsay Leimenstoll, *Historic Preservation in Other Countries: Volume V, Turkey* (New York: U.S. ICOMOS, 1989), 45.

oorspronkelijk vanuit het Ministerie voor Cultuur en Toerisme in samenwerking met de “Bank voor Toerisme” en enkele individuen zoals Lütfi Tokoğlu, Mukadder Sezgin en Namık Kemal. Op hun website beschrijft de organisatie haar missie als het bewaren van artistiek en cultureel erfgoed in Turkije en in het bijzonder van de Anatolische beschaving. De TAC Foundation is lid van Europa Nostra, een koepelorganisatie voor Europees cultureel erfgoed.²³

UNESCO is sinds 1985 actief in de Turkse erfgoedconservatie via het financieren van onderzoek, inclusief een inventaris van Istanbul's bedreigd erfgoed, en via het voorzien van beperkte hulp voor individuele projecten. In 1974 werd de Turkse afdeling van ICOMOS opgericht en sindsdien is het één van het lands sterkste filialen.²⁴ Turkije heeft voor 16 sites het statuut van UNESCO (cultureel) werelderfgoed verkregen.²⁵ Dit is relatief weinig voor een land met een dergelijk historisch belang. Spanje telt 42 (cultureel) werelderfgoed sites en is in oppervlakte meer dan één derde kleiner.²⁶

De Amerikaanse Turkijekenner Stephen Kinzer merkte reeds in 2001 een potentieel desastreuze trend op onder sommige Turkse politici die geloven dat de overheid zich niet al te veel moet aantrekken van het behoud van pre-islamitisch erfgoed omdat het erfgoed de islamitische geloven zou tegenspreken.²⁷ Ook Stubbs en Makaš merken in hun overzichtswerk *Architectural Conservation in Europe and the Americas* op dat ondanks de imposante verwezenlijkingen van Turkse conservatie-experten er zeker meer steun zou mogen komen vanuit de overheid en de bevolking. Een publiek klimaat dat meer waarde hecht aan historische sites en de esthetische, economische en sociale voordelen van erfgoedconservatie erkent, is in vergelijking met Europese landen niet zo sterk in Turkije. De ontwikkelingen van een dergelijk publiek bewustzijn en algemene interesse zouden veel helpen bij het in toom houden van Turkse projectontwikkelaars.²⁸ We komen hierop terug in hoofdstuk vier.

1.2 Neo-Ottomanisme: definitie en nuancering

1.2.1 Neo-Ottomanisme: Buitenlands Beleid

In het laatste decennium is in toenemende mate de term ‘Neo-Ottomanisme’ gebruikt in wetenschappelijke en minder wetenschappelijke literatuur om zowel het Turkse binnenlandse als buitenlandse beleid beter te begrijpen. De term blijft echter vaag en onduidelijk gedefinieerd.²⁹ Het gebruik van de term doet volgens velen onrecht aan de enorme complexiteit van de politieke situatie in Turkije en in de ruimere regio. Toch gebruiken we

---

²³ “TAC,” laatst geraadpleegd op 27 februari 2017, <http://www.tacvakfi.org.tr/en>.

²⁴ Stubbs en Makaš, *Architectural Conservation*, 345.

²⁵ “Turkey – UNESCO World Heritage Centre,” laatst geraadpleegd op 27 februari 2017, <http://whc.unesco.org/en/statesparties/tr>.

²⁶ “Spain – UNESCO World Heritage Centre,” laatst geraadpleegd op 27 februari 2017, <http://whc.unesco.org/en/statesparties/es>.

²⁷ Stephen Kinze, “Border to Border, Turkey’s a Kaleidoscope of Art and Culture,” *The New York Times*, 2 mei 2001, H30.

²⁸ Stubbs en Makaš, *Architectural Conservation*, 345-46.

²⁹ Agnes Czajka en Edward Wastnidge, “‘The Centre of World Politics?’ Neo-Ottomanism in Turkish Foreign and Domestic Politics” (artikel, The Open University, 2011), 1.

ook in deze masterproef de term om enkele tendensen in het hedendaagse Turkije te verduidelijken. Graag wijzen we erop dat hierdoor onvermijdelijk aan simplificatie wordt gedaan. De term kan nooit een volledig beeld geven op de huidige Turkse situatie.

‘Neo-Ottomanisme’ is een term die al heel lang meegaat en bijna zo oud is als de Turkse republiek zelf. De Amerikaanse beleidsanalist Nick Danforth stelt in een artikel voor *Foreign Policy* dat vele Turken gedurende de hele geschiedenis van de moderne Turkse Republiek zijn blijven houden van hun Ottomaanse verleden.³⁰ Het Ottomaanse rijk was één van de belangrijkste, zo niet het belangrijkste, islamitische rijk die de wereld ooit gekend heeft. Het ontwikkelde zich van een tribaal land van plunderende nomaden tot een complex multinationalaal rijk met een unieke ontwikkeling in cultuur en kunst.³¹ Rond 1918 bevond het Ottomaanse Rijk zich in een erbarmelijke staat. Mustafa Kemal, leider van de belangrijkste oppositiegroepen en later bekend geworden als Atatürk (“Vader van de Turken”) besloot in 1922 sultan Mehmed V af te zetten en in maart 1924 het kalifaat af te schaffen. Hij transformeerde het voormalige Ottomaanse Rijk in een republiek en voerde een beleid van modernisering en europeanisering door.³² Die europeanisering gebeurde echter volgens een *top-down* methode en bereikte nooit de meerderheid van de Turkse bevolking die bleef vasthouden aan de Ottomaanse tradities en de Islamitische religie. Uit een enquête uit 2010 blijkt bijvoorbeeld dat slechts drie procent van de Turkse bevolking zichzelf als niet-gelovig of atheïst bestempelt. Zevenennegentig procent van de bevolking noemt zich gelovig en ongeveer drieënzestig procent van de Turkse bevolking volgt in meer of mindere mate de religieuze voorschriften.³³ In een land als België gaat slechts 4 procent van de katholieke bevolking minstens één keer per maand naar de kerk.³⁴ Het verlangen naar een heropleving van een Ottomaanse cultuur of invloedssfeer is dus zeker niets nieuw.

Neo-Ottomanisme zouden we dus in deze masterproef kunnen definiëren als tendensen in het buitenlandse en binnenlandse beleid van het hedendaagse Turkije waarin een soort wens valt op te merken om terug te keren naar de cultuur en het beleid van het Ottomaanse Rijk ten koste van het seculiere beleid zoals geïnitieerd door Atatürk.

Hoewel de term niet nieuw is, werd in de internationale pers de term pas populair sinds de publicatie van het boek *Stratejik Derinlik* (Strategic Depth) (2001) van voormalig Turks Minister van Buitenlandse Zaken en voormalig Eerste Minister Ahmet Davutoğlu (1959-).³⁵ Wanneer Recep Tayyip Erdoğan in maart 2003 eerste minister werd na de overweldigende electorale overwinning van de *Adalet ve Kalkınma Partisi* (AK Parti, Partij voor Rechtvaardigheid en Ontwikkeling) koos hij Ahmet Davutoğlu als zijn belangrijkste adviseur voor het buitenlands beleid.³⁶ Davutoğlu’s doctrine is gebaseerd op zowel geografische als historische richtlijnen. Volgens Davutoğlu hoort Turkije vanwege z’n geografische ligging en z’n historische betekenis als gevolg van de erfenis van het Ottomaanse Rijk centraal in de geopolitieke arena. De ‘*stratejik derenlik*’ doctrine vereist actief engagement van Turkije in

---

³⁰ Nick Danforth, “The Empire Strikes Back,” *Foreign Policy* (2014), laatst geraadpleegd op 1 maart 2017, <http://foreignpolicy.com/2014/03/27/the-empire-strikes-back-2/>.

³¹ Markus Hattstein en Peter Delius, red., *Islam Art and Architecture* (Potsdam: h.fullmann, 2013), 536.

³² Hattstein en Delius, *Islam*, 543.

³³ “Konda,” laatst geraadpleegd op 1 maart 2017, <http://www.konda.com.tr/en/reports.php>.

³⁴ “Lavigerie,” laatst geraadpleegd op 1 maart 2017, <http://www.lavigerie.be/spip.php?article991>.

³⁵ Alexander Murinson, “The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy,” *Middle Eastern Studies* 42, nr. 6 (2006): 947.

³⁶ Murison, “The Strategic Depth Doctrine,” 947.

alle regionale politieke kwesties in Turkije's omgeving.³⁷ En zo werd Davutoğlu bestempeld als een “truly original neo-Ottoman thinker”³⁸ die zich van 2003 tot en met zijn aftreden als Turkse eerste minister in 2016 in het hart van de Turkse politiek bevond.³⁹ Om die reden werd de term ‘neo-ottomanisme’ meer en meer gebruikt in zowel wetenschappelijke als niet-wetenschappelijke literatuur.

De term ‘neo-ottomanisme’ werd aanvankelijk vooral gebruikt om Turkije's buitenlandse politiek te verduidelijken. Tot de Arabische Lente in 2011 was het buitenlands beleid erop gericht Turkije's invloed in de regio te vergroten door goede relaties te onderhouden met zoveel mogelijk landen in de regio en dan vooral Egypte, Irak en Syrië.⁴⁰ Maar sinds de Arabische Revoluties in 2011 heeft het land zich in de regio in toenemende mate onpopulair gemaakt:

“Neo-Ottomanism in the region has led to Turkey moving from a “zero problems with neighbours” policy to being accused of reasserting its diplomatic, political, and economic interests by leveraging its religious, cultural, and historic ties in an enlarged sphere of influence.”⁴¹

Op 22 mei 2016 trad de Turkse premier Ahmet Davutoğlu af.⁴² Hij werd opgevolgd door de voormalige transportminister Binali Yıldırım.⁴³ Er worden verschillende redenen genoemd voor Davutoğlu's aftreden. Westerse media stellen dat de sluimerende onenigheden tussen het AKP-bestuur, en president Erdoğan in het bijzonder, de belangrijkste reden waren voor zijn aftreden.⁴⁴ Anderen, zoals de internationale denktank Katehon, stellen Davutoğlu's desastreuse buitenlandse beleid als belangrijkste reden. De negatieve gevolgen van het beleid op Turkije's binnenlandse veiligheid en internationale status werden aanvankelijk geassocieerd met president Erdoğan. Door Davutoğlu's aftreden wordt de ex-premier een zondebok voor Turkije's problemen en kan de president streven naar een meer rationeel en pragmatisch beleid. Deze manier van denken doet sommigen vermoeden dat het einde van Davutoğlu ook tot het einde van het “neo-ottomaanse” buitenlandse beleid zou leiden.⁴⁵ Maar een gedetailleerde lezing van het regeerakkoord onder Yıldırım toont echter weinig verschil met vorige regeerakkoorden onder Davutoğlu. De verwoordingen zijn iets anders en er worden iets stevigere standpunten ingenomen tegenover terreur, maar Davutoğlu's *Stratejik Derinlik* concepten blijven al bij al onaangetaast.⁴⁶ Een recent artikel van Nick Danforth stelt dat in de praktijk het Neo-Ottomanisme een meer nationalistische inslag zal krijgen. Het is geen geheim dat Erdoğan het Verdrag van Lausanne (1923) die de huidige Turkse grenzen heeft bepaald, een historische vergissing vindt. Reeds meerdere malen heeft Erdoğan zich

---

³⁷ Ahmet Davutoglu, “It's only natural,” *Al-Ahram Weekly*, 13-19 December 2001.

³⁸ Murison, “The Strategic Depth Doctrine,” 948.

³⁹ “Katehon,” laatst geraadpleegd op 1 maart 2017, <http://katehon.com/agenda/erdogan-getting-rid-neo-ottomanism>.

⁴⁰ Robert Mason, red., *Reassessing Order and Disorder in the Middle East* (Londen: Rowman & Littlefield, 2017), 136.

⁴¹ Ömer Taspinar, “Turkey's Middle East Policies: between neo-Ottomanism and Kemalism,” *Carnegie Middle East Center. Carnegie Papers* No. 10 (September 2008, September 3, 2014): 1, laatst geraadpleegd op 3 mei 2017, http://carnegieendowment.org/files/cmec10_taspinar_final.pdf.

⁴² Tan Tunali, “Turkse premier Davutoglu kondigt aftreden aan,” *Financieel Dagblad*, 5 mei 2016.

⁴³ “Yıldırım officieel aangewezen als nieuwe premier Turkije,” *De Volkskrant*, 14 mei 2016.

⁴⁴ Tunali, “Turkse president Davutoglu kondigt aftreden aan.”

⁴⁵ “Katehon,” laatst geraadpleegd op 1 maart 2017, <http://katehon.com/agenda/erdogan-getting-rid-neo-ottomanism>.

⁴⁶ Bezen Balamir Coşkun, “The Post-Davutoglu Era in Turkish Foreign Policy,” *E-International Relations* (2016), laatst geraadpleegd op 1 maart 2017, <http://www.e-ir.info/2016/06/03/the-post-davutoglu-era-in-turkish-foreign-policy/>.

uitgesproken over de etnische en historische banden die Turkije heeft met landsdelen van naburige landen. Het is opvallend dat Turkse media recentelijk plattegronden toonden van een groot Turkije met in begrip van delen van o.a. Bulgarije, Griekenland, Syrië en Irak. Het is vrijwel uitgesloten dat Turkije ooit delen van Irak zal kunnen annexeren, maar de blijvende Turkse militaire aanwezigheid in het Noorden van Irak, ondanks verschillende uitspraken van de Iraakse regering dat de Turkse troepen niet welkom zijn, werpt wel licht op hoe de regering in Ankara zichzelf en het land ziet.⁴⁷

Hoofdstuk 6, *Turkish Regional Policy in the Modern Era*, uit het boek, *Reassessing Order and Disorder in the Middle East*, onder redactie van Robert Manson, geeft een meer uitgebreidere lezing van het Turkse buitenlandse beleid. In deze masterproef gaan we hier echter niet verder op in, omdat het ons vooral over het binnenlandse beleid gaat.

1.2.2 Neo-Ottomanisme: Binnenlands Beleid

In tegenstelling tot het buitenlandse beleid heeft de Turkse regering het “Neo-Ottomanisme” in het binnenlands beleid nooit ontkend. Volgens een artikel van professors en doctoranten in internationale politiek Agnes Czajka en Edward Wastnidge heeft de AKP het afgelopen decennium intens geprobeerd het Neo-Ottomanisme door te drukken in drie aspecten van het binnenlands beleid. Eerst en vooral door een directe link te leggen tussen verschillende leden van het huis Osman (vooral Sultan Abdulhamid II) en hooggeplaatste leden van de AKP (vooral huidig president Erdoğan); ten tweede door te beargumenteren dat Turkije’s macht en leiderschap nog steeds ondermijnd wordt door de historische vijanden van het Ottomaanse Rijk (en dan vooral van Sultan Abdulhamid II); en ten derde door het AKP-beleid en de AKP-programma’s als een verderzetting van het beleid en de programma’s van het Ottomaanse Rijk voor te stellen.⁴⁸

In deze masterproef gaan we hier verder niet op in.⁴⁹ We willen echter wel onderstrepen dat pogingen om een directe link met het Ottomaanse verleden te vinden niet bij pure retoriek blijft. Ottomaanse taallessen werden verplicht ingevoerd in basisscholen, meer en meer publieke scholen worden vervangen door religieuze scholen en een soort ‘Neo-Ottomaanse’ architectuur wordt gepromoot om anti-‘republikeinse’ of moderne architectuur tegen te gaan.⁵⁰ Zo braken de bekende Gezi Park protesten in 2013 uit omwille van een plan om Gezi Park te herontwikkelen tot een shoppingcenter in Neo-Ottomaanse stijl.⁵¹ In Rize, een stad 1000 kilometer ten oosten van Istanbul, werd recentelijk het standbeeld van Atatürk, symbool voor het Turkse secularisme, neergehaald.⁵² Daarnaast woedt in Turkije momenteel een hevig

---

⁴⁷ Nick Danforth, “Turkey’s New Maps Are Reclaiming the Ottoman Empire,” *Foreign Policy* (23 oktober 2016), laatst geraadpleegd op 1 maart 2017, <http://foreignpolicy.com/2016/10/23/turkeys-religious-nationalists-want-ottoman-borders-iraq-erdogan/>.

⁴⁸ Czajka en Wastnidge, “The Centre of World Politics,” 8.

⁴⁹ Opmerking: Voor de volledige uitwerking van deze these verwijzen we naar: Barber Roelandt, “Ideologie & monumentenzorg in de 21ste eeuw” (bachelorproef, UGent, 2016), 16-27.

⁵⁰ Czajka en Wastnidge, “The Centre of World Politics,” 11.

⁵¹ “Turkey protests: istanbul erupts as Gezi Park cleared,” *BBC News* (16 juni 2013), laatst geraadpleegd op 1 maart 2017, <http://www.bbc.com/news/world-europe-22924886>.

⁵² Marc Champion, “Turkey’s President Is Close To Getting What He’s Always Wanted,” *Bloomberg* (8 februari 2017), laatst geraadpleegd op 1 maart 2017, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-02-08/what-does-erdogan-want-unlimited-powers-to-tailor-a-new-turkey>.

debat over het nieuwe curriculum van het komende schooljaar. Het Turkse ministerie van Onderwijs publiceerde enkele voorstellen waarvan enkele stof doen opwaaien. Zo zou de evolutieleer van Darwin geschrapt worden uit de lespakketten biologie voor het laatste jaar van de middelbare school. Ook de rol die Mustafa Kemal Atatürk gespeeld heeft, zou veel minder belicht worden.⁵³

Buitenlandse hoogwaardigheidsbekleders die op bezoek komen in Ankara worden tegenwoordig opgewacht door soldaten uitgedost in historische kostuums die op de trappen van het paleis een erehaag vormen rond hun president. Ze vertegenwoordigen de voormalige Turkse rijken, van de Hunnen tot aan de Ottomanen.⁵⁴ Ondertussen worden overal nieuwe gebedsruimtes gebouwd. In een straal van een paar honderd meter daaromheen mag geen alcohol worden verkocht of gebruikt. Vrouwen worden aangemaand niet te uitbundig te lachen en om drie kinderen te krijgen. Er is een campagne gestart tegen ongehuwd samenwonen en ga zo maar door.⁵⁵

Ook het Turkse medialandschap is een interessante casus. Sinds 2008 zijn Turkse televisieseries zowel binnen Turkije als in de Arabische wereld enorm populair. Sinds de AKP aan de macht kwam, onderging het Turkse medialandschap twee structurele transformaties. Ten eerste heeft er zich een verregaande commercialisatie voorgedaan en ten tweede probeert men een meer transnationale benadering te hanteren waarin men focust op Turkse migranten die overal ter wereld leven, maar ook op Arabisch sprekende landen. Het Turkse drama, *Nour*, gedubd in het Arabisch, werd één van de populairste series ooit op Arabische televisie en werd volgens MBC door 84 miljoen Arabischsprekende kijkers bekeken. Turkse drama's hebben zo invloed op Arabische modetrends, schoonheidsidealen en interieurs. Een andere serie, *Valley of the Wolves*, werd ook enorm populair. Die laatste serie veroorzaakte een diplomatieke rel tussen Turkije en Israël, omdat Amerikaanse soldaten en Joden er verschillende malen als moordenaars en verkrachters van onschuldige moslims werden voorgesteld.⁵⁶ Bij veel bevolkingsgroepen in het Midden Oosten hebben de Turkse televisieprogramma's bijgedragen aan het nieuwe imago van Turkije en aan de populariteit van Turkije's sterke man Erdoğan als een land en bestuur die durft in te gaan tegen het Westen en Israël.⁵⁷

Ook kunst, architectuur en monumentenzorg worden in het huidige Turkije aangehaald in het Neo-Ottomaanse discours. Zo komen we bij de essentie van deze masterproef. Zoals eerder vermeld beargumenteerde Turkije-kenner Stephen Kinzer reeds in 2001 dat er een tendens bestaat onder enkele conservatieve politici die geloven dat de overheid zich geen zorgen moet maken over het behoud van pre-Islamitisch erfgoed, omdat dit erfgoed Moslim geloven tegenspreekt. Dergelijke politici pleiten voor een focus op het erfgoed van na de islamisering van Klein Azië.⁵⁸ Eén voorbeeld van deze tendens is de vervanging van Ankara's

---

⁵³ "De Redactie," laatst geraadpleegd op 1 maart 2017, <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/buitenland/1.2881732>.

⁵⁴ Erik Jan Zürcher, "Flirten met de ottomanen," interview door Pieternel Gruppen, krantenartikel, *Trouw*, 27 januari 2015.

⁵⁵ Interview Erik Jan Zürcher.

⁵⁶ Marwan M. Kraidy en Omar Al-Ghazzi, "Neo-Ottoman Cool: Turkish Popular Culture in the Arab Public Sphere," *Popular Communication* 11, nr. 1 (2013): 17-23.

⁵⁷ Kraidy en Al-Ghazzi, "Neo-Ottoman Cool," 24.

⁵⁸ Kinzer, "Border to Border."

stadssymbool gebaseerd op het Hettieten-motief met één dat een moskeekoepel bevat. Deze vervanging werd beargumenteerd met de uitspraak dat de Hettieten “niet Turks” zijn.⁵⁹

1.3 Conclusie

In deze masterproef gaan we het hebben over de invloed van die Neo-Ottomaanse ideologie op architectuur en monumentenzorg. Hoofdstuk twee van deze masterproef zal focussen op architectuur, hoofdstuk drie op monumentenzorg en hoofdstuk vier, zal naast het overlopen van de belangrijkste kennis opgedaan in de vorige hoofdstukken, ook trachten een verklaring te bieden voor de huidige tendensen in zowel de Turkse monumentenzorg als de architecturale scène.

---

⁵⁹ Eşil Eğrikavuk, “Ankara’s Hittite Sun debate reignited with court’s ruling,” *Hurriyet Daily News*, 15 september 2011.

2. EEN NIEUWE BOUWSTIJL?

2.1 Inleiding

Sinds enkele jaren wordt in de internationale pers vaak over “Neo-Ottomaanse architectuur” gesproken. De term verwijst naar een architectuurstijl in het huidige Turkije die zich inspireert op de historische Ottomaanse architectuur. Dit hoofdstuk wil onderzoeken of we inderdaad over een dergelijke neostijl kunnen spreken. En indien ja, wat zijn de architecturale kenmerken van deze nieuwe bouwstijl? Is dit eigenlijk wel een “nieuwe” bouwstijl, of bestaat “Neo-Ottomaanse” architectuur al langer? Indien zo’n stijl bestaat, wat zijn de beweegredenen voor het bouwen van dergelijke gebouwen? Wie zijn de belangrijkste opdrachtgevers van Neo-Ottomaanse architectuur? Hoe staat de Turkse bevolking tegenover deze architectuur? Etc.

In dit hoofdstuk willen we elk van deze vragen van een antwoord voorzien. Maar om eenduidige antwoorden te kunnen bieden, is het uiteraard van belang eerst een kort overzicht te geven van de historische Ottomaanse architectuur. Pas daarna zullen we in staat zijn de hedendaagse Turkse architectuur te begrijpen en definiëren. We zullen hiervoor ook gebruik maken van enkele recente casussen van Turkse bouwprojecten. We sluiten het hoofdstuk af met een conclusie die bovenstaande vragen in de mate van het mogelijke zal beantwoorden.

2.2 Ottomaanse architectuur: een kort overzicht

Architecturale stijlen zijn fases van ontwikkeling die een bepaalde architectuur probeert te classificeren volgens historische periodes, regio’s en culturele invloeden.⁶⁰ De definitie zelf houdt in dat architectuurstromingen, net zoals andere kunststromingen, vaak ‘labels’ zijn, gekleefd door architectuurhistorici op bepaalde architecturale werken uit eenzelfde tijdsperiode, regio of culturele invloedssfeer om de architectuurgeschiedenis min of meer overzichtelijk te houden. Spreken over een Ottomaanse architectuur is dus problematisch, want bestaat er wel zoiets? Vele auteurs zien Ottomaanse architectuur als een niet-westerse architectuur wat het nog problematischer maakt. Afhankelijk van de auteur spreekt men van “Oriëntale,” “Oriëntalistische,” “Moorse,” “Arabische” architectuur. Onderzoeker Davy Depelchin, verbonden aan Universiteit Gent, spreekt over de ‘marginalisatie van Midden Oosterse Architectuurstijlen’.⁶¹

Ondanks deze problematiek stelt Godfrey Goodwin, verbonden met het Robert College in Istanbul, dat Ottomaanse architectuur ondanks de decadente mix van Perzische, Byzantijnse en andere bouwstijlen, een historische stijl met een eigen identiteit is.⁶² Deze masterproef gaat niet verder in op deze problematiek, maar houdt het bij een overzicht van enkele typisch

---

⁶⁰ Louis Alvarez et al., red., *Progress in Pattern Recognition, Image Analysis, Computer Vision and Applications* (Berlijn: Springer, 2012), 324.

⁶¹ Davy Depelchin, “Ambiguities in terminology and taxonomy as factors in the marginalization of architectural styles: the Case of Orientalism,” *ABE Journal* (2012), laatst geraadpleegd op 3 maart 2017, <https://biblio.ugent.be/publication/3159885/file/6787535>.

⁶² Godfrey Goodwin, inleiding tot *A History of Ottoman Architecture*, door Godfrey Goodwin (Londen: Thames & Hudson, 1971), vi.

Ottomaanse architecturale kenmerken zoals die ontstonden in de Ottomaanse hartlanden, maar ook terug te vinden zijn in de geografische uithoeken van wat ooit één van de grootste rijken ter wereld was. We focussen op kenmerken die zullen terugkomen in de Neo-Ottomaanse bouwstijl.

2.2.1 Wie zijn de Turken?

In deze masterproef is het belangrijk om te weten dat het Ottomaanse Rijk, net als vele andere Islamitische rijken, geregeerd werd door een Turkse dynastie. Turken zijn net zoals de Hunnen, de Mongolen, de Oeigoeren en de Oghusiërs een etnische groepering die oorspronkelijk afkomstig waren uit de bosrijke gebieden van het Altaj-gebergte, dicht bij Siberië, Mongolië en China.⁶³ Vanuit die aanvankelijk nomadische Turkse bevolkingsgroepen zijn doorheen de geschiedenis talrijke rijken ontstaan die hun stempel hebben achtergelaten in Centraal-Azië en het Midden-Oosten. De belangrijkste Turkse dynastieën waren ongetwijfeld de Ghaznaviden (977-1186), de Seltsjoeken (8ste eeuw-1092) en de Ottomanen (1302-1924).⁶⁴ We bespreken kort het ontstaan van elk van deze dynastieën.

De eerste belangrijke Turkse dynastie ontstond aan de Noordoostelijke randen van het Abbasidische kalifaat. De Abbasidisch dynastie regeerde vanaf 749 over een enorm Islamitisch Rijk tot het in 1258 uiteen viel toen de hoofdstad, Bagdad, door de Mongolen werd veroverd.⁶⁵ Al sinds de 9^e en 10^e eeuw waren de Noordoostelijke randgebieden van het kalifaat probleemgebieden. In de gebieden van het huidige Khorasan⁶⁶ en Transoxiana⁶⁷ begonnen plaatselijke heersers steeds meer onafhankelijk van het Abbasidische politiek centrum te regeren.⁶⁸ Een eerste volledig onafhankelijke dynastie ontstond met de Ghaznaviden (977-1186) die afstamden van een Turkse militaire heerser genaamd Sebuktegin.⁶⁹

Een tweede grote Turkse dynastie, de Seltsjoeken, waren oorspronkelijke herders uit de Centraal Aziatische steppes die zich in de 10^e eeuw bekeerden tot de Islam en geleidelijk westelijk migreerden waardoor ze met de Ghaznaviden botsten. In 1040 behaalde de Seltsjoekse heerser Tughril Bey (1038-1063) een verpletterende overwinning op de Ghaznaviden en consolideerde zo een Seltsjoekse staat en verdere expansie richting het Westen.⁷⁰ De Seltsjoeken ontwikkelden een beschaving die diverse culturele stromingen en uiteenlopende tradities in zich verenigde. Ze stonden in nauw contact met de Perzen, de Arabieren, de Syriërs, de Armeniërs en de Byzantijnen. Uit elke cultuur namen ze kennis over waardoor zich een hoogstaande beschaving ontwikkelde.⁷¹ De Seltsjoeken transformeerden rond 1063-1072 hun politieke organisatie van een eeuwenoud tribaal systeem naar een

---

⁶³ Henri Stierlin, *Turkije: Van de Seltsjoeken tot de Ottomanen* (Keulen: Taschen, 1998), 7.

⁶⁴ Richard Peters, *Die Geschichte der Türken* (Stuttgart: Kohlhammer, 1961), 4.

⁶⁵ Jo Van Steenbergen en Mieke van Raemdonck, “De Eerste Eeuwen: Van Arabisch Rijk Tot Islamitisch Cultuurgebied: Muhammad (661-750) en de Abbasiden (750-10^e Eeuw),” in *Harmonie: Kunst Uit De Islamitische Wereld in Het Jubelparkmuseum*, red. Mieke Van Raemdonck. (Tiel: Uitgeverij Lannoo, 2015), 47.

⁶⁶ Een Noordoostelijke provincie in het huidige Iran.

⁶⁷ Let. ‘het land nabij de Oxus Rivier.’

⁶⁸ Hattstein en Delius, *Islam*, 330.

⁶⁹ Stierlin, *Turkije*, 7-8.

⁷⁰ Hattstein en Delius, *Islam*, 348-49.

⁷¹ Stierlin, *Turkije*, 9-10.

gecentraliseerd sultanaat. Via meer en meer expansie ontstond het Groot-Seltsjoeks Rijk, voor een tijd Islams grootste rijk.⁷²

Anatolië was voor de Seltsjoeken aanvankelijk een probleemgebied. Ten eerste waren er voortdurend grensdisputen met het christelijke Byzantijnse Rijk en ten tweede hadden rivaliserende Turkse clans er zich gevestigd.⁷³ De islamisering van Anatolië (ook wel Klein Azië) was reeds in de tweede helft van de 11^e eeuw begonnen. De Seltsjoekse heerser Alp Arslan (1029-1072) behaalde op 26 augustus 1071 een overwinning op de Byzantijnse keizer Romanus IV Diogenes (1010-1072) nabij de Manzikertvlakte waardoor Turkse stammen zonder veel weerstand tot diep in Anatolië konden doordringen. Alp Arslan liet de heerschappij van Anatolië over aan een ver familielid, Emir Suleyman (1077-1086). Zo werd Anatolië, althans formeel, een provincie van het Groot-Seltsjoeken Rijk die z'n hoofdstad had in Merv (huidig Turkmenistan).⁷⁴ De provincie ontwikkelde zich echter tot een apart sultanaat, gekend als het Sultanaat van Rum.⁷⁵

Een eeuw later zou de Ottomaanse dynastie de macht in Anatolië overnemen. De Ottomanen behoorden tot Turkmenische stammen die in de 13^e eeuw vanuit Centraal-Azië westelijk migreerden door de dreiging van de oprukkende Mongolen. De stammen vonden door de zwakte van het Byzantijnse rijk en het instortende Rum-Seltsjoekse rijk in Noordwest Anatolië een plek om zich te vestigen (**afb. 1**).⁷⁶ De grondlegger van de dynastie, Osman (c. 1300-1326), was aanvankelijk heerser van een kleine tribale groep nomaden in een klein gebied in het noordwesten van Anatolië (nabij Bursa). Hij heerste over een zogenaamd "grensoorlog emiraat". Dit is een Islamitische politieke entiteit waarbij een lokale heerser, emir genoemd, de taak krijgt grondgebied te veroveren in naam van de Islam. De elite van degelijke emiraten werden *ghazi* soldaten genoemd en waren toegewijd aan de *jihad* (religieuze oorlogen) en het plunderen van niet-islamitische landen. Osmans zoon, Orkhan (1326-1359) was bijzonder succesvol als militaire bevelhebber en kreeg het voor elkaar verschillende Byzantijnse steden, waaronder Bursa, te veroveren alsook territoria van andere Turkse stammen.⁷⁷ Van hieruit zullen de Ottomanen over de jaren heen een enorm rijk uitbouwen (**afb. 2**).

---

⁷² Sadr al-Din Ali Ibn Nasir Husayni en Clifford Edmund Bosworth, *The History of the Seljuq State: a Translation with Commentary of the 'akhbar al-dawla al-saljuqiyya* (Oxon: Routledge, 2011), 11-95.

⁷³ Hattstein en Delius, *Islam*, 348.

⁷⁴ Hattstein en Delius, *Islam*, 370.

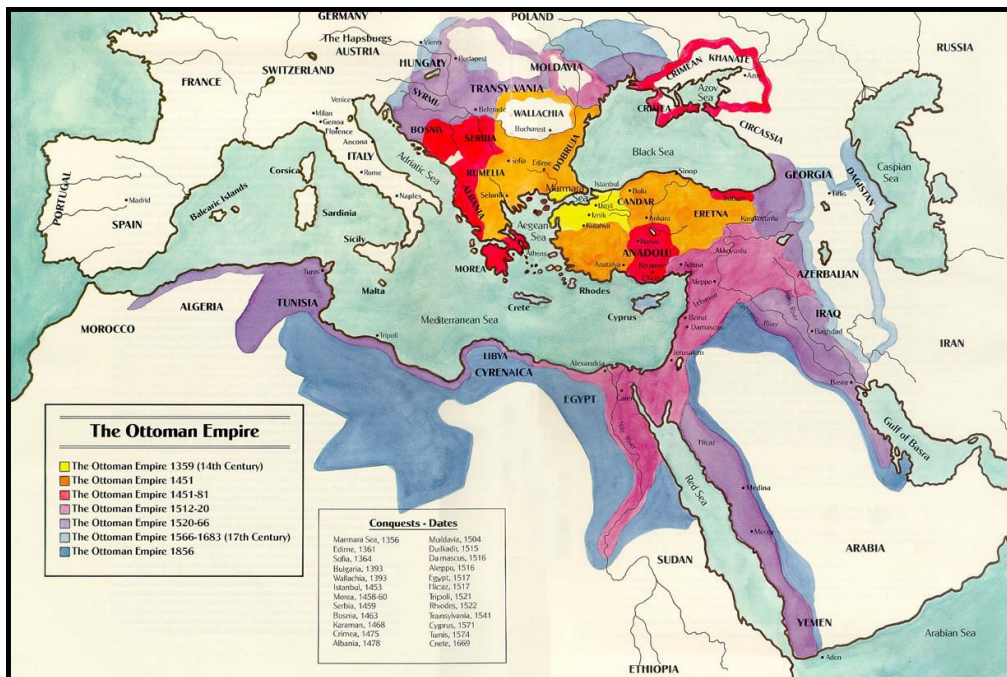
⁷⁵ Justin McCarthy, *The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923* (New York: Routledge, 2013), 21.

⁷⁶ Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman architecture* (Londen: Thames and Hudson, 1971), 9.

⁷⁷ Hattstein en Delius, *Islam*, 536.

Afb. 1: Anatolië rond 1300; bron: Index Islamicus.

Afb. 2: Het Ottomaanse Rijk; bron: Index Islamicus.

2.2.2 Architectuur in het Ottomaanse Rijk

Zoals eerder in deze masterproef vermeld is het problematisch te spreken over Ottomaanse architectuur als een homogeen gegeven. Het Ottomaanse Rijk bestond van circa 1299 tot 1922 en strekte zich op haar hoogtepunt uit van de Hidjaz⁷⁸ tot de Maghreb en Egypte, van Syrië en Mesopotamië tot Armenië en van Anatolië tot de grenzen van het Habsburge Rijk (**afb. 2**).⁷⁹ Om alles overzichtelijk te houden bespreken we in deze masterproef daarom slechts enkele van de belangrijkste en meest relevante kenmerken van de Ottomaanse architectuur. Ten eerste willen we het hebben over de belangrijkste invloeden te herkennen in Ottomaanse architectuur; daarna behandelen we enkele moskeeën in Bursa, de eerste echte Ottomaanse hoofdstad; om dan tot het hoogtepunt van de Ottomaanse architectuur te komen met de bekende architect Mimar Sinan (1489-1588) en vervolgens af te sluiten met de belangrijkste kenmerken van Ottomaanse architectuur en latere ontwikkelingen zoals de ‘Ottomaanse Barok’.

Het is onmogelijk een Ottomaanse architectuur te bespreken zonder kennis te hebben over de architectuur van de twee directe voorgangers van de Ottomanen, de Seltsjoeken en de Byzantijnen. Ottomaanse architectuur is eerst en vooral een architectuur van de koepel. Alleen dit feit al toont de enorme invloed aan van de Byzantijnse kathedraal Aya Sofia.⁸⁰ Maar die focus op koepels zien we al voor de verovering van Constantinopel (1453), maar dan op een minder monumentale wijze. Een vroeg voorbeeld van Ottomaanse architectuur is bijvoorbeeld de Ulu Cami (‘Grote Moskee’) uit 1396 in Bursa (**afb. 3**). Deze moskee kent een groot aantal koepels, maar deze koepels zijn echter nog conceptueel anders gebouwd en georganiseerd dan latere, zogenaamd klassiek Ottomaanse moskeeën die na de verovering van Constantinopel en het verkrijgen van de Aya Sofia op Ottomaans grondgebied gebouwd werden. Deze vroege moskee toont echter wel al mooi dat het Seltsjoekse model van pilaren en monumentaliteit werd overgenomen door de Ottomanen.⁸¹ De Ulu Cami is ook archetypisch voor de Ottomaanse bouwstijl in die zin dat het traditie met vernieuwing mengt. Zo getuigen de centrale lichtpunt en de pilarenbouw wel van Seltsjoekse invloeden, maar worden deze ook vervoegd met vernieuwende elementen zoals de rij koepels.⁸² Heel belangrijk is dat volgens kunsthistoricus Almut von Gladiss deze vroege moskee al de Ottomaanse neiging tot standaardisatie van ruimtes en prestigieuze koepelarchitectuur in zich draagt.⁸³ Eén historicus, nl. Godfrey Goodwin, vindt die neiging zelfs al terug bij de zeer vroege *Zaviye*-moskee (1339) in Bursa. Deze moskee is later uitgebreid geweest en niet meer herkenbaar, maar Goodwin staft zijn argument met plannen en gelijkaardige moskeeën uit een iets latere periodes. De *Zaviye*-moskee die Goodwin aanhaalt, zou gebouwd zijn geweest door Orhan, zoon van Osman, de stichter van de Ottomaanse dynastie, en zou verschillende halve koepels combineren, een gegeven dat later enorm populair zou worden onder de Ottomanen. Goodwin zegt hierover: “The combining of several domed units was the turning point of Ottoman architecture. The desire to create unity of space and form was inevitable from that moment, however long delayed it might have been.”⁸⁴

---

⁷⁸ Een gebied in het Westen van het huidige Saoedi-Arabië waar de twee belangrijkste steden van de Islam zich bevinden, Mekka en Medina.

⁷⁹ Stierlin, *Turkije*, 80-81.

⁸⁰ Reha Günay, *Sinan: The Architect and His Works* (Istanbul: Yapı Yayın, 1998), 12.

⁸¹ Hattstein en Delius, *Islam*, 544.

⁸² Stierlin, *Turkije*, 87.

⁸³ Hattstein en Delius, *Islam*, 544.

⁸⁴ Goodwin, *A history*, 37-38.

Afb. 3: de Ulu Cami (1396) in Bursa; bron: Universal Images Group.

Een ander hoogtepunt van de vroege Ottomaanse architectuur die mooi de invloeden van andere beschavingen toont, is de Yeşil Cami (Groene Moskee) in Bursa (**afb. 4**). De moskee werd gebouwd in opdracht van Sultan Mehmet I (1413-1421) en het gebouw werd in 1420 afgewerkt.⁸⁵ Net zoals de Byzantijnse kerk een keizerlijke loge had, waarvandaan de machthebber de mis volgde, had de Groene Moskee van Bursa boven de axiale ingang een loge voor de sultan. De loge was geheel bekleed met prachtige versieringen van groene faïence met goudkleurige glans.⁸⁶ De polychrome, keramische kunst is een overblijfsel van de Seltsjoeken, maar volgens Godfrey Goodwin haalden de Seltsjoeken nooit een dergelijk niveau van keramische rijkdom, hoewel hun tegels wel een grotere glans hadden.⁸⁷ Het gehele complex was niet alleen een moskee, ook een keuken voor de armen, een mausoleum voor Mehmet I en een *madrasa*⁸⁸. Een dergelijke combinatie van religieuze en sociale faciliteiten worden *kulliyes* (letterlijk stichtingen, complexen) genoemd. *Kulliyes* zijn voorbeelden van specifiek Ottomaanse bouwwerken⁸⁹. Qua bouwstijl blijven de Ottomanen aanvankelijk diep geworteld in de tradities van het Oostelijke Middellandse Zeegebied, maar door hun combinatie van verschillende types gebouwen met andere functies toont de Ottomaanse

⁸⁵ Goodwin, *A history*, 64.

⁸⁶ Stierlin, *Turkije*, 92.

⁸⁷ Goodwin, *A History*, 62.

⁸⁸ Een *madrasa* is een Arabisch woord voor een educatieve instelling. In literatuur verwijst dit woord meestal naar scholen die gespecialiseerd zijn in het onderwijzen van de islamitische religie.

⁸⁹ Ook de Seltsjoeken combineerden al verschillende types gebouwen tot *kulliyes*, maar op een veel minder grote schaal dan de Ottomanen.

architectuur zich onmiddellijk origineel.⁹⁰ We komen verder in deze masterproef nog terug op dit *kulliye*-concept.

Afb. 4: de Yeşil Cami (1420) in Bursa; bron: Gettyimages (DEA/G.P. Cavallero).

Het bouwwerk dat het meeste invloed had op de Ottomanen was uiteraard de Aya Sofia basiliek in Istanbul die zich na de verovering van Constantinopel in 1453 door Sultan Mehmed II (1441-1481) op Ottomaans grondgebied bevond. De basiliek werd enorm bewonderd door de Ottomanen en werd een ware obsessie voor Turkse architecten.⁹¹ Deze kerk, gebouwd door Anthemios van Thalles en Isidore van Miletus, werd officieel ingewijd in 537. De kerk had een centralistisch grondplan met een enorme koepel middenin. Vanaf toen transformeerde de Ottomaanse architectuur zich van het traditioneel model geïnspireerd op Seltsjoekse langgerekte moskeeën naar het centralistisch model van de Aya Sofia.⁹² Het belang van de eeuwenoude basiliek voor de Ottomaanse architectuur is zo groot dat de Turkse architectuurprofessor en conservator Reha Günay sprak van drie principiële periodes in de hoogdagen van Ottomaanse architectuur. Hij zag moskeeën als de oude Fatih Cami (1471) in Istanbul en de Beyazid II Külliye in Edirne (1488) als een eerste interpretatie van de Aya Sofia; Sinan's Süleymaniye moskee als een tweede interpretatie en Sinan's Kılıç Ali Paşa Cami als een derde interpretatie.⁹³

Dit brengt ons bij de meest bekende Ottomaanse architect aller tijden, Koca Mimar Sinan Ağa (1489-1588). Sinan stond vijftig jaar aan het hoofd van “the office of Architect of the Abode

---

⁹⁰ Hattstein en Delius, *Islam*, 545.

⁹¹ Günay, *Sinan*, 12.

⁹² Hattstein en Delius, *Islam*, 546.

⁹³ Günay, *Sinan*, 13.

of Felicity”. Hij transformeerde deze bevoegdheid tot “Architect van het Rijk” en maakte zichzelf een staatsofficier superieur aan zijn eigen minister, de Şehir-emini. Hij was verantwoordelijk voor elk detail van Istanbul's infrastructuur inclusief de riolering, de brandreguleringen en het herstel van publieke gebouwen. Hij overzag elk belangrijk bouwwerk in de stad en in het rijk en lijstte daarbij 300 bouwwerken als van hemzelf op, maar niet elk van die gebouwen werden persoonlijk door hem overzien of waren volledige nieuwbouwprojecten. Zijn werk wordt beschouwd als het hoogtepunt van de Ottomaanse klassieke periode, maar volgens Godfrey Goodwin is het correcter te stellen dat Sinan verscheen aan het eind van deze periode en het bracht tot z'n logische conclusie en zelfs verder. Goodwin stelt dat Sinan voor de Ottomaanse architectuur was, wat Michelangelo was voor de Renaissance. Sinan's Ederine moskee was op z'n minst even revolutionair als Michelangelo's plannen voor de Sint-Pietersbasiliek in Rome.⁹⁴

Afb. 5: De Süleymaniye moskee (1550-57) in Istanbul; bron: foto zelf genomen (Barber Roelandt).

We focussen kort op de Süleymaniye moskee (1550-57) (**afb. 5**) in Istanbul om een idee te krijgen van Sinans meesterschap. De moskee was bedoeld als een architecturaal statement die sultan Süleyman I en zijn regering moest verheerlijken. Süleyman I, of zoals men hem zo mooi in de Engelstalige literatuur noemt *Süleyman the Magnificent* (1520-1566), heerste over een wereldrijk en selecteerde persoonlijk een plek op een helling boven de Gouden Hoorn voor een gebouw dat over de stad zou heersen zoals de Rotskoepelmoskee in Jerusalem.⁹⁵ Volgens kunstjournalist en redacteur Henri Stierlin kent het gebouw een diepere symbolische betekenis. Süleyman I bestuurde een enorm rijk, dat in vele opzichten vergelijkbaar was met het Byzantijnse Rijk op het hoogtepunt van keizer Justinianus tien eeuwen daarvoor. De

---

⁹⁴ Goodwin, *A history*, 197.

⁹⁵ Hattstein en Delius, *Islam*, 130.

sultan werd zich ervan bewust dat er een parallel in macht was tussen de heerser van Byzantium en die van Istanbul. Deze semiologische continuïteit, die wordt benadrukt door de moskee, geldt alleen als de sultan zich plaatst in het verlengde van zijn beroemde voorganger.⁹⁶

De bouw van de moskee zelf begon op 15 juni 1550 op een plek waar zich vroeger het Byzantijnse Capitool bevond en daarna gebouwen van de Oude Serail, die in 1541 volledig door brand werden verwoest.⁹⁷ De keuze voor twee halfkoepels die werden geplaatst in de richting van de mihrab, tonen de invloed van het plan van de Aya Sofia. Hier spreekt de literatuur zich echter soms tegen. Reha Günay stelt in zijn overzichtswerk dat Sinan een sterke drang had naar het overtreffen van de Aya Sofia. Günay stelt dat de twee gebouwen gelijkaardig zijn in hun algemeen plan, maar de Süleymaniye overtreft z'n voorganger in termen van proportie, ruimte en rationaliteit in het draagsysteem, alsook in de perceptie van zowel het exterieur als het interieur.⁹⁸ Stierling daarentegen stelt dat de afmetingen over het algemeen gelijk zijn en dat de Süleymaniye nooit groter is dan de Aya Sofia. Dit zou aangeven dat het nooit Sinans bedoeling is geweest het Byzantijnse werk te overtreffen, waartoe hij overigens wel in staat zou zijn geweest, zoals blijkt uit zijn Süleyman moskee in Edirne.⁹⁹ Enkele cijfers van de twee gebouwen maken het mogelijk aan te tonen dat het niet om een 'titelstrijd' ging, zoals al te vaak wordt gedacht:

Bebouwde oppervlakte bij de Aya Sofia: 140 m bij 72m tegen 108m bij 73m bij de Süleymaniye; lengte van de beuk: 85m tegen 65m; doorsnee van de koepel: 31m tegen 27m; hoogte boven het plaveisel: 56m tegen 54m; open ruimte van het hof: 48m bij 33m tegen 46m bij 32m.¹⁰⁰

Godfrey Goodwin stelt dat een zorgvuldige studie van de Süleymaniye aantoont dat Sinan kennis had van de principes van de Italiaanse Renaissance. Het is onmogelijk aan te tonen hoe en hoeveel Sinan erdoor beïnvloed werd, maar de Süleymaniye vertoont zoveel gelijkaardigheden met Renaissance idealen dat men met zekerheid kan stellen dat er meer plaatsgevonden heeft dan een onafhankelijke parallelle ontwikkeling. De elegante binnenkoer van de imaret¹⁰¹ roept herkenning op bij iedereen die een beetje kennis heeft van het vijftiende-eeuwse Firenze. Goodwin stelt ook dat er een relatie is tussen de moskee en de idealen van de Italiaanse kunstschilder, architect en theoreticus Leon Battista Alberti (1404-1472).¹⁰²

Sinan was zo populair dat veel latere Ottomaanse architecten in zijn voetsporen traden. Ook zij focusten op het perfectioneren van het koepelmodel. Deze neiging leidt tot minder formele variatie in de Ottomaanse architectuur dan in West-Europese architectuurstijlen. Goodwin benoemt die formele uniformiteit (**afb. 6**) als een belangrijk kenmerk van de Ottomaanse architectuur. Kunsthistoricus Almut von Gladiss spreekt van 'standaardisatie'.¹⁰³ Hierdoor gaan we echter wat kort door de bocht, want het zou fout zijn te stellen dat na het hoogtepunt van Sinan de ontwikkeling stilviel. Eén voorbeeld van latere ontwikkeling is de zogenaamde

---

⁹⁶ Stierlin, *Turkije*, 131.

⁹⁷ Stierlin, *Turkije*, 126.

⁹⁸ Günay, *Sinan*, 60.

⁹⁹ Stierlin, *Turkije*, 126.

¹⁰⁰ Stierlin, *Turkije*, 130.

¹⁰¹ Een term gebruikt voor de publieke keukens gebouwd in het Ottomaanse Rijk tussen de 14e en de 19e eeuw.

¹⁰² Goodwin, *A history*, 216.

¹⁰³ Hattstein en Delius, *Islam*, 544.

‘Ottomaanse Barok’ waarvan de Nusretiye Camii (1823) (afb. 7) in Istanbul een prachtig voorbeeld is. Voor velen is dit misschien wel één van de mooiste en interessantste moskeeën van Istanbul.¹⁰⁴

Afb. 6: Istanbul: stadszicht met gelijkaardige moskeesilhouetten; bron: foto zelf genomen (Barber Roelandt).

---

¹⁰⁴ Goodwn, *A history*, 394-95.

Afb. 7: Nusretiye Camii (1862); bron: Francis Bedford (1815-94) (fotograaf): Royel collection.

2.3 Neo-Ottomaanse architectuur

2.3.1 Inleiding

Zoals eerder in deze masterproef duidelijk werd, valt ‘Neo-Ottomanisme’ moeilijk te definiëren. Vooral sinds de Gezi Park protesten (Juni 2013) werd de term in toenemende mate gebruikt door de internationale media.¹⁰⁵ Hierdoor wordt de indruk opgewekt dat ‘Neo-Ottomanisme’ een behoorlijk recent fenomeen is. Dit klopt echter niet volledig. We vermelden reeds de these van onderzoeker Nick Danforth dat Turken altijd blijven houden hebben van hun Ottomaanse verleden.¹⁰⁶ Toen Atatürk in 1922 de laatste sultan Mehmed V afzette en het land omvormde tot de Turkse republiek, was hij ervan overtuigd dat Turkije enkel een sterk land kon worden als het een voorbeeld zou nemen aan de Europese koloniale machten. Hij voerde een drastische *top-down* modernisering en europeanisering door.¹⁰⁷ Zo voerde men in 1928 het Latijnse schrift in ter vervanging van het Arabisch schrift; de Gregoriaanse kalender verving de Islamitische *Hijra*¹⁰⁸ kalender; een nieuw burgerlijk wetboek de *shari'a* enzovoort. Alle *Derwisj*¹⁰⁹ huizen werden gesloten en hun ceremonies, liturgie en traditionele kledij verbannen. Atatürks cultuurpolitiek verwijderde elke publieke zichtbaarheid van religie. Moderne kunst en architectuur vervingen de traditionele

---

¹⁰⁵ Sera D. Kinoğlu, “Neo-Ottoman Perspectives: Turkish Identity and Culinary Culture in a Sociopolitical Context” (thesis, Oregon State University, 2014), 12.

¹⁰⁶ Danforth, “The Empire Strikes Back,” 4.

¹⁰⁷ Hattstein en Delius, *Islam*, 543.

¹⁰⁸ De *Hijra* is de reis die profeet Mohammed en zijn volgelingen van Mekka naar Medina maakten in het jaar 622. Deze gebeurtenis was zo belangrijk in de islamitische religie dat ze het begin van de islamitische jaartelling geworden is.

¹⁰⁹ Een *derwisj* is een islamitische mysticus.

Ottomaanse kunst en architectuur. Westerse mode in kledij werd wettelijk opgelegd en zelfs de *azaan*¹¹⁰ moest voortaan niet in het Arabisch, maar in het Turks gebeuren.¹¹¹

De drastische europeanisering van het land bereikte echter nooit de volledige Turkse bevolking die vaak bleef vasthouden aan de Islamitische religie en de Ottomaanse tradities. Om die reden kan de geschiedenis van de Turkse republiek simplistisch worden samengevat als een ideologisch conflict tussen de aanhangers van Atatürks principes (Kemalisme¹¹²) en de voorstanders van een restauratie van de traditionele waarden en normen.¹¹³ Dit ideologisch conflict heeft gedurende de gehele Turkse geschiedenis voor talloze staatsgrepen, electorale vervalsingen en terroristische aanslagen gezorgd en leidt tot op vandaag voor een diep verdeelde samenleving.

Hoe komt het nu dat pas de laatste jaren de term ‘Neo-Ottomanisme’ populair is geworden? De reden zit hem waarschijnlijk in het feit dat Recep Tayyip Erdoğan en de AKP erin geslaagd zijn voor een langere periode aan de macht te blijven waardoor nu ook op regeringsniveau duidelijk het verlangen naar de Ottomaanse tradities zichtbaar wordt. Het Turkse leger, dat zich altijd had opgeworpen als de beschermer van Atatürks secularisme, is zeker sinds de mislukte staatsgreep, verdeelder dan ooit en niet in staat Erdoğan's islamisering een halt toe te roepen.¹¹⁴

Eenzelfde opmerking kunnen we maken bij de term “Neo-Ottomaanse architectuur”. Door recente Ottomaans-geïnspireerde megaprojecten zoals het nieuwe Presidentiële Paleis en de Çamlıca moskee die veel media-aandacht kregen, wordt opnieuw de indruk gewekt dat het terugkijken naar Ottomaanse architectuur een recent fenomeen is, maar in feite is het optrekken van grote monumenten al sinds het midden van de jaren 1950 een belangrijk politiek middel voor het conservatieve machtsblok. En de aanvragen voor dergelijke projecten gaan zelfs al terug tot de periode van Wereldoorlog II.¹¹⁵

Ook architectuur wordt dus betrokken in dit grote ideologisch conflict tussen Kemalisme en Ottomanisme. De bouw van nieuwe religieuze constructies stond uiteraard niet op de Kemalistische agenda. Net daarom werden dergelijke bouwpraktijken beschouwd als een belangrijk middel voor het oproepen van pre-republikeinse sentimenten. Het verlangen naar religie werd verbonden met het gebruik van traditionele iconografieën en het optrekken van nieuwe moskeeën en madrassas. In Ankara begon men in 1978 misschien wel met het eerste

---

¹¹⁰ De *azaan* is de oproep tot het gebed die wordt uitgesproken door de muezzin, vaak vanuit een minaret.

¹¹¹ Sanaa El-Banna, *Resource Mobilization in Gülen-Inspired Hizmet: A New Type of Social Movement* (New York: Blue Dome Press, 2013), 18.

¹¹² Het **Kemalisme** is een politieke ideologie vernoemd naar Mustafa Kemal Atatürk. De grondslagen van het Kemalisme zijn de Zes Pijlen: republicanisme (geen sultanaat, maar een republiek), populisme (de staat moet het welzijn van zijn mensen nastreven), nationalisme (de Turkse staat is een ondeelbare natiestaat van de Turken en er bestaat daarmee slechts één volk binnen de grenzen van Turkije), secularisme (scheiding kerk en staat), etatisme (de staat als motor voor verandering) en revolutie/hervorming (Turkije moet een progressieve staat zijn, die continu moderne veranderingen zou uitproberen).

¹¹³ Cinar Kiper, “Sultan Erdogan: Turkey’s Rebranding Into the New Old Ottoman Empire,” *The Atlantic* (2013), laatst geraadpleegd op 8 maart 2017, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2013/04/sultan-erdogan-turkeys-rebranding-into-the-new-old-ottoman-empire/274724/>.

¹¹⁴ “Erdogan and his generals,” *The Economist* (2 Februari 2013), laatst geraadpleegd op 8 maart 2017, <http://www.economist.com/news/europe/21571147-once-all-powerful-turkish-armed-forces-are-cowed-if-not-quite-impotent-erdogan-and-his>.

¹¹⁵ Güven Arif Sargin, “Displaced memories, or the architecture of forgetting and remembrance,” *Environment and Planning D: Society and Space* 22 (2003): 672.

grote voorbeeld van deze ideologische ommekeer.¹¹⁶ Net in Ankara, de stad die Atatürk in 1922 had uitgeroepen tot de hoofdstad van het nieuwe Turkije. Ankara was toen nog een kleine provinciestad, maar groeide drie generaties later uit tot een miljoenenstad waar al snel conservatieve religie-gezinde partijen de lokale verkiezingen wonnen. Tussen 1978-87 werd in de Kocatepe wijk een gigantische moskee opgetrokken geïnspireerd op de klassieke Ottomaanse moskeebouw.¹¹⁷ De Kocatepe moskee (afb. 8) overtrof onmiddellijk de modernistische architectuur waaruit de stad hoofdzakelijk bestaat en werd zo een *landmark* van traditionalisme in de hoofdstad.¹¹⁸

De Kocatepe moskee is opgetrokken naar het model van een 16e-eeuwse Ottomaanse moskee in een klassieke *Külliyè* compositie en is op het eerste zicht een replica van Mimar Sinan's grootste verwezenlijkingen: de Şahzade en Süleymaniye moskee. Het gebouw is opgetrokken in gewapend beton en is omwille van z'n monumentaliteit nog steeds één van de opvallendste stedelijke elementen in Ankara's stadssilhouet.¹¹⁹ Het gebouw bevat ook een ondergrondse garage en supermarkt. Het is opvallend dat een religieus gebouw hier gecombineerd wordt met een commerciële functie, maar religie en handel gingen ook in het Ottomaanse rijk goed samen. Zo zien we vandaag dat de grote moskee in Edirne in Ottomaanse tijden enkel kon betreden worden via een oude markt.¹²⁰

Afb. 8: De Kocatepe moskee (1978) in Ankara; bron: Anadolu Agency/Gettyimages.

Concluderend kunnen we stellen dat Neo-Ottomaanse architectuur niets nieuws is, maar wel sinds het aan de macht komen van de AK Parti in 2002 is toegenomen. In dit hoofdstuk focussen we op enkele casussen binnen en buiten Turkije om deze stijl kunstwetenschappelijk

---

¹¹⁶ Sargın, "Displaced memories, or the architecture of forgetting and remembrance," 672.

¹¹⁷ Chris Hann, "Problems with the (de)privatization of religion," *Anthropology Today* 16, nr. 4 (2000): 19.

¹¹⁸ Sargın, "Displaced memories, or the architecture of forgetting and remembrance," 672.

¹¹⁹ C. Bisel, G. A. Sargın en B. Turan, "Islam, modernity, and the politics of public realm in Turkey: the Kocatepe Complex of Ankara," *ACSA European Conference Proceedings Association of Collegiate Schools of Architecture* (1997): 451-454.

¹²⁰ Kishwar Rizvi, "Neo-Ottoman Architecture and the Transnational Mosque: An Interview with Kishwar Rizvi," interview door Chris Gratien, laatst geraadpleegd op 8 maart 2017, <http://www.jadaliyya.com/pages/index/25037/neo-ottoman-architecture-and-the-transnational-mos>.

te situeren en omschrijven. We willen enkele recente projecten nader bestuderen om een onderscheid te maken met de historische Ottomaanse architectuur en enkele stijlkenmerken te bespreken. Binnen Turkije focussen we achtereenvolgens op de Çamlıca moskee, het Presidentiële Paleis in Ankara en enkele vastgoedprojecten in Istanbul. Buiten Turkije focussen we op het populaire architectenbureau Hassa Mimarlık van de Turkse architect Hilmi Şenalp en de Neo-Ottomaanse bouwwerken die het ontwierp in onder ander Tokyo (Japan), Washington D.C. (de Verenigde Staten) en Ashgabat (Turkmenistan). Maar eerst bespreken we de belangrijkste actoren binnen de Turkse bouwsector, want zij zijn verantwoordelijk voor de architectuurstijl van vele nieuwe gebouwen in Turkije.

2.3.6 Neo-Ottomaanse Architectuur binnen Turkije: De Belangrijkste Actoren

Bouwen in Turkije

Binnen Turkije wordt enorm veel gebouwd. De Turkse bouwsector is verantwoordelijk voor een significant deel van het Bruto Binnenlands Product. In 2014 was de sector ongeveer 28,1 miljard euro waard en representeerde het 4,6% van het Bruto Binnenlands Product.¹²¹ In een artikel van onderzoekers Ebatür Çavuşoğlu en Julia Strutz wordt beargumenteerd dat een belangrijke verklaring voor het electorale en economische succes van de AKP ligt in hun banden met de bouwsector. Çavuşoğlu stelt dat de bouwsector één van de weinige sectoren binnen Turkije is waarmee op korte termijn groei en tewerkstelling kan worden gecreëerd. Çavuşoğlu toont aan dat de AKP zich hier goed van bewust is en er de laatste jaren in geslaagd is constructie en bouw te associëren met vooruitgang en modernisering.¹²² Zo waren bij de verkiezingen in 2011 de meest voorkomende AKP verkiezingsslogans “Stabiliteit zal verdergaan, Istanbul zal groeien” en “Target 2023” waarmee het verwijst naar de AKP-beloofte Turkije tegen 2023 (de honderdste verjaardag van de Turkse Republiek) één van de tien grootste economieën ter wereld te maken.¹²³ Uit de slogans blijkt duidelijk het idee van “ontwikkeling” en “voortgang”; ideeën die in het huidige Turkije heel invloedrijk zijn, omdat ze spreken tot het republikeinse voortgangdenken, nationalisme en islamistische dromen van nieuwe nationale en religieuze grandeur.¹²⁴

De AKP ontwikkelde de afgelopen jaren een economisch groeimodel die sterk verbonden is met de bouwsector. Het model werd door de Turkse econoom Turan bestempeld als de “strategie van commodificatie van ruimte”.¹²⁵ Het systeem houdt onder andere in dat de overheid op grote schaal nieuwe gebieden kan openstellen voor ontwikkeling. Zo zorgden nieuwe wetten en juridische instrumenten ervoor dat de centrale overheid bevoegdheden van lokale besturen in Turkse grootsteden kon overnemen. Zo werden in bijna elke grote stad de stadsgrenzen verruimd zodat nieuw grondgebied kon worden bebouwd. Daarnaast werd in

---

¹²¹ “Oxford Business Group,” laatst geraadpleegd op 9 maart 2017, <https://www.oxfordbusinessgroup.com/overview/turkeys-construction-sector-maintain-its-significant-role-economy-several-large-projects-under-way>.

¹²² Ebatür Çavuşoğlu en Julia Strutz, “Producing force and consent: Urban transformation and corporatism in Turkey,” *City* 18, nr. 2 (2014): 141.

¹²³ Banu Akdenizii, red., *Digital Transformations in Turkey: Current Perspectives in Communication Studies* (Londen: Lexington Books, 2015), 245.

¹²⁴ Çavuşoğlu en Strutz, “Producing force and consent: Urban transformation and corporatism in Turkey,” 141.

¹²⁵ M. Turan, *Türkiye’de Kentel Rant* (Ankara: Tan Kitabevi Yayınları, 2009): 27.

2003 ook de Huisvestigingswet aangepast zodat TOKİ, de Turkse huisvestigingsmaatschappij, meer bevoegdheden en financiering kreeg.¹²⁶ Ook in rurale gebieden kon de partij wetten doorvoeren die bijvoorbeeld weidegebied heeft toegevoegd aan de vastgoedmarkt. Dit systeem zorgt voor overheidsinkomsten via bouwvergunningen en belastingen. Het systeem is ook heel populair bij de bevolking, wegens de goedkopere gronden die op die manier ter beschikking komen. De nieuwe stadsgebieden, wegen, tunnels, luchthavens en shoppingcenters zorgen niet alleen voor werkgelegenheid, maar ook voor betaalbare en goed voorziene woonomstandigheden.¹²⁷ In de laatste 10 jaar werd alleen in Istanbul al ongeveer aan 1,2 miljard vierkante meter bouwvergunningen verleend.¹²⁸

De vele megaprojecten hebben echter ook voor kritiek gezorgd. De constructie van een derde brug over de Bosporus en de grootste luchthaven ter wereld in Istanbuls noordelijke bosrijke gebieden heeft niet alleen de woede van milieuactivisten opgewekt, maar ook frustraties van een bevolking die meer en meer gezondheidsproblemen ondervindt door de hyperurbanisatie van de miljoenenstad.¹²⁹ Het belangrijkste verzet kwam er uiteraard met de Gezi Park protesten in 2013. Hierop komen we later in deze masterproef terug.

Uiteraard worden niet al deze nieuwe bouwwerken opgetrokken in een Neo-Ottomaanse stijl. Slechts enkele nieuwbouwprojecten verwijzen duidelijk naar de historische Ottomaanse architectuurstijl. De belangrijkste van die projecten zullen hieronder besproken worden. Maar ook projecten die in een meer neutrale stijl worden opgetrokken krijgen vaak ook een Ottomaanse stempel door de namen die ze toegewezen krijgen. Zo werd Istanbuls nieuwe derde brug over de Bosporus, de Yavuz Sultan Selim Brug genoemd.¹³⁰ TOKİ spreekt ook resoluut over ‘Osmanlı Sitesi’ (‘Ottomaanse Woonwijken’) bij hun nieuwe constructiesites (afb. 9).

Afb. 9: Osmanlı Sitesi in Adana (afbeelding overgenomen van: Çavuşoğlu, Erbatır en Julia Strutz. “Producing force and consent: Urban transformation and corporatism in Turkey.” *City* 18, nr. 2 (2014): 134-148.)

¹²⁶ Isikkaya Ali Devrim, “Housing Policies in Turkey: Evolution of TOKİ (Governmental Mass Housing Administration) as an Urban Design Tool,” *Journal of Civil Engineering and Architecture*, 10 (2016): 316.

¹²⁷ Çavuşoğlu en Strutz, “Producing force and consent: Urban transformation and corporatism in Turkey,” 142.

¹²⁸ “TUIK: Building Permits Statistics and Percentage (sic) Changes,” laatst geraadpleegd op 9 maart 2010, <http://www.turkstat.gov.tr>

¹²⁹ Çavuşoğlu en Strutz, “Producing force and consent: Urban transformation and corporatism in Turkey,” 134.

¹³⁰ “New Istanbul Airport is set to open in 2018,” *Hürriyet Daily News*, 13 november 2016.

Diyanet

Het *Diyanet İşleri Başkanlığı* (of kortweg Diyanet) werd opgericht in 1924 en gold voor de jonge Turkse staat als een alternatief voor het Kalifaat, dat in datzelfde jaar door Atatürk werd afgeschaft.¹³¹ Het is belangrijk dat we vooraf deze organisatie bespreken, omdat ze een prominente opdrachtgever is van Neo-Ottomaanse architectuur. Diyanet was in de beginjaren van de Turkse republiek een sleutelinstitutie voor het legitimeren van de modernisering en verwestering van Turkije. Diyanet zorgde er ook voor dat de dreiging van de politieke islam in toom werd gehouden, maar dit veranderde toen in Turkije partijen aan de macht kwamen die de politieke Islam onderschrijven.¹³²

Diyanet is één van de machtigste staatsinstellingen van Turkije met invloed die ver buiten de nationale grenzen reikt. De organisatie heeft takken over heel de wereld, zo wordt de Belgische tak *Belçika Diyanet Vakfı* genoemd en staat die in voor het uitbaten van vele Belgische moskeeën, islamitische culturele centra en verschillende ngo's.¹³³

De organisatie is echter niet bijzonder transparant en het is bijgevolg niet gemakkelijk objectieve informatie over de organisatie te verzamelen. Directeur van het Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program Joint Center, Svante E. Cornell, meent dat president Erdoğan erin geslaagd is de organisatie stevig onder de controle van de AK Parti te krijgen. Volgens hem is de AKP erin geslaagd sinds 2010-2011 Diyanet om te vormen tot een politiek instrument. Het budget van de organisatie is verviervoudigd naar 22 miljard dollar en het stelt minstens 120.000 mensen te werk. Cornell stelt dat de vorige Diyanet directeur Ali Bardakoğlu ontslagen werd door de regering, omdat hij weigerde vrouwen aan te manen tot het dragen van de hoofddoek. De uitspraak zou ingegaan zijn tegen AKP overtuigingen en hij zou daarom zijn ontslagen en vervangen door de huidige directeur Mehmet Görmez, die bekend staat als een fervent AKP aanhanger. Diyanet is verantwoordelijk voor het uitbaten van Turkse moskeeën en volgens Cornell roepen Diyanet imams tijdens de vrijdagsgebeden en –preken regelmatig op niet te stemmen voor “sommige partijen” (lees seculiere partijen), maar voor de “moslims” (lees de AKP partij).¹³⁴

Door de weinig transparante werking van Diyanet, valt het echter moeilijk Cornells argumentatie na te gaan. Maar dat de AKP een sterke invloed heeft op Diyanet staat vast. Zo stunte het weekblad *Knack* onlangs na de mislukte coup met de openbaring van een geheim document waaruit bleek dat Diyanet in Vlaamse moskeeën de Turkse bevolking bespioneerde en persoonlijke informatie over de zogenaamde Gülen-sympathisanten doorspeelde aan de regering in Ankara.¹³⁵ Vlaams minister Liesbeth Homans reageerde op het ‘klikdossier’ door te dreigen vergunningen van de Diyanet-moskeeën in te trekken.¹³⁶

Wat ook vast staat, is dat Diyanet samen met de Turkse overheid instaat voor de bouw van talloze moskeeën over heel de wereld die opgetrokken worden in Neo-Ottomaanse stijl. Hierna volgen enkele voorbeelden. Diyanet financierde samen met de Russische overheid en

---

¹³¹ Herman Deley, “Moslims in de Europese, i.c. Belgische, lekenstaat” (online syllabus, Universiteit Gent, 2017).

¹³² Svante Cornell, “The Rise of Diyanet: the Politicization of Turkey’s Directorate of Religious Affairs,” *The Turkey Analyst*, 9 oktober 2015.

¹³³ “Belçika Diyanet Vakfı,” laatst geraadpleegd op 12 maart 2017, <http://www.diyamet.be/>.

¹³⁴ Cornell, “The Rise of Diyanet: the Politicization of Turkey’s Directorate of Religious Affairs.”

¹³⁵ “Turkse moskeeën in België gevraagd te spioneren voor Turkse overheid,” *Knack*, 13 december 2016.

¹³⁶ “Homans: ‘Als het moet, trekken we erkenning Diyanet-moskeeën in’,” *Knack*, 15 december 2016.

zakenman Suleyman Kerimov de Centrale Moskee (2015) van Moskou. Diyanet financiert 5,2 miljoen euro voor een moskee (2015) in de Turkse stad Corum die ontworpen is naar de 16^e-eeuwse Selimiye moskee in Edirne. Hetzelfde ontwerp werd toegepast voor de Nur moskee (2015) in het Turkse Kirikkale waarvoor Diyanet 10,2 miljoen euro financierde. De Duitse zusterorganisatie van Diyanet financierde samen met de EU de Marxloh Pollmann DITIB moskee (2008) in het Duitse Duisburg.¹³⁷ In Mei 2015 legde Erdogan ook de symbolische eerste steen van een nieuwe moskee in de Albanese hoofdstad Tirana die volledig zal gefinancierd worden door de Diyanet Foundation (**afb. 10**).¹³⁸ En zo zijn er nog talloze voorbeelden.

Afb. 10: Een nieuwe centrale moskee in Tirana (Albanië); bron: Hürriyet Daily News.

2.3.7 Neo-Ottomaanse Architectuur binnen Turkije: Enkele Casussen

We komen tot de belangrijkste recente casussen van Neo-Ottomaanse architectuur. We bespreken drie grote projecten: een moskee, een paleis en een grootschalig woningbouwproject. Naast deze casussen zijn er letterlijk nog duizenden andere casussen in het huidige Turkije te vinden of momenteel onder constructie.

Çamlıca Camii

Op 29 mei 2012 kondigde de toen nog eerste minister Recep Tayyip Erdoğan de bouw van de grootste moskee in Turkije aan. Het project zou 15 000 vierkante meter innemen en gebouwd worden op een nog ongerept stuk land in het Çamlıca district van Istanbul. De moskee zou volgens Erdoğan zichtbaar zijn vanop elke plaats in de stad.¹³⁹ Ondertussen zijn we vijf jaar later en is de mega-moskee bijna klaar. In de Ramadanmaand van 2016 werd de moskee voor de eerste maal opengesteld voor de gelovigen. Op 1 juli 2016 stroomden 10 000 gelovigen samen om de speciale *Laylat al-Qadr* gebeden op te zeggen na het breken van de vasten.¹⁴⁰

¹³⁷ “The Black Sea,” laatst geraadpleegd op 12 maart 2017, <http://theblacksea.eu/index.php?idT=86&idC=96&idRec=1210&recType=story>.

¹³⁸ “Turkey to build Balkans largest mosque in Tirana,” *Hürriyet Daily News*, 27 oktober 2017.

¹³⁹ “Çamlıca mosque to get highest minarets,” *Hürriyet Daily News*, 4 juli 2012.

¹⁴⁰ “Çamlıca Mosque, largest in Turkey, opens in honor of Ramadan,” *Daily Sabah*, 13 juni 2016.

De Çamlica moskee werd ontworpen door twee vrouwelijke architecten, Bahar Mızeak en Hayriye Gül Totu, met een budget van ongeveer 150 miljoen Turkse Lira of 66,5 miljoen dollar.¹⁴¹ Het project lokte echter oppositie uit bij architecten, stadsplanners en milieuactivisten die betreurden dat de Çamlicaheuvel, doorheen de geschiedenis geprezen als een site van natuurlijke schoonheid en vaak vergeleken met de Bijbelse tuin van Eden, volledig vernietigd werd. Anderen stellen dan weer dat de moskee overbodig is. In interviews met bewoners afgenomen door het Franse persbureau AFP stellen inwoners vaak dat Istanbul reeds duizenden moskeeën heeft die heel vaak leeg zijn wat de bouw van het miljoenenproject compleet overbodig maakt.¹⁴²

Qua stijl volgt de Çamlica moskee overduidelijk de Neo-Ottomaanse bouwstijl (**afb. 11**). Er wordt gebruikt gemaakt van het centrale koepelmodel die gedragen wordt door halfkoepels die erop inbeuken. Dit model werd voor het eerst toegepast door de Byzantijnen bij de Aya Sofia.¹⁴³ Later werd de techniek geperfectioneerd door Mimar Sinan. Hij slaagde er een eerste keer in het model naar een hoogtepunt te brengen met zijn Şehzade moskee (1543-48) (**afb. 12**). Architecten Mızeak en Totu kozen ervoor de moskee, net zoals Sinans Şehzadebaşı, te voorzien van vier halfkoepels.¹⁴⁴ Zoals op de afbeeldingen heel mooi te zien is, versterkt dit de centrale opbouw van het plan. Beide moskeeën lijken van buitenaf een piramidale opbouw te kennen waardoor de monumentaliteit van de voorgevel versterkt wordt. Net voor die voorgevel hebben we ook de typische binnenkoer (**afb. 13**). In beide moskeeën wordt gebruikgemaakt van een opeenvolging van portieken die oorspronkelijk als functie had, het verbergen van de steunberen (**afb. 14**). Dit concept werd door Sinan geperfectioneerd en later toegepast in zowat elke nieuwe Ottomaanse moskee (**afb. 15**).¹⁴⁵ Ook nu nog wordt het toegepast in de Neo-Ottomaanse stijl, maar de functie ervan is eerder decoratief, omdat uiteraard moderne technieken werden toegepast in de bouw van dit nieuwe complex (**afb. 16**).

Afb. 11: De Çamlica Camii vanuit de lucht bekeken (bron: gettyimages).

¹⁴¹ “Çamlica Mosque, largest in Turkey, opens in honor of Ramadan.”

¹⁴² “Istanbul’s vast Çamlica mosque stirs controversy,” interviews door AFBPTV, laatst geraadpleegd op 17 maart 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=k08KzEkOrWg>.

¹⁴³ Hattstein en Delius, *Islam*, 546.

¹⁴⁴ Günay, *Sinan*, 56.

¹⁴⁵ Günay, *Sinan*, 56-57.

Afb. 12: Algemeen Beeld van de Şehzade Camii (Istanbul, 1543-48); bron: Günay, Reha. *Sinan: The Architect and His Works* (Istanbul: yapı yayın, 1998).

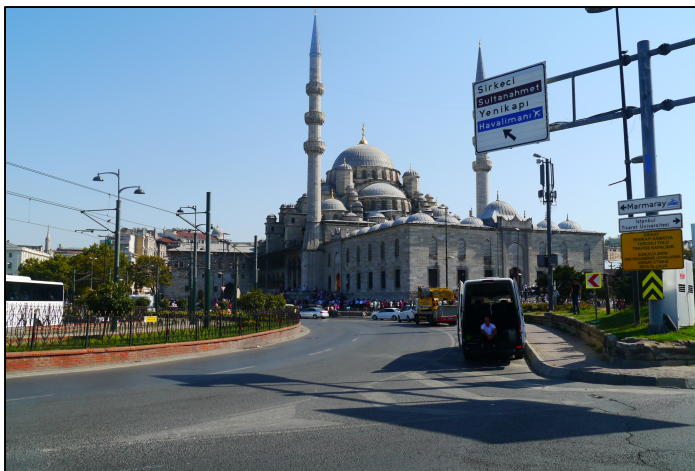

Afb. 13: De Çamlıca Camii vanuit de lucht bekeken (bron: gettyimages).

Afb. 14: Binnenkoer van de Şehzade Camii (Istanbul, 1543-48); bron: Günay, Reha. *Sinan: The Architect and His Works* (Istanbul: yapı yayın, 1998).

Afb. 15: Zicht op de Yeni Cami (1597-1661) en de binnenkoer, architecten: Davut Ağa en Mustafa Ağa; bron: foto zelf genomen (Barber Roelandt).

Afb. 16: Portieken in de binnenkoer van de Çamlıca moskee (1634-1663); bron: gettyimages.

De referenties naar Ottomaanse historische moskeeën gaat vaak verder dan enkel het kopiëren van Sinan's grootste verwezenlijkingen of die nog verder ontwikkelen door de moderne technologieën. Ook hier is dit het geval met het Çamlıca complex. Zo is de site eigenlijk een hedendaagse vorm van de *külliyeye*. Zoals we eerder zagen in deze masterproef is een *külliyeye* een complex van gebouwen die religieuze en sociale faciliteiten biedt. In Ottomaanse tijden waren deze *külliyeyes* vaak het centrum van het officiële en sociale leven in de stad. Door hun monumentaliteit onderschreven ze de legitimiteit van de heerser en getuigden ze van de toewijding van de sultans om religieuze en sociale taken te ondernemen ter bevordering van de Islamitische gemeenschap. In Ottomaanse tijden bestond een *külliyeye* vaak uit een moskee, een keuken voor de armen, *madrassa's*, openbare *hamams* (baden) en uiteindelijk het mausoleum van de sultan die de opdracht voor de *külliyeye* had gegeven.¹⁴⁶ In hedendaagse tijden kozen de opdrachtgevers van de Çamlıca "*külliyeye*" echter voor een moskee, een bibliotheek, een conferentiezaal en een ondergrondse parking.¹⁴⁷

Al van bij de bekendmaking van het project werd in de Turkse pers vermeld dat de nieuwe moskee de hoogste minaretten ter wereld zou hebben. Zo zei de algemeen directeur voor openbare werken, Hacı Mehmet Güner, voor de Turkse *Hürriyet* krant trots dat de moskee minaretten zal kennen die deze van de Moskee van de Profeet (*Masjid an-Nabawi*) in Medina zullen overtreffen en daarmee de hoogste ter wereld zullen zijn.¹⁴⁸ De *Masjid an-Nabawi* is de tweede belangrijkste moskee in Islam en herbergt het graf van profeet Mohammed.¹⁴⁹ Het spreekt van een zekere arrogantie om de minaretten van de Çamlıca groter te maken dan deze heilige plek. Maar niet alleen de hoogte van de minaretten is van belang, ook hun aantal. De moskee bevat 6 minaretten, wat uitzonderlijk veel is. Tijdens Ottomaanse tijden toonde het aantal minaretten de status van de opdrachtgever. Alleen sultans mochten moskeeën met vier

¹⁴⁶ Hattstein en Delius, *Islam*, 545.

¹⁴⁷ Borzou Daragahi, "The Real Reason Turkey Is Building So Many Mosques," *BuzzFeed* (2015), laatst geraadpleegd op 17 maart 2017, https://www.buzzfeed.com/borzoudaragahi/the-real-reason-turkey-is-building-so-many-mosques?utm_term=.oV21J1KD6#.jlxkP1P0md.

¹⁴⁸ "Hürriyet Daily News," laatst geraadpleegd op 17 maart 2017, <http://www.hurriyetdailynews.com/camllica-mosque-to-get-highest-minarets.aspx?pageID=238&nid=24768>.

¹⁴⁹ Jacques Waardenburg, *Islam, Norm, ideaal en werkelijkheid* (Antwerpen: Uitgeverij Unieboek, 2009), 46.

of meer minaretten bouwen. De balkons¹⁵⁰ op de minaretten symboliseerden de plaats van de heerser binnen de dynastieke orde (bv: de moskee van de zesde sultan zou zes balkons bevatten.) Mindere hovelingen, zoals prinsessen en viziers, mochten één of twee minaretten laten bouwen.¹⁵¹ De Çamlıca moskee bevat niet minder dan 6 minaretten met telkens drie balkons. Volgens onderzoeker Gülru Necipoğlu betekent dit dat de symboliek van keizerlijk patronaat heden ten dage vervangen wordt door een meer populistische betekenis waarbij het aantal minaretten en de hoogte ervan wordt opgedragen aan het volk.¹⁵²

Cumhurbaşkanlığı Külliyesi

Op 30 augustus 2014 werd in Ankara het nieuwe presidentieel paleis ingewijd. Het paleis is gekend als Ak Saray (het Wit Paleis) wat zowel verwijst naar het Witte Huis in Washington als naar de huidige regeringspartij ‘AK’ Parti.¹⁵³ Officieel heet het gebouw echter *Cumhurbaşkanlığı Külliyesi*.¹⁵⁴ Door het gebruik van de term ‘külliye’ verwijst het paleis al een eerste maal naar het Ottomaanse verleden.

Het paleis was van bij het beginne controversieel. Het gebouw is groter dan het Witte Huis in Washington, het Kremlin in Moskou en zelfs het Paleis van Versailles nabij Parijs. Volgens de minister van financiën Mehmet Simsek spendeerde de staat officieel 615 miljoen dollar aan het paleis en werd het geconstrueerd op een site van 150 000 vierkante meter.¹⁵⁵ De luxueuze decoratie van het paleis en een privaat gedeelte van 250 kamers voor president Recep Tayyip Erdoğan en zijn vrouw Emine Erdoğan staan in sterk contrast met een bevolking waar twee op drie kinderen in armoede wordt geboren.¹⁵⁶ Meer nog dan de kost, was de locatie van het paleis controversieel. Het complex werd opgetrokken in een gebied dat gekend staat als “Ataturk Forest Farm,” en dat symboliseert volgens de Turkse journalist Kadri Gursel¹⁵⁷ een deconstructie van Ataturks nalatenschap. Deze boerderij werd opgericht in 1925 door Ataturk en later in 1937 gedoneerd aan de staat. Het gebied functioneerde als een pionierend model voor moderne agricultuur en werd in 1992 beschermd. Het gebouw werd dus illegaal gebouwd en daarom volgde op 4 maart 2014 een uitspraak van een rechtbank in Ankara dat de constructie moest stopgezet worden. Op 13 maart 2014 steunde de Raad van State de uitspraak. De constructie ging echter gewoon verder als gepland en in een interview zei president Erdoğan: “Laat hen het maar proberen. Ze zeggen ‘stopzetten,’ maar

---

¹⁵⁰ De balkons van minaretten werden oorspronkelijk (en bij gelegenheden ook nu nog) gebruikt door de muezzin om de gelovigen vijf maal per dag op te roepen voor het gebed via de azan.

¹⁵¹ Kishwar Rizvi, *The Transnational Mosque: Architecture and Historical Memory in the Contemporary Middle East* (North Carolina: The University of North Carolina Press, 2015), 48-49.

¹⁵² Gülru Necipoğlu, “Dynamic Imprints on the Cityscape: The Collective Message of Funerary Imperial Mosque Complexes in Istanbul,” in *Colloque Internationale: Cimetières et traditions funéraires dans le monde islamique*, red. Jean-Louis Bacque-Grammont (Paris: CNRS, 1996).

¹⁵³ “BBC News,” laatst geraadpleegd op 23 maart 2017, <http://www.bbc.com/news/world-europe-29912398>.

¹⁵⁴ “CNN Türk,” laatst geraadpleegd op 23 maart 2017, <http://www.cnnturk.com/turkiye/cumhurbaskanligi-kulliyesinde-buyuk-davet>.

¹⁵⁵ “BBC News,” laatst geraadpleegd op 23 maart 2017, <http://www.bbc.com/news/world-europe-30061107>.

¹⁵⁶ “Two-thirds of children live in poverty in Turkey report,” *Hürriyet Daily News*, 23 april 2014.

¹⁵⁷ Op 5 november 2016 berichtte het Laatste Nieuws (<http://www.hln.be/hln/nl/960/Buitenland/article/detail/2963200/2016/11/05/Hoofdredacteur-en-medewerkers-Turkse-oppositiekrant-aangehouden.dhtml>) over de arrestatie van de journalist. Hij werd samen met hoofdredacteur Murat Sabuncu en cartoonist Musa Kart van de Turkse krant Cumhuriyet opgepakt na ervan beschuldigd te worden banden te hebben met de Koerdische rebellen en betrokken te zijn bij de coupoging van 15 juli 2016.

ze kunnen het niet stoppen. Ik zal het gebouw openen; ik zal erin trekken en ik zal het gebruiken.”¹⁵⁸

De presidentiële *külliyeye* bevat een hoofdgebouw, een gebouw voor het ontvangen van hoogwaardigheidsbekleders, een aantal gasthuizen, tuinen, een park en een congrescentrum.¹⁵⁹ Daarnaast is er een kunstgalerij met een rijke collectie van schilderijen, kalligrafische werken en antieke meubels die doorheen de jaren werden verzameld door de Turkse presidenten of aan hen werden geschonken door buitenlandse hoogwaardigheidsbekleders. Er is ook een presidentiële bibliotheek met een leidinggevend centrum voor de restauratie van Ottomaanse kaligrafie. Deze bibliotheek is de grootste van Turkije en is toegankelijk voor het grote publiek.¹⁶⁰ Als laatste vinden we op de site ook de enorme Beştepe Millet Camii, een nationale moskee, wat het gebruik van de term “*külliyeye*” rechtvaardigt.¹⁶¹

Erdoğan zei over het paleis dat het complex het Nieuwe Turkije moet voorstellen waarmee hij verwijst naar zijn wens om Turkije om te vormen tot een uitvoerend presidentieel systeem naar het voorbeeld van de VS. Hij stelt dat het gebouw werd ontworpen op een heel aparte wijze. “Ankara is een Seltsjoekse hoofdstad en daarom is gekozen voor een stijl geïnspireerd op de Seltsjoekse architectuur,” aldus Erdoğan die daarnaast ook vermeldt dat in het interieur Ottomaanse decoraties zijn gebruikt en elementen uit de moderne wereld. “We hebben een slim gebouw ontworpen...zoals nodig is voor een grootse staat,” aldus Erdoğan op 4 september 2014 tijdens een NAVO top in Wales.¹⁶²

De architectuurstijl van het presidentieel paleis verwijst inderdaad niet zo rechtstreeks naar de Ottomaanse bouwstijl als de Çamlıca moskee (afb. 17). Er is gekozen voor een eclectische mix van architectuurstijlen. Architect Tezcan Karakus Candan, hoofd van het Ankara luik van de Kamer van Architecten, stelt dat het gebouw een wirwar van stijlen uit het verleden in zich draagt. “Het neemt de trappen van het Dolmabahçe Paleis, en sommige delen van het Topkapı Paleis,” verwijzend naar twee bekende Ottomaanse paleizen in Istanbul, “maar de gigantische kolommen herinneren ons ook aan Antieke architectuurstijlen.”¹⁶³

---

¹⁵⁸ Kadri Gursel, “Erdogan’s \$350m presidential palace,” *Al-Monitor*, 17 september 2014, laatst geraadpleegd op 23 maart 2017, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2014/09/turkey-erdogan-white-palace-presidential-residence.html##ixzz3GQJqZp00>.

¹⁵⁹ “New Presidential Palace to be opened on republic day,” *Daily Sabah*, 16 oktober 2016.

¹⁶⁰ “CNN,” laatst geraadpleegd op 23 maart 2017, <http://edition.cnn.com/videos/tv/2015/09/08/inside-turkeys-presidential-palace.cnn/video/playlists/intl-turkey-attacks/>.

¹⁶¹ “Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı,” laatst geraadpleegd op 23 maart 2017, <http://www.tccb.gov.tr/haberler/410/32841/bestepe-millet-camii-ibadete-acildi.html>.

¹⁶² Gursel, “Erdogan.”

¹⁶³ “250-room residence to be built for Turkish president next to 1,000-room palace: Chamber of Architects,” *Hürriyet Daily News*, 13 november 2014.

Afb. 17: Cumhurbaşkanlığı Külliyesi (2014); bron: getty images (fotograaf: Thomas Trutschel).

Als we het complex kunstwetenschappelijk analyseren valt op dat het gebouw moeilijk te categoriseren valt. We merken inderdaad Ottomaanse, Seltsjoekse, Modernistische en originele elementen. Laten we beginnen met de duidelijke verwijzingen naar de historische Ottomaanse bouwstijl. Wat bijvoorbeeld vooral opvalt is de paviljoen-achtige stijl die overgenomen is van het Topkapı paleis in Istanbul.

De bouw van het Topkapı Paleis in Istanbul ging van start in 1459 in opdracht van sultan Mehmed II. Het gebouw kent een bescheiden hoogte en bestaat uit een serie van paviljoenen die op ongeordende wijze door elkaar gebouwd zijn. Het gebouw kent een enorme tuin consistent met de liefde voor de natuur in islamitische beschavingen.¹⁶⁴ Volgens Henri Stierlin bewijst de weinig samenhangende en heterogene ordening van de gebouwen de nostalgie van de Turken naar de kampen van het nomadenbestaan.¹⁶⁵ Het complex, een ware paleisstad, bestaat uit drie groepen gebouwen die zich na elkaar bevinden en verschillende functies hebben. Een eerste groep gebouwen is gesitueerd rond een eerste binnenkoer en bevatte een opslagplaats voor wapens, een zomerpaviljoen en een receptiehal. Een tweede groep gebouwen bevat een keuken, de paardenstallen, een vergaderzaal voor de viziers enzovoort.¹⁶⁶ Achter een zuilengalerij die de toegang verspert tot het derde hof, kom je uiteindelijk tot het kenmerkendste gedeelte van het paleis: het deel met de kiosken, die aan alle kanten open zijn. Ze liggen verborgen in de begroeiing of zijn als belvédère geplaatst om van het uitzicht te kunnen genieten. De kiosken zijn: de Bagdad Köşkü (**afb. 18**), die dateert van de tijd van Murad IV en is opgericht ter herinnering aan de inname van Bagdad in 1638; de Revan Köşkü, die de inname van Erivan in 1635 herdenkt, en de 17e-eeuwse Kara Mustafa-kiosk, met twee zalen op twee verdiepingen en een waterpartij. Deze paviljoens, met hun dunne houten structuur, lage daken en ruiten die de wanden van beneden naar boven bedekken, zijn een soort ‘modernisme’ avant la lettre en doen zelfs denken aan de architectuur van Frank Lloyd Wright – niets wijst op de verhevenheid en de luxe van een soeverein.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Hattstein en Delius, *Islam*, 562.

¹⁶⁵ Stierlin, *Turkije*, 186.

¹⁶⁶ Hattstein en Delius, *Islam*, 562-563.

¹⁶⁷ Stierlin, *Turkije*, 188.

De licht hellende daken en ruiten die de wanden van beneden naar boven bedekken herkennen we meteen bij het nieuwe presidentiële paleis (afb. 17). De gelijkenis met het Kara Mustafa Pacha Köşkü (afb. 19) zijn treffend. Dit paviljoen, ook wel ‘Sofa Köşkü’ genoemd werd gebouwd tussen 1634 en 1663 door de toentertijd aan de macht zijnde grootvizier. Door de enorme oppervlakte van glasramen krijgt de kiosk een modernistisch uiterlijk, dat voor de 17^e eeuw verrassend te noemen is.¹⁶⁸ Ook de strakheid van de voorgevel van het nieuwe paleis (afb. 17) toont modernistische invloeden. CNN journaliste Becky Anderson stelt in een online filmpje dat naast de Ottomaanse en Seltsjoekse motieven er ook hommage wordt gebracht aan de Art Deco concepten van maximale efficiëntie van ruimte en nadruk op symmetrie (afb. 20).¹⁶⁹

Afb. 18: Bagdad Köşkü (1638-1639); bron: foto zelf genomen (Barber Roelandt).

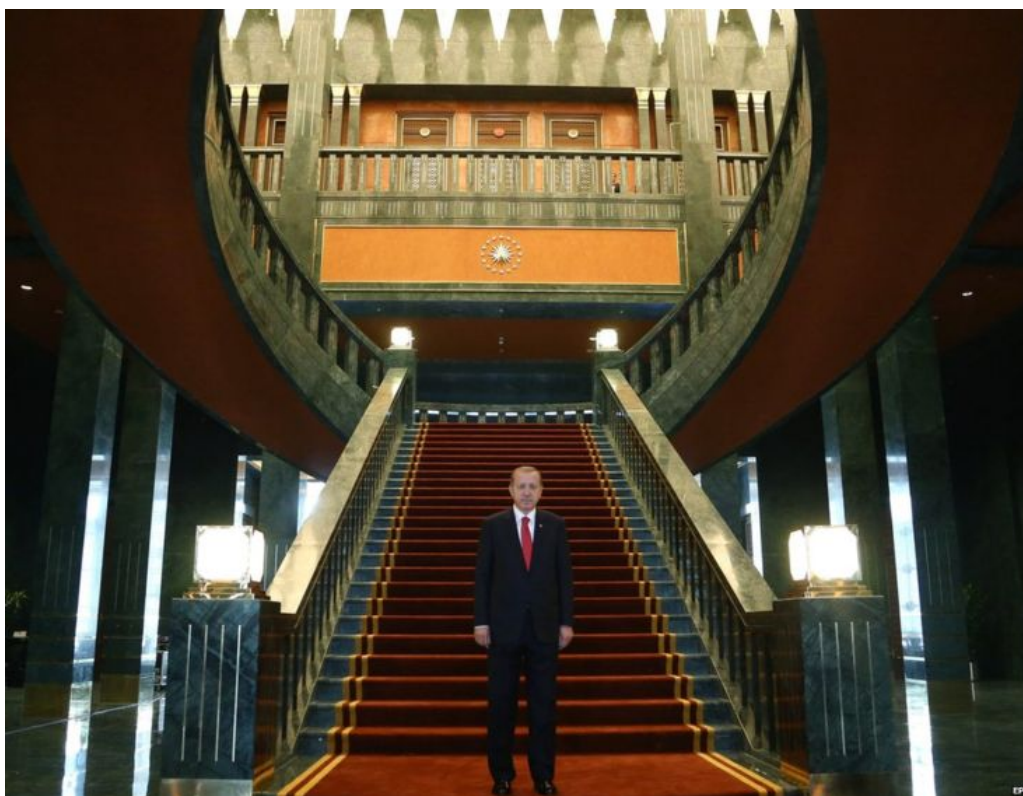
---

¹⁶⁸ Stierlin, *Turkije*, 190.

¹⁶⁹ “CNN,” laatst geraadpleegd op 23 maart 2017, <http://edition.cnn.com/videos/tv/2015/09/08/inside-turkeys-presidential-palace.cnn/video/playlists/intl-turkey-attacks/>.

Afb. 19: Kara Mustafa Pacha Paviljoen; bron: <http://www.topkapisarayi.gov.tr/en/content/sofa-kiosk>

Afb. 20: president Erdoğan met trappenhal in het nieuwe presidentiële paleis; bron: gettyimages (Anadolu Agency).

De Seltsjoekse invloeden waar zowel architecten, journalisten als president Erdoğan over spreken, zijn het duidelijkst bij de Beştepe Millet Camii (**afb. 21**). De koepelarchitectuur en de piramidale opbouw zijn zonder twijfel geïnspireerd door de Ottomaanse moskeeën van Sinan, maar in tegenstelling tot de meerderheid van de recente neo-ottomaanse moskeeën, is de gevel en het portaal (**afb. 22**) hier anders met duidelijke verwijzingen naar de Seltsjoekse bouwstijl. Eén van de bekendste nog bestaande Seltsjoekse gebouwen is de Çifte Minare Medrese in de Oost-Turkse stad Erzurum (**afb. 23**). De Çifte Minare Medrese is een voorbeeld van een *madrassa* die in 1254 werd opgetrokken. De Seltsjoeken gebruikten deze

theologiescholen waar de koran werd onderwezen om de soennitische orthodoxie te verspreiden die in die tijd werd aangevallen door de sjiitische Fatimiden-dynastie die aan de macht was gekomen in Noord-Afrika. Tijdens de Rum-Seltsjoekse periode maakte de *madrasa* een grote ontwikkeling door en daarvan is de Çifte Minare Medrese een mooi voorbeeld. Het bouwwerk heeft een indrukwekkende structuur met een hof met een zuilengalerij en twee hoge minaretten van geëmailleerde bakstenen. Het hele gebouw is 75m lang en 43m breed. Bij het zien van het prachtige portaal (afb. 20) valt dezelfde symmetrische nadruk en rechthoekigheid op als bij het de Beştepe Millet Camii. Toch verraadt het kleurgebruik en de strakke ornamenten ook hier een modernistische invloed (afb. 19).

Afb. 21: Beştepe Millet Camii; bron: gettyimages.

Afb. 22: Portaal Beştepe Millet Camii; bron: gettyimages.

Afb. 23: Çifte Minare Medrese (1254); bron: Henri Stierlin. *Turkije: Van de Seltsjoeken tot de Ottomanen*. Keulen: Taschen, 1998.

In tegenstelling tot de meeste Neo-Ottomaanse architectuur is de Cumhurbaşkanlığı Külliyesi stilistisch geen exacte kopie van de historische Ottomaanse stijl, maar een meer eclectische interpretatie van zowel historiserende als moderne stijlen. De keuze voor een dergelijke stijl is waarschijnlijk geen toeval. Het presidentieel paleis is gelegen in Ankara, de stad waar Mustafa Kemal, gekend als Atatürk, de Turkse republiek stichtte en het toen nog kleine stadje omdoopte tot de hoofdstad van Turkije. Met het instellen van de nieuwe republiek in 1923,

werden grote moderne en progressieve stedelijke plannen voor Ankara opgemaakt. Het concept *laïcité* werd overgenomen vanuit Frankrijk en er kwam een strikte scheiding tussen staat en religie, iets wat voor de meerderheid van Turken als buitenaards overkwam.¹⁷⁰ Ankara's moderne stedenbouwprogramma's heeft de stad een seculiere façade gegeven ontdaan van geschiedenis en geheugen. Binnen deze context werd de eerder besproken Kocatepe Camii zo een eerste verwijzing naar het Ottomaanse, imperiale en religieuze geheugen van de bevolking.¹⁷¹ Ankara was echter tijdens het Ottomaanse Rijk niet veel meer dan een groot dorp. Volgens Kadri Gursel is het daarom niet verwonderlijk dat het presidentieel paleis meer verwijst naar het Seltsjoekse verleden, dan naar het Ottomaanse verleden en niet strikt de Neo-Ottomaanse architectuurstijl volgt. Erdoğan zegt in een interview dat Ankara een Seltsjoekse hoofdstad was en dat daarom architecturaal verwezen wordt naar deze Turkse dynastie die Anatolia islamiseerde na het verslaan van de Byzantijnen nabij Manzikert in 1071. Gursel voegt er echter cynisch aan toe dat Erdoğan een loopje met de geschiedenis neemt door Ankara als een Seltsjoekse hoofdstad te beschrijven. Het gaat hem echter meer om legitimiteit en het zoeken naar een geheugen, dan om historische correctheid.¹⁷² We komen hier later op terug.

Bosphorus City

De Neo-Ottomaanse invloedssfeer gaat echter verder dan Ottomaanse referenties in de architectuur van nieuwe overheidsgebouwen en moskeeën. Eén voorbeeld daarvan is Istanbuls nieuwe financiële district (**afb. 24**). Op het eerste zicht lijkt het hier over (post)moderne architectuur te gaan naar het voorbeeld van het financiële district in Londen, maar de Turkse minister van milieu en stedelijke planning Erdoğan Bayraktar zei het volgende over het architecturaal plan: "We werden geïnspireerd door de functionaliteit van de Grote Bazaar, gebouwd in 1455 en nog steeds één van de grootste overdekte markten ter wereld met meer dan 4000 winkels, en het silhouet van het Topkapı Paleis, voor bijna 400 jaar de belangrijkste residentie van de Ottomaanse sultans."¹⁷³

---

¹⁷⁰ Kishwar Rizvi, *The Transnational Mosque: Architecture and Historical Memory in the Contemporary Middle East* (North Carolina: The University of North Carolina Press, 2015), 42.

¹⁷¹ Güven Arif Sargin, "Displaced memories, or the architecture of forgetting and remembrance," *Environment and Planning D: Society and Space* 22, nr. 1 (2004): 672.

¹⁷² Gursel, "Erdoğan."

¹⁷³ Edinç Çelikkın, "Istanbul's finance center taking shape," *Hürriyet Daily News*, 10 Februari 2012.

Afb. 24: Ataşehir Financieel Centrum plan (Istanbul); bron: Hurriyet Daily News Agency.

Het idee voor de bouw van een financieel centrum in Istanbul ontwikkelde zich volgens de website van het project met een aantal ontwikkelingsplannen, genaamd “Istanbul: Internationaal Financieel Centrum.” De Turkse regering meent dat door de Turkse economische boom van de laatste jaren en Istanbul's strategische locatie tussen Oost en West de stad nood heeft aan een financieel centrum naar het voorbeeld van Londen, New York, Dubai, Qatar, Tokyo, Singapore, Hong Kong en Qatar.¹⁷⁴ Het project werd in 2012 aangevat in het Ataşehir stadsgebied en zou naast de hoofdkantoren van verschillende banken ook een moskee, een aantal scholen, een brandweerdepartement en een politiekantoor bevatten.

Architecturaal zien we vooral (post)moderne wolkenkrabbers, maar zowel in de decoratie als in het ontwerp vallen Ottomaanse en Seltsjoekse invloeden te bespeuren. Een ander project waar die invloeden echter veel duidelijker zijn is het zogenaamde ‘Bosphorus City’-project in Istanbul's Halkalı district (**afb. 25**).

Afb. 25: ‘Bosphorus City’-project in Istanbul's Halkalı district; bron: <http://www.bosphoruscity.com.tr/eng/GenelGorseller.aspx>

---

¹⁷⁴ “Istanbul Financial Center,” laatst geraadpleegd op 29 maart 2017, <http://www.ifcturkey.com/istanbul-international-financial-center/>.

Dit project kadert binnen het grote potentieel van de residentiële markt in Istanbul. Dit potentieel wordt veroorzaakt doordat heel veel gebouwen in Istanbul nog kwetsbaar zijn voor aardbevingen en omdat de stad aan een ongezien tempo blijft groeien qua inwonersaantal. Nieuwe huisvestigingsprojecten vinden vooral plaats het Europees gedeelte van de stad en dan voornamelijk in de districten Bahçeşehir en Halkalı.¹⁷⁵ Het “Bosphorus City”-project in Halkalı begon in 2005 in samenwerking met Sinpaş GYO Executive, lokale autoriteiten, ODTU Civil Engineering Department, Werkgemeenschap Freiraum Field Architects, Albert Speers & Partners GmbH en Workshop Mimalar Ltd Şti.¹⁷⁶

De ontwikkelaars van het “Bosphorus City”-huisvestigingsproject claimen een significant deel van de topografie van Istanbul te hebben nagebouwd, alsook de unieke architectuur van de stad; maar dan in een gebied buiten de stad.¹⁷⁷ Het project werd gebouwd op 446 000 m² in een gebied dat, ondanks de titel, eigenlijk niets vandoen heeft met de Bosphorus zeestraat. Er bevindt zich echter wel een ondiep kanaal dat gebruikt werd om het gevoel op te wekken alsof de bewoners van “Bosphorus City” leven langs de Bosphorus. Dit soort themawijk blijkt effectief te zijn, omdat wonen langs de werkelijke Bosphorus een droom is voor vele Turken, maar enkel is weggelegd voor de allerrijksten. Met slogans als “Leven langs de Bosphorus” en “Het is de Bosphorus zowel binnenin als buiten uit!” proberen de ontwikkelaars potentiële kopers te overtuigen er een woonst te kopen.¹⁷⁸

Architecturaal vermengt het project (post-)moderne appartementsgebouwen met kleinere villa’s langs het kanaal die opvallende gelijkenissen vertonen met de traditionele Ottomaanse woningen. In Ottomaanse tijden bestonden Turkse steden vooral uit huizen die helemaal met hout waren gebouwd. Men zegt dat dit materiaal werd gebruikt nadat het gebied was geteisterd door enkele hevige aardbevingen. Sommige historici stellen dat de architectuurstijl werd overgenomen uit de bosrijke streek in het Oosten van Turkije. De vermenging van houten residentiële woningen met *madrassa*’s en moskeeën in lichte stenen met koepels van lichtgrijs lood moeten een bijzonder effect hebben gehad die de tegenstelling tussen de vergankelijkheid van de mens en de ‘eeuwige’, aan Allah gewijde bouwwerken mooi weerspiegelde.¹⁷⁹

De meeste traditionele Ottomaanse houten huizen zijn doorheen de tijd verdwenen wegens brandgevaar, maar in enkele oude buurten van Istanbul zoals de Bebekbuurt en op de zogenaamde prinseneilanden in de Marmara Zee die Istanbul omgeeft, zijn (voorlopig) nog enkele van de prachtige gebouwen bewaard gebleven (**afb. 26**). Een voorbeeld is het Ottomaanse huis op **afbeelding 27** dat zich bevindt op het grootste van de negen prinseneilanden, Büyükada.¹⁸⁰

---

¹⁷⁵ Marinus Dukman et al., red., *Turkey Real Estate yearbook 09-10 July to July* (Europe: REP – Real Estate Publishers, 2010), 104.

¹⁷⁶ “Sinpaş GYO: Bosphorus City Istanbul,” laatst geraadpleegd op 29 maart 2017, <http://www.bosphoruscity.com.tr/eng/MimariKonsept.aspx>.

¹⁷⁷ Nuray Ozaslan, Aysu Akalin en Christopher Wilson, “Postmodernism and consumer culture: Image-production via residential architecture in post-1980s Turkey,” *African Journal of Business Management* 5, nr. 7 (2011): 2597.

¹⁷⁸ Ozaslan, Akalin en Wilson, “Postmodernism and consumer culture,” 2601-20602.

¹⁷⁹ Stierlin, *Turkije*, 191.

¹⁸⁰ “Turkey travel planner,” laatst geraadpleegd op 29 maart 2017, <http://www.turkeytravelplanner.com/go/Istanbul/Sights/adalar/buyukada.html>.

Afb. 26: Historische houten huizen op de prinseneilanden; bron: foto zelf genomen (Barber Roelandt).

Afb. 27: Een Ottomaans huis op Büyükada eiland (Istanbul); bron: foto zelf genomen (Barber Roelandt).

Afb. 28: Bosphorus City (Halkalı, Istanbul); bron: <http://emlakkulisi.com/guncel/sinpas-bosphorus-city-halkali-satis-ofisi/356596>.

Vergelijken we een traditionele Ottomaanse woning (afb. 27) met een losstaand appartementsgebouw uit het “Bosphorus City”-huisvestigingsproject (afb. 28) valt duidelijk op waar men de mosterd heeft gehaald. Toch kunnen we ook hier niet volledig van Neo-Ottomaanse architectuur spreken. In een artikel geschreven door onderzoekers Nuray Ozaslan, Aysu Akalin en Christopher Wilson stelt men dat het “Bosphorus City”-project kadert binnen het postmodernisme en de consumptiecultuur. Volgens Ozaslan, Akalin en Wilson is de Turkse samenleving getransformeerd tot een consumptiecultuur waarbij elk

gebouw die enige gelijkenis met historische voorgangers vertoont of verschillend is van wat mensen normaal verkiezen gemakkelijk kan worden verkocht aan de consument. Verschillende sociale klassen van de samenleving “commodificeren” historische, traditionele en culturele waarden in de naam van identiteitscreatie.¹⁸¹

“The project uses the very characteristic feature of Istanbul, Bosphorus, as the main concept of the development by which undeveloped land far from the Bosphorus Strait gains economic value making the houses marketable. The Bosphorus with its water and historic waterfront houses becomes an image for the production of a fake but marketable gated community residential area for the clients.”¹⁸²

2.3.8 Neo-Ottomanisme: een Post-Moderne stroming?

In de vorige paragraaf gebruikten we regelmatig de term “(post-)modernisme”. Postmodernisme is een term gebruikt voor een brede stroming die ontstond in het midden van de 20ste eeuw. De stroming kreeg ingang zowel in de filosofie, de kunsten, de architectuur als de kritiek en zou het einde van het modernisme gaan betekenen.¹⁸³ De term is echter niet bijzonder goed gekozen, omdat het laat uitschijnen dat modernisme en postmodernisme antagonistisch zijn, wat in de praktijk helemaal niet bleek. Om die reden kreeg het “postmodernisme” vaak zelf te maken met kritiek. Zo stelde de Britse media theoreticus en socioloog Dick Hebdige de term voor als een buzzword dat eigenlijk helemaal geen betekenis in zich draagt.¹⁸⁴ Ook deze masterproef probeert de term zoveel mogelijk achterwege te laten. Postmoderne theorieën blijken immers niet op te gaan voor de contemporaine architectuur in Turkije. Formeel kunnen we echter niet ontkennen dat Neo-Ottomaanse architectuur enkele opvallende gelijkenissen vertoont met wat men “postmodernistische” architectuur noemt. Denk bijvoorbeeld aan het teruggrijpen naar traditie en regionalisme in architectuur.

Algemeen wordt gesteld dat vanaf de late jaren 1950 en de vroege jaren 1960 moderne architectuur zijn geloofwaardigheid verloor en onderhevig werd aan hevige kritiek. Vooral de utopische idealen achter de homogene architectuurstijl van modernisten als Le Corbusier en Mies van der Rohe werd afgewezen. Vanaf de jaren 1960 begonnen Westerse architecten op zoek te gaan naar een nieuwe vormtaal. Sommigen, zoals Le Corbusier, probeerden moderne architectuur nieuw leven in te blazen met een vernaculaire vormtaal, anderen keerden terug naar het ornament en de figuratie om zo architectuur terug z'n historische rol als drager van betekenis en als herkenningspunt van sociale orde te geven.¹⁸⁵

Zoals we eerder stelden, bleek er echter geen echte breuk tussen het modernisme en het postmodernisme te zijn. Hoewel architectuurhistoricus Charles Jencks meent “de dood van het modernisme” precies te situeren op 15 juli 1972, toont de praktijk aan dat beide stromingen zo breed gedefinieerd zijn dat ze enorm veel conceptuele belangen en formele

---

¹⁸¹ Ozaslan, Akalin en Wilson, “Postmodernism and consumer culture,” 2597.

¹⁸² Ozaslan, Akalin en Wilson, “Postmodernism and consumer culture,” 2604.

¹⁸³ *Oxford Dictionaries*, s.v. “postmodernism: definition of postmodernism in Oxford dictionary (American English),” laatst geraadpleegd op 31 maart 2017, oxforddictionaries.com

¹⁸⁴ Dick Hebdige, “Postmodernism and “the other side,” in *Cultural Theory and Popular Culture: A reader*, red. John Storey. (Londen: Pearson Education, 2006), 410-424.

¹⁸⁵ Ellie G. Haddad, en David Rifkind, red., *A Critical History of Contemporary Architecture 1960-2010* (Burlington: Ashgate Publishing, 2014), 31.

attributen delen. Veel van de formele en stilistische attributen die toegeschreven worden aan het postmodernisme – zoals integratie van de decoratieve kunsten, het gebruik van ornament, de overname van symmetrische planningsstrategieën, de belangstelling voor lokale tradities en zelfs de occasionele interesse in Expressionisme – verschenen ook al in vele modernistische werken.¹⁸⁶

Belangrijk voor deze masterproef is de postmoderne notie van het teruggrijpen naar lokale tradities in architectuur. Volgens prof. dr. Kishwar Rizvi is het geen toeval dat het toepassen van een historiserende stijl in de bouw van moskeeën en andere monumentale gebouwen vanaf de jaren 1980 ingang vond in landen als Turkije, Saudi-Arabië, Iran en in mindere mate de Verenigde Arabische Emiraten. Rizvi argumenteert dat deze historische stijl samen opkomt met postmoderne trends in West-Europese en Noord-Amerikaanse architectuur. Postmoderne pioniers, zoals Robert Venturi, Robert A. M. Stern, en Michael Graves, grepen terug in de geschiedenis om zo te reageren tegen de mechanische en universele architectuur van hun modernistische voorgangers. Daarmee gaven deze architecten en hun postmoderne discours legitimiteit aan de architecten in het Midden-Oosten die teruggrepen naar het imperiale verleden van de staten in kwestie en de zogenaamde ‘internationale stijl’ van het modernisme links lieten liggen.¹⁸⁷

Het postmodernisme vond dus een enthousiast publiek buiten West-Europa en Noord-Amerika. Over heel de wereld kreeg de stroming invloed op nieuwe architectuur die opgetrokken werd in zich ontwikkelende landen.¹⁸⁸ Maar hoewel namen als Robert Venturi, Robert A. M. Stern, en Michael Graves, ondertussen allemaal grote waardering en erkenning genieten, worden niet-Westerse postmodernistische werken vaak genegeerd en hun architecten ondergewaardeerd. Kishwar Rizvi schrijft dat zowel de Neo-Ottomaanse architectuur van Turkije, de Safavidisch¹⁸⁹ geïnspireerde architectuur van de Islamitische Republiek Iran of de contemporaine moskeebouw in Saoedi-Arabië en andere moslimlanden vaak gelabeld wordt als kitsch, reactionair en conservatief. De werken worden vaak (onterecht) gemarginaliseerd in het architecturale discours en gezien als niet waardig van intellectueel engagement. Eén belangrijke uitzondering is echter de Egyptische architect Abdel-Wahed El-Wakil (**afb. 29**).¹⁹⁰

---

¹⁸⁶ Haddad en Refkind, *A Critical History*, 47-48.

¹⁸⁷ Kishwar Rizvi, *The Transnational Mosque: Architecture and Historical Memory in the Contemporary Middle East* (North Carolina: The University of North Carolina Press, 2015), 23-24.

¹⁸⁸ Haddad en Refkind, *A Critical History*, 47.

¹⁸⁹ De Safawieden waren een keizerlijke dynastie die tussen 1501 en 1722 over Perzië heersten en ooit één van de machtigste rijken ter wereld vormden. In de huidige Islamitische Republiek Iran wordt vaak voor contemporaine architectuur teruggesproken naar architectuurkenmerken van gebouwen uit de Safavidische periode.

¹⁹⁰ Rizvi, *The Transnational Mosque*, 24-25.

Afb. 29: Koning Saoed moskee, Jeddah (Saoedi-Arabië), 1988, Abdel-Wahed EL-Wakil; bron: Aga Khan Trust for Culture.

El-Wakil verkreeg bijvoorbeeld de 2009 Driehaus Prijs voor zijn heropleving van traditionele Midden-Oosterse en Islamitische architectuur. Hij werd ook twee maal winnaar van de Aga Khan Prijs. El-Wakil wordt dus wel algemeen erkend voor zijn architecturaal werk die de postmoderne fascinatie voor vernaculaire en historische vormen volgt.¹⁹¹ Hij blijft echter een uitzondering, want hoewel in het Midden Oosten en er buiten massaal historiserende moskeeën worden opgetrokken, spenderen architectuurtheoretici hier bijna geen aandacht aan.¹⁹²

In de vorige paragraaf bespraken we het nieuwe Financieel centrum in Istanbul en het “Bosphorus City”-project. Beide projecten, samen met vele andere in Turkije, zouden we binnen het postmodernistische discours kunnen plaatsen. Zo bewijzen ze bijvoorbeeld van gelijkaardige formele kenmerken en van een vermenging van moderne technieken met regionalistisch en traditioneel ornament.

In het geval van “Bosphorus City” kunnen we zelfs nog verder gaan en het plaatsen binnen het postmoderne denken van theoreticus Paul Virilio. Virilio stelt dat steden uit ‘modernistische tijden’ verschillen met steden uit ‘postmodernistische tijden’ door dat in de postmoderne stad *tastbaarheid* (tactility) verdwijnt. Volgens Virilio waren steden als Berlijn, Parijs, Londen in het begin van de 20ste eeuw zo opgevat dat inwoners en bezoekers werkelijk de stad dienden te bewandelen. Denk aan wat theoretici de *surface* cultuur noemen die we vandaag de dag nog vinden in de grote winkelstraten. Mensen bewandelden de tastbare stad en leerden die kennen door te kijken in de winkelramen, naar de gebouwen en naar de inwoners. Het beroemde *flaneur*-concept van Weimar theoretici als Siegfried Kracauer en Walter Benjamin is hier nooit ver weg. Virilio stelt echter dat dit soort tastbaarheid op een bepaald moment verloren ging. Internet, shopping centra, films, elektronische billboards enzovoort zorgden ervoor dat men de stad niet meer moet bewandelen om die te kennen. Eén klik op Google en je kan een stad leren kennen. Suburbanisatie en een verbeterde toegang tot het stadscentrum met de auto of publiek transport, maken het ‘wandelen’ zo goed als overbodig. Virilio stelt dat “de simulatieparken van postmoderniteit de spectaculaire wereld

---

¹⁹¹ Haddad en Refkind, *A Critical History*, 47-48.

¹⁹² Rizvi, *The Transnational Mosque*, 26.

van het modernisme hebben vervangen.” Hiermee verwijst hij naar de grote themaparken als Disney Land en Universal Studios die de tastbaarheid van de stad hebben overgenomen. Net zoals tijdens het interbellum flaneurs verwonderd door de Berlijnse straten liepen, lopen mensen tegenwoordig rond in Disney Land of op *The Strip* in Las Vegas; plaatsen waarover Umberto Eco zegt dat ze zowel het “hyper reële” als het “hyper fake” in zich dragen.¹⁹³ Turkije’s nieuwe *gated communities* zoals ‘Bosphorus City’ vallen perfect binnen Eco’s concept van het “hyper fake” en het “hyper reële”. Neem bijvoorbeeld de slogan op de website van het huisvestingsproject “Living Across the Bosphorus,” waarmee het verwijst naar de oude buurt Ortaköy in Istanbul. De prachtige historische buurt net onder de eerste Bosphorusbrug is erg geliefd bij de bevolking van Istanbul omwille van de panoramische zichten op de Bosphorus en omwille van de bekende gebakken aardappel die je er overal kan kopen en eten. In “Bosphorus City,” ver buiten de stad en ver weg van de ware Bosphorus, worden de standjes nagebouwd langs het kanaal en kunnen bewoners er genieten van de bekende gebakken aardappels gevuld met allerlei lekkers.¹⁹⁴ Hier wordt Virrilio’s en Eco’s stelling bevestigd: in een postmoderne wereld neemt het artificiële het tastbare van de moderne stad over.

2.3.9 Neo-Ottomaanse Architectuur buiten Turkije: vanuit een andere denkwijze...

Hoewel we het in deze masterproef vooral hebben over tendensen binnen Turkije, dienen we kort op te merken dat Neo-Ottomaanse architectuur zich niet beperkt tot de Turkse nationale grenzen. Eerst en vooral blijven Istanbul’s elegante, Ottomaanse moskeeën formeel een grote invloed hebben op contemporaine moskeebouw-architecten, denk bijvoorbeeld aan de Muhammad al-Amin moskee in Beirut (2008). Zowel de koepel als de elegante minaretten verwijzen naar de bekende Ottomaanse moskeeën die de skyline van Istanbul domineren.¹⁹⁵ Daarnaast worden ook talloze Neo-Ottomaanse moskeeën opgetrokken in Europa en Centraal Azië om Turkse bevolkingsgroepen die buiten Turkije leven te voorzien van gebedshuizen. Volgens de website van het Turkse ministerie van buitenlandse zaken leven niet minder dan 5,5 miljoen Turken buiten Turkije. Het allergrootste deel, ongeveer 4,6 miljoen, van die Turkse emigranten leeft in West-Europese landen. Daarnaast zijn er nog een heleboel etnisch Turkse of Turkmeense bevolkingsgroepen die niet in Turkije leven, maar na de val van het Ottomaanse Rijk en de opdeling van het rijk in natiestaten burger zijn geworden van andere landen, zoals Roemenië, Oekraïne, de Balkan, Iran, Irak, Syrië, Centraal Aziatische landen enzovoort.¹⁹⁶

Door de globale verspreiding van de Turkse bevolking investeert de Turkse staat en het Turkse religieuze agentschap, Diyanet, massaal in de bouw van moskeeën die de emigranten (ook wel de Turkse diaspora genoemd) in staat stelt hun religie uit te oefenen in het vaak niet-islamitische land waar ze wonen.

---

¹⁹³ Janet Ward, *Weimar Surfaces: Urban Visual Culture in 1920s Germany* (Berkeley: University of California Press, 2001), 14-17.

¹⁹⁴ Ozaslan, Akalin en Wilson, “Postmodernism and consumer culture,” 2602.

¹⁹⁵ Rizvi, *The Transnational Mosque*, 2-3.

¹⁹⁶ “Republic of Turkey: Ministry of Foreign Affairs,” laatst geraadpleegd op 31 maart 2017, <http://www.mfa.gov.tr/the-expatriate-turkish-citizens.en.mfa>.

Achter de Neo-Ottomaanse moskeebouw buiten Turkije zit echter een andere ideologische basis dan deze binnen Turkije. Binnen Turkije zagen we dat de Neo-Ottomaanse bouwwerken een visueel alternatief boden voor het secularisme en de internationale bouwstijl die gepromoot werd door Atatürk en zijn volgers. Buiten Turkije dient de moskeebouw echter meer als een teken van Turkse identiteit. Zo wordt de diaspora herinnerd aan haar thuisland. Daarnaast financiert de Turkse overheid de moskeeën ook graag als een soort diplomatieke gift van Turkije aan een bevriend land.¹⁹⁷

Eén van de belangrijkste vertegenwoordigers van Neo-Ottomaanse architectuur is de Turkse architect Hilmi Şenalp die zijn hoofdkantoor in Üsküdar (Istanbul) heeft. Zijn firma, Hassa Mimarlık wordt door de Turkse overheid ingehuurd om op globale schaal, van Tokyo tot Washington D.C., moskeeën te bouwen. De firma specialiseert in Neo-Ottomaanse architectuur, met een speciale nadruk op religieuze en gemeenschapsgebouwen.¹⁹⁸ Volgens de website heeft de firma als doel de esthetische tradities van het verleden te hernemen en hen contemporain te maken door de voordelen van de moderne bouwtechnologieën toe te passen.¹⁹⁹

Uit een interview met Hilmi Şenalp in het Turkish Airlines *in-flight* magazine wordt duidelijk dat voor Şenalp de geschiedenis van Turkse architectuur een nationalistische proclamatie is die zich afzet tegen het vroegere paradigma van Kelmalistisch seculier republicanisme. De Ottomaanse ingenieur en architect Sinan is Şenalp's grootste inspiratie, en Sinan's meesterwerken – de Süleymaniye in Istanbul en Selimiye in Edirne – voorzien Şenalp met modellen van emulatie.²⁰⁰ Şenalp onderhoudt een sterke relatie met de Turkse overheid en zelfs de naam van zijn firma, Hassa Mimarlık, is een referentie aan de taal van het Ottomaanse hof²⁰¹ en het imperiale patronaat:

“Şenalp, who has put his signature on a number of projects and buildings in Tokyo, Washinton D.C., Ashgabat, Dubai, Berlin, Yekaterinburg as well as in Turkey, spearheaded the movement to reinterpret traditional Turkish architecture in light of modern demands.”²⁰²

Hilmi Şenalp's werk wordt enorm gewaardeerd en het is dan ook niet verwonderlijk dat Diyanet en de Turkse overheid hem inschakelden voor het ontwerp van zowel de grootste moskee van Japan, Tokyo Camii (**afb. 30**), als de grootste moskee van de Verenigde Staten (**afb. 31**). Beide bouwwerken zijn heel duidelijk in Neo-Ottomaanse stijl opgetrokken. Voor de Washington moskee vloog president Erdoğan persoonlijk over naar de VS om de moskee te inaugureren.²⁰³

---

¹⁹⁷ Rizvi, *The Transnational Mosque*, 66.

¹⁹⁸ “The Architect’s Record of the Aga Khan Award for Architecture, 2010 Awards Cycle,” laatst geraadpleegd op 31 maart 2017, http://archnet.org/library/files/one-file.jsp?file_id=3353.

¹⁹⁹ “Hassa Mimarlık,” laatst geraadpleegd op 31 maart 2017, <http://www.hassa.com/tr/muharrem-hilmi-senalp>.

²⁰⁰ Rizvi, *The Transnational Mosque*, 57.

²⁰¹ Het woord, *mimarlık*, bestaat niet in het moderne Turks, maar werd ten tijde van het Ottomaanse hof gebruikt voor het mecenaat die het hof gaf aan architecten en kunstenaars.

²⁰² Hasan Mert Kaya, “Traditional Turkish Architecture and the Mystery of Numb3r8,” *SkyLife*, laatst geraadpleegd op 31 maart 2017, <http://www.turkishairlines.com/it-it/skylife/2011/january/articles/traditional-turkish-architecture-and-the-mystery-of-numb3r8.aspx>

²⁰³ “Largest mosque in the US features Ottoman design,” *Dailey Sabah*, 30 maart 2016.

Afb. 30: Tokyo Camii en Turks Cultureel Centrum in Tokyo, Japan (2000), architect: Hilmi Şenalp; bron: architect.

Afb. 31: De Washington moskee (de VS, 2016), architect: Hilmi Şenalp; bron: gettyimages (fotograaf van Anadolu agency).

Şenalps eerste grootschalige internationale opdracht was het Ertuğrul Gazi Moskee Küliye in de hoofdstad van Turkmenistan, Ashgabat. Sinds het ineenstorten van de Sovjet Unie (december 1991) probeert Turkmenistan opnieuw in contact te komen met de omringende islamitische landen van wie ze door de Sovjet onderdrukking van religie decennialang werd afgesneden.²⁰⁴ Door het etnische verwantschap en de gedeelde moslim religie zocht Turkmenistan al vlug toenadering tot Turkije. De Turkse overheid zag op haar beurt een economische en politieke opportuniteit en een opening naar Centraal Azië. Hoewel de Russische politieke en economische invloed in Centraal Azië groot blijft, heeft Turkije over de jaren heen haar invloed in de regio sterk vergroot doordat burgers uit landen als Oezbekistan en Turkmenistan een verwante taal hebben en zich via historische en religieuze links verbonden voelen met de Soenitische meerderheid van Turkije.²⁰⁵

Het imposante Ertuğrul Gazi complex (**afb. 32**) bevat een cultureel centrum met een groot auditorium, klaslokalen en workshops. Daarnaast is er uiteraard een moskee in klassieke Neo-Ottomaanse stijl. De koepel wordt gedragen door grote zuilen en halfkoepels. De moskee wordt omgeven door vier minaretten met telkens drie balkons. Er is gebruik gemaakt van een stenen façade en grijze tegels voor de koepels. De moskee is een exacte replica van de historische moskeeën die je in Istanbul kan vinden. Zo wordt een link gecreëerd tussen twee geografische gebieden die bijna drieduizend kilometer van elkaar verwijderd zijn. Nochtans verschilt de traditionele architectuur van de twee regio's heel sterk: natuursteen in Anatolië en Istanbul, baksteen en cement in Turkmenistan. Wat is dan de bedoeling van deze monumentale importstrategie? Kishawar Rizvi stelt:

“Ertuğrul Gazi Mosque is appointed by the Turkish Ministry of Religious Affairs, thereby assuring that the beliefs of the central government are uniform throughout the Turkish diaspora and its zones of influence. The consistency of the architectural language – neo-Ottoman – similarly reiterates the power of the government, whether

²⁰⁴ William Rowe, “Cultural Muslims: Evolution of Muslim Identity in Soviet and Post-Soviet Central Asia,” in *Geographies of Muslim Identities: Diaspora, Gender and Belonging*, red. Cara Aitchison, Peter Hopkins, en Mei-Po Kwan (Burlington: Ashgate, 2007), 153.

²⁰⁵ Rizvi, *The Transnational Mosque*, 61.

catering to its citizens in Berlin or Ashgabat, or inviting new allies in the broader “Turkic” community of nations.”²⁰⁶

Afb. 32: Eruğrul Gazi moskee, Ashgabat, 1998, architect: Hilmi Şenalp; bron: gettyimages (fotograaf: Pavel Gaspodinov).

2.4 Conclusie

Concluderend kunnen we stellen dat Neo-Ottomaanse architectuur wel degelijk bestaat. Zowel binnen als buiten Turkije worden aan hoog tempo bouwwerken opgetrokken die refereren aan de klassieke Ottomaanse bouwstijl en de belangrijke Ottomaanse architect Sinan (1489-1588).²⁰⁷

Binnen Turkije wordt de Neo-Ottomaanse bouwstijl vooral ingezet als een wapen in het ideologische conflict tussen Kemalisme en Ottomanisme, een conflict die al bijna honderd jaar de geschiedenis van de Turkse republiek vorm heeft gegeven. Voorstanders van het Kemalisme willen Turkije zien evolueren tot een seculiere staat op Westers model waar traditie en religie beperkt is tot het private leven. Ze pleitten voor een ‘republikeinse’, internationale architectuur die losstaat van eeuwenoude tradities en de religieuze gevoelens die leven bij een groot deel van de Turkse bevolking. Met het aan de macht komen van islamitisch gezinde partijen in de jaren 80 werd echter gekozen vaak gekozen voor een Neo-Ottomaanse architectuur die het verlangen naar religie verbond met het gebruik van traditionele iconografieën en het optrekken van nieuwe moskeeën en madrassas doorheen het land. Een belangrijk voorbeeld hiervan is de Kocatepe Moskee in Ankara. Een enorm complex die de moderne stad domineert als een baken van traditionalisme.²⁰⁸

Neo-Ottomaanse architectuur is op zich niets nieuws en de ideeën voor monumentale gebouwen in een klassiek Ottomaanse stijl zijn al zo oud als de republiek zelf, maar met de machtsovername van de AK Parti in 2002 is de Neo-Ottomaanse bouwactiviteit sterk toegenomen. We focusten in deze masterproef op een aantal grote Neo-Ottomaanse projecten,

---

²⁰⁶ Rizvi, *The Transnational Mosque*, 62-65.

²⁰⁷ Eric Jan Zürcher, “Flirten met de Ottomanen,” interview door Pieterl Gruppen, krantenartikel, *Trouw*, 27 januari 2015.

²⁰⁸ Sargın, “Displaced memories, or the architecture of forgetting and remembrance,” 672.

zoals de Çamlıca moskee in Istanbul, het presidentieel paleis in Ankara en enkele recente huisvestigingsprojecten. De Çamlıca moskee, net zoals vele andere recente moskeeën, is bijna een exacte replica van Sinans meesterwerken. Het presidentieel paleis kiest echter voor een meer eclectische stijl die zowel Ottomaanse, Seltsjoekse als modernere stijlen omvat. De huisvestigingsprojecten die we bespraken, zoals het nieuwe Financieel Centrum in Istanbul en het “Bosphorus City”-project kunnen we dan weer eerder plaatsen binnen een postmodernistisch discours waarbij moderne architectuur wordt vermengd met regionalistisch en traditioneel ornament. Daarnaast kunnen we het “Bosphorus City”-project bijna volledig kaderen binnen Paul Virilio’s postmodernistisch discours over het verdwijnen van de *tastbare stad*.²⁰⁹

Buiten Turkije investeert het Turkse religieuze agentschap, *Diyanet İşleri Başkanlığı*, massaal in de bouw van Neo-Ottomaanse moskeeën. Deze bouwwerken zijn uiteraard geen wapen in de strijd tegen het Kemalisme, maar gelden als herkenningspunten voor de Turkse diaspora of als een diplomatieke gift om de relatie met bevriende landen te verbeteren.

We hebben in dit hoofdstuk de belangrijkste Neo-Ottomaanse voorbeelden aangehaald, maar de bouwwoede gaat veel verder dan dat. Ondanks de massale voorbeelden aan Neo-Ottomaanse architectuur spendeert de wetenschappelijke literatuur opvallend weinig aandacht aan de stroming. Het terugrijpen naar historische voorbeelden kadert nochtans in een postmodernistisch discours zoals die opgevat is door wereldwijd gerenommeerde architecten als Robert Venturi, Robert A. M. Stern, en Michael Graves. Neo-Ottomaanse architectuur, wordt echter, ondanks zijn technische complexiteit en esthetische kwaliteiten, vaak gemarginaliseerd en gezien als niet waardig van intellectueel engagement.²¹⁰ De reden hiervoor is misschien eerder in de politiek te zoeken. Daarnaast bevat de Neo-Ottomaanse bouwstijl net zoals de historische Ottomaanse bouwstijl ook heel sterk een homogeniserend kenmerk. Nieuwe moskeeën worden vaak opgetrokken naar het voorbeeld van Sinan en vertonen zowel onderling als met de historische voorgangers weinig visuele verschillen, waardoor inderdaad minder intellectuele inspanningen vereist zijn. Dit neemt niet weg dat voorbeelden als het nieuwe presidentieel paleis en een aantal huisvestigingsprojecten in het huidige Turkije wel getuigen van architecturale creativiteit. Misschien volgt de waardering voor deze Neo-Ottomaanse stroming, net zoals vele andere stromingen, pas veel later, lang nadat het laatste Neo-Ottomaanse bouwwerk zal gebouwd worden. Of misschien voorkomt de hoge kitsch-factor dat de stroming ooit algemeen gewaardeerd zal worden.

---

²⁰⁹ Janet Ward, *Weimar Surfaces: Urban Visual Culture in 1920s Germany* (Berkeley: University of California Press, 2001), 14-17.

²¹⁰ Rizvi, *The Transnational Mosque*, 26.

3. NEO-OTTOMANISME EN MONUMENTENZORG

3.1 Inleiding

In dit volgende hoofdstuk zullen we het in detail hebben over de Turkse monumentenzorg. In de inleiding bespreken we de definitie en invloed van het Neo-Ottomanisme in de Turkse samenleving en hoe die met de lange regeerperiode van de AK Partij zowel in het buitenlandse als binnenlandse beleid meer zichtbaarheid heeft gekregen. Dit hoofdstuk onderzoekt of deze ideologie ook invloed heeft op de werking van de Turkse monumentenzorg.

Hoewel we in de inleiding van deze masterproef reeds een kort historisch overzicht gaven van de Turkse monumentenzorg, wordt er ook hier aandacht gespendeerd aan de belangrijkste wetten omtrent erfgoed, alsook aan de belangrijkste organisaties actief in de Turkse erfgoedsector.

Het is geen geheim dat de Turkse erfgoedsector in vergelijking met West-Europese landen een lager niveau haalt. UNESCO's dreigingen om een deel van Istanbul's UNESCO werelderfgoed zones op de Lijst van Werelderfgoed in Gevaar te zetten,²¹¹ enkele schandalige pogingen tot restauraties,²¹² de verwaarlozing van Christelijk erfgoed (**afb. 33**) zijn slechts enkele indicaties dat er nog veel stappen gezet dienen te worden om tot een hoogstaand erfgoedbeleid te komen. Turkije-kenner Stephen Kinzer stelt dat het grootste probleem met de Turkse monumentenzorg te maken heeft met het bijna ongeziene aantal historische artefacten op het Turkse grondgebied. Door de eeuwen heen was Turkije het centrum voor allerlei grote beschavingen; van de Grieken en de Armeniërs tot de Byzantijnen en de Seltsjoeken. Elk van die beschavingen liet restanten na die tot de belangrijkste monumenten ter wereld worden gerekend. De overvloed aan kunsthistorische pracht zorgt voor een constant tekort aan geld. Kinzer ziet de grootste belemmering voor preservatie en conservatie dan ook meer financieel dan ideologisch, hoewel ook hij al in een artikel in 2001 waarschuwt voor een potentiële desastreuze trend onder sommige Turkse politici die vinden dat men niet al te veel aandacht dient te schenken aan niet-islamitisch erfgoed. Dit erfgoed zou namelijk de islamitische geloven tegenspreken en 'niet Turks' genoeg zijn.²¹³

Kinzer is niet de enige die problemen ziet bij de Turkse monumentenzorg. In een interview met de Nederlandse Turkije-kenner Erik Jan Zürcher stelt hij dat de Neo-Ottomaanse ideologie zich spiegelt aan de Ottomaanse 16^e en 17^e eeuw, de glorieperiode van het rijk. Ottomaanse historische gebouwen en artefacten worden, volgens Kinzer, daarom vaak 'teruggerestaureerd' naar hun 16^e-eeuwse uiterlijk, terwijl belangrijke latere evoluties die de gebouwen en artefacten doorheen de tijd hebben gekend, worden weggenomen.²¹⁴

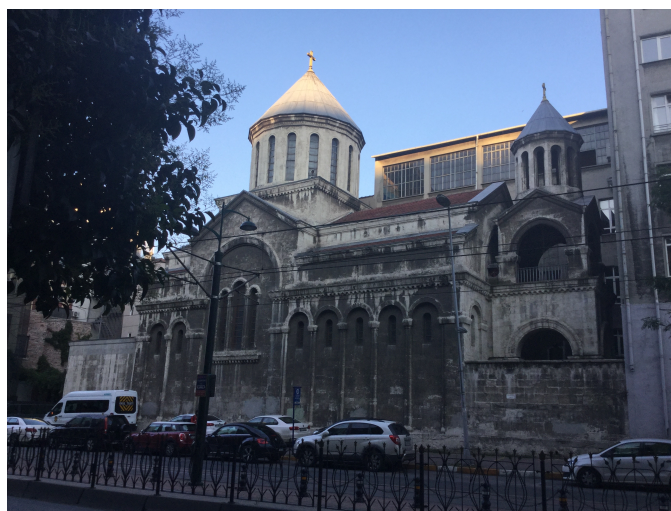
²¹¹ Vivienne Marquart, "Insurmountable Tension? On the Relation of World Heritage and Rapid Urban Transformation in Istanbul," *European Journal of Turkish Studies* 19 (2014): 9, laatst geraadpleegd op 1 april 2017, <http://ejts.revues.orgwww2.ejts.revues.org/5044>.

²¹² Claire Fallon, "Roman Mosaics Reportedly Damaged During Botched Restoration In Turkish Museum," *The Huffington Post*, 10 mei 2015.

²¹³ Stephen Kizer, "Border to Border, Turkey's a Kaleidoscope of Art and Culture," *The New York Times*, 2 mei 2001.

²¹⁴ Erik Jan Zürcher, "Flirten met de Ottomanen," interview door Pieterl Gruppen, krantenartikel, *Trouw*, 27 januari 2015.

Het meest tot de verbeelding sprekende ‘issue’ is ongetwijfeld de steeds sterker wordende vraag om de Aya Sofia terug te convergeren tot een moskee. De Aya Sofia werd in de vroege zesde eeuw gebouwd als kathedraal, maar werd doorheen de eeuwen op grote schaal aangepast. De belangrijkste aanpassing kwam er ongetwijfeld na de Ottomaanse verovering van Istanbul in 1453 toen de kerk werd geconverteerd tot moskee. In de zestiende eeuw beplaatste men de Byzantijnse mozaïeken en plaatste men Koranische teksten in Ottomaanse kalligrafie. De bekende Ottomaanse architect Sinan plaatste vervolgens twee extra steunberen en voegde twee minaretten toe. In 1932, na de val van het Ottomaanse Rijk en het instellen van de Turkse republiek, sloot president Mustafa Kemal Atatürk de moskee en liet hij de plaaster afhaken waardoor de mozaïeken terug zichtbaar werden. Twee jaar later liet hij het eeuwenoude monument heropenen als een seculier, historisch museum.²¹⁵ Vrijwel meteen ontstond de droom onder islamisten om de Aya Sofia terug te convergeren tot moskee en de bezoektijden voor toeristen te beperken tot voor en na het islamitisch gebed. In 2013 schaarde vooraanstaand politicus en toenmalig vicepremier Bulent Arinç zich achter het idee en bombardeerde hij zich meteen tot één van de meest prominente stemmen in het hele debat.²¹⁶ Naar aanleiding van paus Benedictus’ XVI bezoek aan Turkije organiseerden een groep jonge mannen, geaffilieerd aan de islamitisch-nationalistische *ocak*-beweging, gebeden in het Aya Sofia Museum. Daarmee protesteerden ze tegen het bezoek van de katholieke leider en ondermijnden ze de staatsvisie van de Aya Sofia als seculier erfgoed en de onderliggende associatie met het Christendom.²¹⁷

Afb. 33: Armeense *Surp Krikor Lusavorich* kerk (1360); (bron: foto zelf genomen (Barber Roelandt)).

Voorgaand besproken stellingen en voorvallen lijken te wijzen op ‘Neo-Ottomaanse praktijken’ binnen de Turkse erfgoedsector en monumentenzorg. In dit hoofdstuk gaan we na het overlopen van de wettelijke en institutionele kenmerken van de Turkse monumentenzorg, dieper in op de vraag of we weldegelijk kunnen spreken van Neo-Ottomaanse praktijken in de monumentenzorg.

²¹⁵ Stubbs en Makaš, *Architectural Conservation*, 338.

²¹⁶ Danforth, “The Empire Strikes Back,” 4.

²¹⁷ Jeremy F. Walton, “Practices of Neo-Ottomanism: Making Space and Place Virtuous in Istanbul,” in *Orienting Istanbul: Cultural Capital of Europe?*, red. Deniz Göktürk, Levent Soysal en İpek Türeli. (Londen/New York: Routledge: Taylor & Francis Group, 2010), 88-89.

Om het hoofdstuk af te sluiten willen we focussen op de Turkse metropool, Istanbul. Istanbul, een stad gegroeid aan beide zijden van de Bosporus-zeestraat, is met officieel 14 miljoen inwoners²¹⁸ zowel de grootste stad van Europa, als van het Midden-Oosten.²¹⁹ Istanbul is in recente jaren vaak het toneel geweest van belangrijke discussies die handelen binnen de Turkse erfgoedsector. Om die reden wil deze masterproef dieper ingaan op de stad. We bespreken de organisatie van ‘Istanbul 2010: Culturele Hoofdstad van Europa’, de conservatie-vernieuwingsprojecten in de historische buurten Başbüyük en Tarlabası, de restauratie van Byzantijns erfgoed en het recent geopende *Miniatiürk* park.

Nick Danforth schreef in een artikel over Neo-Ottomanisme voor het gerenommeerde Amerikaanse magazine *Foreign Policy* dat hoewel Istanbul in 2010 de EU onderscheiding van “Europese Culturele Hoofdstad” binnenhaalde door in te spelen op zijn uniek multireligieus erfgoed, de bijhorende subsidies echter vooral gependend werden aan de restauratie van historische moskeeën terwijl bouwvallige kerken werden genegeerd.²²⁰ In deze masterproef willen we deze stelling verder onderzoeken door zich op het einde van dit hoofdstuk te focussen op de case studie “Istanbul 2010: Culturele Hoofdstad van Europa.” We willen vooral nagaan of er inderdaad sprake was van “Neo-Ottomaanse praktijken” in het organiseren van de gebeurtenis.

3.2 Turkse monumentenzorg: werking?

Zoals in de inleiding van deze masterproef beargumenteerd, ontstond de wetenschappelijke praktijk ‘monumentenzorg’ vooral binnen West-Europese landen en hun 19^e-eeuwse nationalistische gevoelens. Zoals ook beargumenteerd, werd dit Europese concept al heel snel overgenomen in het Ottomaanse Rijk en later in de Turkse republiek. Dit lijkt meer evident dan het in werkelijkheid is. Een indicatie daarvan is dat er zelfs nu nog in de Turkse taal geen goede vertaling is voor het woord ‘conservatie’. Men spreekt van “muhafaza” of “koruma” (letterlijk behoud en bescherming).²²¹ De Europese concepten “erfgoed,” en “monumentenzorg” moeten voor de Ottomanen eigenaardige begrippen zijn geweest die door de autoriteiten vooral werden overgenomen in een poging de imperialistische West-Europese staten op technologisch en institutioneel vlak bij te benen.

Ondanks de Europese, en dus vreemde, oorsprong van het concept, werden de fundamenteën voor een Turkse monumentenzorg reeds tijdens de Ottomaanse periode gelegd. De focus lag toen, net zoals bij de vroege republiek, op de antieke oudheid. De eerste wet in verband met de preservatie van antiquiteiten heette *Asar-ı Atika Nizamnamesi* (1869). De wet werd tot 4 maal uitgebreid. Naast ‘roerende’ antiquiteiten werden ook ‘onroerende’ antieke monumenten (2° *Asar-ı Atika Nizamnamesi*, 1874), monumenten zoals sculpturen, paleizen, theaters,

---

²¹⁸ Onofficieel waarschijnlijk meer dan 19 miljoen inwoners.

²¹⁹ “World Population Review,” laatst geraadpleegd op 5 april 2017, <http://worldpopulationreview.com/world-cities/istanbul-population/>.

²²⁰ Danforth, “The Empire Strikes Back,” 4.

²²¹ Göl Aktürk, “The Conservation of Ottoman Era Neighbourhoods in Istanbul: A Case Study of Arnavutkoy, Besiktas” (lic. diss., University of Edinburgh, 2012-13), 12.

kastelen, bruggen etc. (3^e Asar-ı Atika Nizamnamesi, 1884), en Turks-Islamitisch erfgoed geaccepteerd (4^e Asar-ı Atika Nizamnamesi, 1906).²²²

De vroege Turkse republiek wilde het land zo snel mogelijk omvormen tot een moderne, industriële natie. De Asar-ı Atika Nizamnamesi wetten waren enkel van toepassing op individuele monumenten waardoor massale afbraken in bijvoorbeeld Istanbul's historische districten Eminönü, Karaköy, Beşiktaş, en Üsküdar zonder problemen konden plaatsvinden. De gebieden kwamen vrij voor de bouw van fabrieken en modernere huisvesting. Daarnaast deinsden de kemalistische regeringen er, in hun afkeer voor alles wat met het 'traditionele', het 'religieuze', het 'islamitische' te maken had, niet voor terug belangrijk Ottomaans erfgoed af te breken en te vervangen door een meer seculier, modernistisch uitziend stadsmodel. Zo werden de Ottomaanse kazernen (afb. 34) in het centrum van Istanbul afgebroken om er plaats te maken voor het Taksim Plein en de bekende promenade (*Taksim Gezisi*).²²³ Bijna 80 jaar later was deze symbolische plaats opnieuw het toneel van hevig debat. In 2013 braken de befaamde Gezipark protesten uit omwille van de regeringsplannen om de Ottomaanse kazernen terug op te bouwen en er binnenin een shoppingcenter van te maken. Na aanhoudende protesten werd het plan opgeborgen.²²⁴

Afb. 34: Ottomaanse kazernen aan Taksim (1806, architect: krikor Balian); bron: Ter Minassian, Taline. "Le patrimoine arménien en Turquie: de la négation à l'inversion patrimoniale." *European Journal of Turkish Studies* 20 (2015): 1-46. Laatst geraadpleegd op 26 april 2017. <https://ejts.revues.org/4948>.

Eigenlijk kwam pas in de jaren 1970 het besef dat niet enkel individuele monumenten dienden te worden bewaard, maar ook historische buurten in hun geheel. Niet toevallig kwam toen het idee op delen van Istanbul's historisch schiereiland als werelderfgoed te laten opnemen bij UNESCO.²²⁵ Turkije ondertekende in 1972 de "UNESCO Conventie voor de Bescherming van Cultureel en Natuurlijk Werelderfgoed." In Ankara werd de Turkse Nationale UNESCO Commissie opgericht die als een bemiddelaar tussen de overheid en het UNESCO Werelderfgoed Centrum ging optreden. In 1985 volgden de eerste erkenningen van

---

²²² Aktürk, "The Conservation," 15.

²²³ Deniz Göktürk, Levent Soysal en İpek Türeli, inleiding tot *Orienting Istanbul – Cultural Capital of Europe?*, door Deniz Göktürk, Levent Soysal, İpek Türeli (Londen/New York: Routledge: Taylor & Francis Group, 2010), 9.

²²⁴ "AlJazeera," laatst geraadpleegd op 5 april 2017, <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2015/05/erdogan-gezi-park-elections-turkey-150531084840828.html>.

²²⁵ Göktürk et al., inleiding, 9.

Werelderfgoed. De historische sites in Istanbul werden als eerste ingeschreven. De gebieden werden als één site ingeschreven, maar bestaan uit vier beschermde zones op het historisch schiereiland: de Süleymaniye moskee en het beschermd gebied errond, de stadswallen van Theodosius, de Zeyrek moskee en het beschermd gebied errond en natuurlijk het Archeologisch Park met de Aya Sofia en het Topkapı Paleis.²²⁶

Doorheen de jaren creëerde Turkije een uiterst complex systeem van organisaties en instituties die allemaal gefragmenteerde verantwoordelijkheden hebben met betrekking tot het erfgoed (**afb. 35**). De belangrijkste organisatie met de meeste beslissingsmacht is het Ministerie voor Cultuur en Toerisme (*Kültür ve Turizm Bakanlığı*).²²⁷

Het ministerie staat aan het hoofd van verschillende directoraten die begaan zijn met erfgoedbeheer: Het Algemeen Directoraat voor de Schone Kunsten, Het Centraal Directoraat van Doorlopende Fondsen, het Algemeen Directoraat voor Cultureel Erfgoed en Musea, en de 12 directoraten voor onderzoek en monumenten. Daaronder heb je de Regionale Conservatieraden (*Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlükleri*) die conservatie en ontwikkelingsplannen goedkeuren voor sites die op de erfgoedlijst zijn opgenomen. De raden kunnen ook zelf cultureel erfgoed aan de lijst toevoegen, maar enkel onder toezicht van de Superieure Conservatieraad.²²⁸

Het beheer van de musea is niet exclusief geregeld door het Ministerie van Cultuur en Toerisme. Twaalf musea, waaronder het belangrijke Anıtkabir Museum in Ankara, zijn onder de controle van het Ministerie van Defensie. Nationale paleizen, zoals het 19^e-eeuwse Dolmabahçe Paleis in Istanbul, en de parlementaire gebouwen worden beheerd door het Directoraat van Nationale Paleizen (*Milli Saraylar Daire Başkanlığı*) die nauw in contact staat met de Algemene Vergadering (Grand National Assembly).²²⁹

Samen met het Stadsplanning Directoraat op het metropolitaanse niveau²³⁰ en de Directoraten voor Huisvesting en Stedelijke ontwikkeling op het gemeentelijke niveau, is het Ministerie voor Milieu en Stadsplanning (*Çevre ve Şehircilik Bakanlığı*) ook betrokken bij de conservatie van gebouwd erfgoed.²³¹

Ondanks al de organisaties onder diverse ministeries, is de meest actieve organisatie in de Turkse erfgoedsector het Algemeen Directoraat voor Vrome Stichtingen (*Vakıflar Genel Müdürlüğü*), gesticht in 1920 en rechtstreeks verbonden aan de Eerste Minister. Dit directoraat beheert cultureel erfgoed gebouwd door Seltsjoekse/Ottomaanse vrome stichtingen (*vakıfs*) en overziet 4500 stichtingen met hun historische gebouwen en monumenten. De enige link die het heeft met instituties onder het Ministerie voor Cultuur en Toerisme is de evaluatie van conservatieplannen in Regionale Conservatieraden.²³²

---

²²⁶ Vivienne Marquart, "Insurmountable Tension? On the Relation of World Heritage and Rapid Urban Transformation in Istanbul," *European Journal of Turkish Studies* 19 (2014): 6, laatst geraadpleegd op 1 april 2017, <http://ejts.revues.org/www2.ejts.revues.org/5044>.

²²⁷ "Kültür ve Turizm Bakanlığı," laatst geraadpleegd op 5 april 2017, <http://www.kultur.gov.tr/>.

²²⁸ Marquart, "Insurmountable Tension," 3-4.

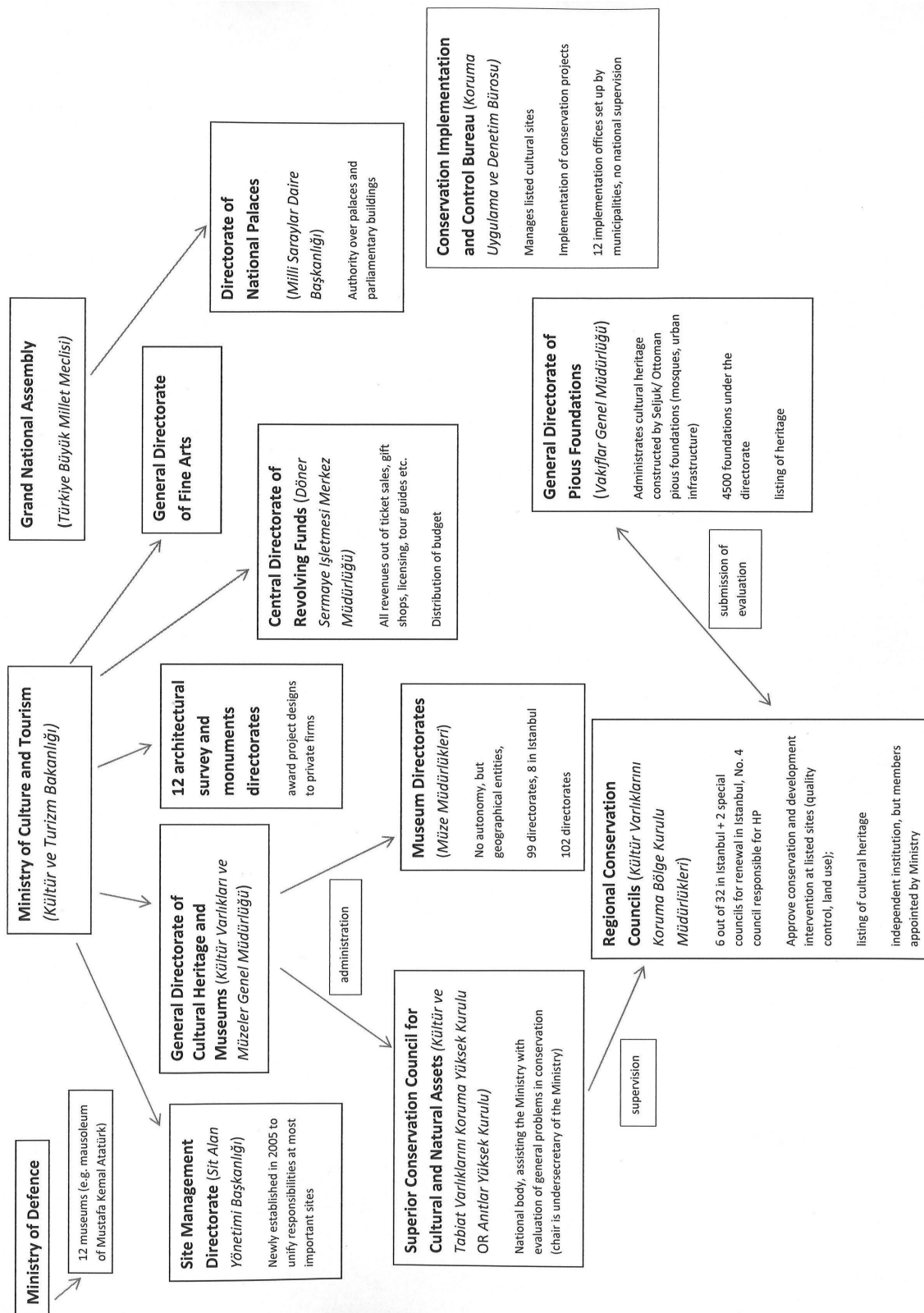
²²⁹ Marquart, "Insurmountable Tension," 4.

²³⁰ Sinds het nieuwe gemeentelijke systeem voor de grote steden uit 1984 kent het Turkse politieke systeem drie niveaus: de nationale overheid, het metropolitane niveau en het regionale niveau.

²³¹ Marquart, "Insurmountable Tension," 4.

²³² Marquart, "Insurmountable Tension," 4.

Afb. 35: Vereenvoudigde voorstelling van de meest belangrijkste instituties voor het beheer van erfgoed in Turkije (nationaal niveau); bron: Marquart, Vivienne. "Insurmountable Tension? On the Relation of World Heritage and Rapid Urban Transformation in Istanbul." *European Journal of Turkish Studies* 19 (2014): 1-26.

Laatst geraadpleegd op 26 april 2017. <http://ejts.revues.org/www2.ejts.revues.org/5044>

3.3 Turkse monumentenzorg: stand van zaken?

Hoewel Turkije sinds 2000 een imposante economische groei gekend heeft door het liberale beleid van de AKP, bleek de economische motor de laatste jaren stil te vallen. Het beleid van de laatste twee decennia wordt door velen als “neo-liberaal” bestempeld. Gezien de onduidelijkheid en negatieve associaties die de term teweeg brengt, proberen we de term in deze masterproef te vermijden. Hoe dan ook leidden macro-economische en fiscale stabiliteit in Turkije tot een halvering van de armoede en het ontstaan van een zogenaamd ‘upper-middle-income country’. Extreme armoede verdween bijna volledig. Maar door de trage groei in het naburige Europa, de geopolitieke instabiliteit in het Midden Oosten, de instroom van 3 miljoen Syrische vluchtelingen, een mislukte staatsgreep en een serie van terroristische aanvallen vielen de private investeringen terug en verwacht Turkije een tragere economische groei.²³³

Groeiende werkloosheid, sluimerende armoede, ongecontroleerde stedelijke groei en politieke instabiliteit maken dat Turkije nog steeds in enkele opzichten een ontwikkelingsland is. Ondanks de economische groei, blijft het idee van Turkije als ontwikkelingsland ook bestaan in de perceptie van de Europeanen. Eén voorbeeld daarvan is Istanbul. Lange tijd werd Istanbul beschouwd als een Europese stad, maar door de oneven ontwikkelingen die plaatsvonden in de 19e eeuw beschouwden Europeanen de stad al vlug als een ‘Oriëntale stad.’ In de 20ste eeuw werd de stad gekenmerkt door ongecontroleerde groei, stedelijke congestie, vervuiling, overbevolking etc. Al vlug werd de miljoenenstad in tegenstelling tot ‘global cities’ als Londen, New York en Parijs, opgevat als een ‘Derde Wereld mega-city’ met al de typische problemen die bij dit label horen.²³⁴

In een artikel van de Nederlandse onderzoeker Florian Steinberg spreekt hij over conservatie en rehabilitatie van stedelijk erfgoed in ontwikkelingslanden en haalt daarbij casussen aan in zogenaamde ‘mega-cities’ als Cairo, Tunis, Sana’a, Aleppo, Delhi, Bombay, Bhaktapur, Galle, Penang, Singapore, Shanghai, Beijing, Quito, Cartagena, Rio de Janeiro en Havana. Hij beargumenteert dat in de laatste 40-50 jaar de aandacht van de overheden in ontwikkelingslanden vooral gefocust was op problemen met nieuwe huisvestingen, zowel legale als illegale projecten. Deze worden, aldus Steinberg, gekenmerkt door snelle groei, overbevolking, een gebrek aan infrastructuur, slechte kwaliteit van bouwmaterialen, risicogevoelige locaties en zo verder. Hij stelt ook dat overheden vooral inzetten op “modernisatie” en daarbij overtuigd zijn dat nieuwe en “moderne” huisvesting de enige duurzame oplossing is. Alles wat oud is of in traditionele stijl wordt niet op waarde geschat en afgebroken, of in het beste geval, genegeerd.²³⁵

Hoewel, zoals later in deze masterproef duidelijk zal worden, Turkije veel gelijkenissen kent met Steinbergs beschrijving, zijn er ook serieuze verschillen. Zo werkt de Turkse erfgoedsector veel efficiënter dan in de door Steinberg besproken landen, waardoor er weldegelijk veel aandacht gaat naar het beschermen van historisch erfgoed en afbraak van significant historische buurten of gebouwen niet zomaar mogelijk is. Eén voorbeeld hiervan is

---

²³³ “Worldbank,” laatst geraadpleegd op 6 april 2017, <https://www.worldbank.org/en/country/turkey/overview>.

²³⁴ Göktürk et al., inleiding, 7-12.

²³⁵ Florian Steinberg, “Conservation and Rehabilitation of Urban Heritage in Developing Countries,” *HABITAT INTL.* 20, nr. 3 (1996): 464.

het ‘Bosphorus rail tunnel’ project, ook wel de ‘Marmaray Railway tunnel’ genoemd. Dit is een treinverbinding tussen het Europese en Aziatische gedeelte van Istanbul. De treinverbinding van bijna 13,6 kilometer onder 56 meter water doorkruist de Bosphorus-zeestraat. Het idee voor de onderzeese tunnel werd voor het eerst voorgesteld in 1860 door de Ottomaanse sultan Abdülmejid. President Recep Tayyip Erdoğan zette zich persoonlijk in voor de totstandkoming van het project. In 2013 opende de tunnel, 4 jaar nadat de eigenlijke opening voorzien was. Het project werd namelijk ettelijke malen vertraagd toen in de begindagen van de constructie de restanten van een Byzantijnse vloot ontdekt werden. De Turkse erfgoedsector beseftte al vlug de archeologische waarde van de ontdekking en het project werd stopgezet om over te gaan tot jarenlange archeologische opgravingen. Hoewel president Erdoğan geïrriteerd in een interview vermeldde dat de constructie werd opgehouden door “kleipotten” en “andere dingen,” bleek de Turkse erfgoedsector efficiënt genoeg om politieke wil te weerstaan en op een wetenschappelijke en professionele manier de archeologische schatten op te graven en veilig te stellen.²³⁶

Ondanks de behoorlijke werking van de Turkse monumentenzorg, zijn er een aantal grote obstakels en problemen. Het grootste probleem, een probleem die we ook in andere landen terugvinden, is een these onderbouwd door de Franse onderzoekers Grégory Busquet, Claire Lévy-Vroelant en Caroline Rozenholc in hun artikel “*Mémoire dominantes, mémoires dominées. La fabrique des patrimoines urbains en questions.*” In dit spraakmakende artikel stellen ze dat erfgoedwerking en monumentenzorg altijd moeten bestudeerd worden in termen van de relatie tussen de dominante en de gedomineerde.²³⁷ In Turkije is deze these overduidelijk doorheen de volledige geschiedenis van het land. In de begindagen van de republiek toen het Kemalisme hoogtij vierde met haar nationalisme van één Turks volk, werd de grote diversiteit aan bevolkingsgroepen bijna volledig ontkend, waardoor de dominante ‘Turkse’ groep ook erfgoed van minderheidsgroepen of erfgoed die het homogene ideaal tegensprak, vaak niet erkende of negeerde. In het doctoraat van de Nederlandse onderzoeker Bart J.M. Van der Aa schrijft hij dat werelderfgoed voorgedragen wordt door de natiestaat. Slechts heel uitzonderlijk nomineert het Werelderfgoed-comité zelf een site.²³⁸ Landen moeten dus bereid zijn een site te nomineren voor de werelderfgoed-lijst. Zo kan het ook het geval zijn dat enkel het erfgoed van de dominante groep van een land wordt geselecteerd, want erfgoed van minderheidsgroepen zou het geliefde beeld van een langdurig en eendrachtig land tegenspreken.²³⁹ Turkije heeft tot op vandaag nog geen enkele Armeense of Georgische erfgoedsite genomineerd.²⁴⁰ Turkije gaat echter verder dan dat. In een lezing die gegeven werd aan de universiteit Gent sprak archeoloog Dweezil Vandekerckhove over zijn doctoraat over het Armeense Koninkrijk Cilicia (ca. 1100-1375). Het Armeense koninkrijk was ooit gevestigd in de huidige Turkse provincie Çukurova. Honderden kastelen in de regio getuigen van die geschiedenis. De Turkse overheid doet er echter alles aan deze geschiedenis te onderdrukken. Vandekerckhove getuigde dat hij in zijn veldwerk zelden toeristische

---

²³⁶ Constanze Letsch, “Istanbul’s underwater Bosphorus rail tunnel opens to delight and foreboding,” *The Guardian*, 6 april 2017.

²³⁷ Grégory Busquet, Claire Lévy-Vroelant, Caroline Rozenholc, “Introduction: Mémoires dominantes, mémoires dominées. La fabrique des patrimoines urbains en question,” *Articulo-Journal of Urban Research* (special issue), nr. 5 (2014): 1-2.

²³⁸ Bart Johannes Maria van der Aa, “Preserving the heritage of humanity? Obtaining world heritage status and the impact of listing” (doct. diss., Rijksuniversiteit Groningen, 2005), 22.

²³⁹ J. Fontein *UNESCO, heritage and Africa: An anthropological critique of world heritage* (Edinburgh: Edinburgh University, 2000), 20.

²⁴⁰ L. Pressouyre, *The world heritage convention, twenty years later* (Paris: UNESCO, 1993), 36.

bordjes tegenkwam die de aanwezigheid van de Armeniërs vermeldde. De namen van de kastelen zijn veranderd in Turkse namen om zo toch maar te suggereren dat het kasteel in kwestie een Turkse geschiedenis kent. Vandekerckhove sprak met de lokale bevolking. Volgens hem heeft de jonge generatie Turken in de regio zo goed als geen kennis meer over de Armeense oorsprong van de kastelen.²⁴¹

In Turkije is de attitude van de staat tegenover erfgoed echter geen vaststaand gegeven. Een voorbeeld zijn de spanningen tegenover Byzantijns erfgoed. Op het ene moment wordt dit erfgoed compleet verwaarloosd, terwijl op het andere moment men het zelfs promoot. Met het aan de macht komen van Islam-gezinde partijen in de jaren 80 en de AKP in 2002 is er ook sprake van een veranderde attitude tegenover “Kemalistisch/Republikeins” erfgoed. Dit recente erfgoed is ook van historisch belang als getuige van het Turkse modernisme en het ontstaan van de Turkse republiek. Het gedrag van de huidige overheden tegenover bepaalde monumenten uit die periode, denk aan het Taksim plein en Gezi Park, zijn indicatief voor de steeds veranderende invulling van “officieel erfgoed,” een gegeven dat in Turkije sinds het begin van de republiek steeds weer werd aangepast en heruitgevonden.²⁴² Tegenwoordig zien we zelfs veranderingen tegenover Koerdisch en Armeens erfgoed. Onderzoeker Jean-François Pérouse bevestigt dat de Turkse staat nog steeds bepaalde elementen probeert onzichtbaar te houden om het ‘nationaal construct’ niet tegen te spreken, maar meent in het huidige beleid wel een soort “surveillance – tolerance” systeem tegenover erfgoed van minderheidsgroepen te herkennen.²⁴³ Eén enorm belangrijke indicatie daarvan was de recente vraag van de Turkse regering (in samenspraak met de regeringen van Iran, Azerbeidzjan, India, Kyrgyzstan en Oezbekistan) aan UNESCO om het omstreken (Noroez) *Nevruz* feest te erkennen als immaterieel werelderfgoed. Noroez wordt soms Perzisch nieuwjaar genoemd, maar is eigenlijk een feest die teruggaat tot de Zoroastriërs en zich tot één van de belangrijkste feesten in landen als Iran, Azerbeidzjan, India, Kyrgyzstan en Oezbekistan heeft ontwikkeld.²⁴⁴ Ook de Koerdische bevolking in Turkije viert de feestdag, hoewel dit tot 2005 eigenlijk verboden werd door de Turkse regering.²⁴⁵

Het belang van deze actie kan niet onderschat worden, als je weet dat zelfs tot 1991 het verboden was de Koerdische taal te spreken op openbare gelegenheden.²⁴⁶ De Turkse staat is dus van complete ontkenning en verbod overgegaan tot erkenning als Werelderfgoed. Pérouse spreekt van ‘tolerantie’, maar meent er ook een instrument van controle in te zien. Pérouse merkte niet alleen de erkenning van het *Nevruz* feest op, maar ook de erkenning van de “Semah, Alevi-Bektaşî rituelen”. Dit zijn religieuze dansen bij de tweede grootste minderheidsgroep binnen Turkije, de sjiiitische Alevieten. In Turkije heeft ook deze minderheid net als de Koerden een problematisch bestaan. Maar ondanks de problematiek blijkt de Turkse regering recentelijk het erfgoed van beide minderheidsgroepen te erkennen en

---

²⁴¹ Dweezil Vandekerckhove, *Forbidden history: Armenian heritae in Turkey*, Lezing Vandekerckhove (Gent: lezing, 2016), Audiofragment, opgenomen met dictafoon.

²⁴² Muriel Girard, “What heritage Tells Us About the Turkish State and Turkish Society,” *European Journal of Turkish Studies* (2015): 11, laatst geraadpleegd op 1 april 2017, <http://ejts.revues.org/5227>.

²⁴³ Jean-François Pérouse, “Du régime unique national de production patrimoniale au régime néo-libéral, conservateur et partiellement “pluriel”: la Turquie à l’épreuve de la transition patrimoniale” (paper gepresenteert op de workshop “la gouvernance dans les politiques et pratiques patrimoniales”, MSH-Paris Nord, 2011), 1-2.

²⁴⁴ Kourosh Ziabari, “An Introduction to the Ancient Festival of Nowruz,” *Foreign Policy Journal*, 27 maart 2013.

²⁴⁵ Zaki Chehab, *Inside the resistance: the Iraqi insurgency and the future of the Middle East* (New York: Nation Books, 2005), 198.

²⁴⁶ Meline Toumari, “Minority Rules,” *New York Times*, 17 februari 2017.

wijkt het zo af van het negationisme uit de begindagen van de Republiek. Pérouse merkt echter op dat de erkenning een instrument kan zijn om controle uit te oefenen op minderheidsgroepen, hen normen op te leggen, hen ‘op te knappen’ en bovenal hun culturele tradities te depolitiseren via een proces van staats-geleide “museumificatie”.²⁴⁷

3.4 Turkse Monumentenzorg: Neo-Ottomaanse praktijken?

De laatste jaren hebben veel auteurs gesproken over “neo-ottomaanse praktijken” binnen de Turkse monumentenzorg.²⁴⁸ Deze auteurs stellen dat de Turkse regering een grotere focus legt op het Ottomaanse erfgoed ter promotie van een nieuwe Turks-Islamitische identiteit. Volgens Vivienne Marquart, onderzoekster verbonden aan het Duitse Max Planck Instituut voor Sociale Antropologie, getuigt deze visie echter van een aantal tekortkomingen. Zij stelt bijvoorbeeld dat de regering en het Istanbul Metropolitaanse Gemeentebestuur (*İstanbul Büyükşehir Belediyesi*) enorme bedragen spendeerde aan de reconstructie of preservatie van Byzantijns erfgoed, zeker naar aanleiding van de “2010 Istanbul: Culturele Hoofdstad van Europa” campagne.²⁴⁹

Daarnaast is het belangrijk om rekening te houden met een andere sociale context in vergelijking met West-Europa. In Turkije worden restauraties en conservaties toegepast in de context van het toerisme.²⁵⁰ Hoewel ook in West-Europese landen toeristische motieven een rol spelen in het bewaren van historisch erfgoed, bewijst de publieke opinie er ook dat esthetische en kunsthistorische factoren een cruciale rol spelen. Het bewustzijn onder Europese bevolkingen omtrent de waarde van historisch erfgoed is hier groter dan in Turkije, waardoor vernietigingen van historische wijken tegenwoordig op grote oppositie vanuit de bevolking stuiten.²⁵¹

Doordat de veel oudere Byzantijnse overblijfsels en monumenten, teruggaand op het christelijke verleden van de stad, belangrijke aantrekkingspolen voor de toeristische industrie bleken, kan de Turkse regering deze zeker niet verwaarlozen.²⁵²

---

²⁴⁷ Girard, “What heritage Tells Us About,” 8.

²⁴⁸ Enkele voorbeelden van artikels die handelen over “neo-ottomaanse praktijken” in de Turkse monumentenzorg:

- Bartu, Ayfer (2001) “Rethinking Heritage Politics in a global context: a view from Istanbul”, in AlSayyad, Nezar (ed.), *Hybrid Urbanism: On the Identity Discourse and the Built Environment*, London, Preager, pp. 131-155.
- Öncü, Ayşe (2007) “The Politics of Istanbul’s ottoman Heritage in the Era of Globalism. Refractions through the Prism of a Theme Park,” in Drieskens, Barbara; Mermier, Franck; Wimmen, Heiko (red.), *Cities of the south: citizenship and exclusion in the 21st century*, London, Saqi / Heinrich Böll Foundation / Institut Français du Proche-Orient, pp. 233-264. URL: <http://research.sabanciuniv.edu/9395/>
- Eldem, Edhem (2010) *Un Orient de consommation*, Istanbul, Musée de la Banque ottomane.
- Eldem, Edhem (2012) “Osmanlı İpiyle Kuyuya İnmeK”, *Altüst* 8, URL: <http://www.altust.org/2013/02osmanli-ipiyle-kuyuya-inmek/>

²⁴⁹ Marquart, “Insurmountable Tension,” 10.

²⁵⁰ Zeynep Gunay, “Conservation versus Regeneration?: Case of European Capital of Culture 2010 Istanbul,” *European Planning Studies* 18, nr. 8 (2010): 1183.

²⁵¹ Zie verder: Deel 4 van deze masterproef voor meer uitleg.

²⁵² Marquart, “Insurmountable Tension,” 10.

3.4.1 Het ‘Ottomaniseren’ van Byzantijns erfgoed

Turkije zal altijd blijven zorg dragen voor haar niet-islamitisch erfgoed, ondanks enkele pleidooien van conservatieve politici om dat niet te doen.²⁵³ Het toeristisch belang van de sites is te groot. Hoewel Marquart dus zeker een punt maakt, zijn er echter ook kritische stemmen. Zeynep Ahunbay, een Turkse geleerde die zich inzet voor de Byzantijnse sites, is uiterst kritisch voor de restauraties van de Turkse overheid. Ze stelt dat de Byzantijnse gebouwen worden gerestaureerd op een compleet ahistorische wijze waardoor de gebouwen lijken op een 17^e-eeuws Ottomaans gebouw. Ahunbay geeft het voorbeeld van het Porphyrogenitus Paleis, of Tekfur Sarayi, een 13^e-eeuws Byzantijns paleis gerestaureerd als een 17^e-eeuws Ottomaans gebouw (afb. 36). Zo waren de ramen voor de restauratie gebogen. Na de restauratie werden deze vervangen door rechthoekige ramen zoals in Ottomaanse gebouwen. Er werd ook gekozen om, net zoals in Ottomaanse paleizen, gebruik te maken van een pannendak en veranderingen aan te brengen in het metselwerk.²⁵⁴

Afb. 36: Porphygenitus Paleis (Tekfur Sarayi) (13^e eeuw, Istanbul); voor en na restauratie; bron: <https://www.ft.com/content/e697a0b2-0a97-11e5-a8e8-00144feabdc0>

Een ander voorbeeld is de Pantokrator kerk (of Zeyrek Camii) (afb. 37), het tweede grootste nog resterende religieuze monument van Byzantijnse origine in de wereld. De kerk en de hele buurt werd jaren lang verwaarloosd tot in 1995 een plan werd opgesteld voor de restauratie van de kerk (die net zoals de Aya Sofia na de verovering van Constantinopel was omgevormd tot moskee), maar het plan werd nooit uitgevoerd en het hele gebied bleef een ruïne. In 2005 kwam er eindelijk een doorbraak toen het Algemeen Directoraat voor Vrome Stichtingen de verantwoordelijkheid kreeg om het project aan te vatten. De moskee, de cisterne en de omliggende gebieden werden gerestaureerd, maar dit gebeurde opnieuw op een twijfelachtige manier. Archeologen en historici bekritiseerden de restauratie door de inadequaat gebruikte bouwmaterialen en de veranderingen aan de originele façade.²⁵⁵ Ook Ahunbay en andere experts bekritiseerden de restauratie. Volgens hen diende het gebouw te getuigen van een gelaagde geschiedenis met zowel Byzantijnse als Ottomaanse elementen, maar na de restauratie zien we enkel nog de 19^e-eeuwse moskee. Ferudun Ozgumus, een archeoloog die

²⁵³ Stephen Kizer, “Border to Border, Turkey’s a Kaleidoscope of Art and Culture,” *The New York Times*, 2 mei 2001.

²⁵⁴ Daniel Dombay, “Istanbul’s Byzantine legacy undermined by Ottoman restoration,” *The Financial Times*, 5 juni 2015.

²⁵⁵ Marquart, “Insurmountable Tension,” 10-11.

adviseerde bij de restauratie, weerlegde de kritiek door te stellen dat het onmogelijk was het gebouw te restaureren naar Byzantijns voorbeeld, omdat we enkel foto's hebben van hoe het gebouw eruit zag in de 19^e eeuw. "We hebben ons gebaseerd op de Zeyrek Camii en niet op het Pantokrator kloostercomplex waarvan we niets meer weten," aldus Ozgumus. Zijn argument houdt echter weinig steek, omdat de technieken zo ver gevorderd zijn dat een correctere restauratie mogelijk was geweest. Voor Ahunbay bewijzen dergelijke restauraties dat "president Erdoğan en zijn volgers tot doel hebben het wegvegen van een millennium aan Christelijke geschiedenis om zo 's lands islamitisch en Ottomaans verleden op te hemelen voor politieke doeleinden."²⁵⁶

Afb. 37: Zeyrek moskee kort na de restauratiewerken in September 2013; fotograaf: Marquart, 2013; bron: Marquart, Vivienne. "Insurmountable Tension? On the Relation of World Heritage and Rapid Urban Transformation in Istanbul." *European Journal of Turkish Studies* 19 (2014): 1-26. Laatst geraadpleegd op 26 april 2017. <http://ejts.revues.orgwww2.ejts.revues.org/5044>

Heel treffend wordt de Zeyrek moskee ook weer opengesteld voor gebeden en functioneert het historisch gebouw nu weer volledig als moskee, waardoor de Byzantijnse mozaïeken binnenin dienden te worden verborgen. Gelijkaardige restauraties zijn ook uitgevoerd voor een kerk gekend als de Kleine Aya Sofia, een 14^e-eeuws Dominicaanse structuur met unieke Italiaans-Byzantijnse fresco's (die nu al opgeborgen zijn en het unieke 5^e-eeuwse Heilige Johannes Klooster (afb. 38) (die ook zal geconverteerd worden tot een moskee).²⁵⁷

Afb. 38: Heilige Johannes Klooster (5^e eeuw); bron: gettyimages (fotograaf: Izzet Keribar)

²⁵⁶ Dombay, "Istanbul's Byzantine legacy undermined by Ottoman restoration."

²⁵⁷ Dombay, "Istanbul's Byzantine legacy undermined by Ottoman restoration."

Slechte restauraties zijn echter niet exclusief voorbehouden voor Byzantijns erfgoed. In het algemeen lijken de restauratie- en conservatie technieken in Turkije niet zo ver te staan als elders in de wereld. De Turkse *Hürriyet* krant publiceerde op haar website een fotogalerij met 13 van de meest dramatische restauraties die de afgelopen jaren in Turkije plaatsvonden. Eén van de meest bekritiseerde restauraties was ongetwijfeld het gebruik van beton voor de trappen van een 2000-jaar oude tempel in de Çanakkale provincie (afb. 39).²⁵⁸ Een ander voorbeeld is het gebruik van inadequate materialen bij de restauratie van een antiek theater in het zuidelijke stadje, Kaş (nabij Antalya) (afb. 40).

Afb. 39: Apollon Smintheus Tempel, Çanakkale provincie (Turkije); bron: gettyimages.

Afb. 40: Kaş Theater (nabij Antalya); bron: foto zelfgenomen (Barber Roelandt).

---

²⁵⁸ Zie link: <http://www.hurriyetdailynews.com/Default.aspx?pageID=447&GalleryID=2622&gpID=26>.

3.4.2 Miniaturk: de aankondiging van de “neo-ottomaanse” gouden eeuw

Sociologe Ayşe Öncü, verbonden aan Yale University (Verenigde Staten) en Sabancı Üniversitesi (Istanbul), meent ook in een recentelijk geopend themapark een nadruk op het Ottomaans erfgoed te ontdekken. Het park in kwestie heet *Miniaturk*. Het idee om een erfgoedpark te bouwen met miniatuur modellen van architecturale monumenten kwam er via de toenmalige Metropoliitaans-Gemeentelijke burgemeester van Istanbul, Ali Mufit Gürtuna (r. 1998-2004). Gürtuna liet een grootschalig onderzoek uitvoeren waaruit bleek dat slechts 33 percent van Istanbul's bevolking zich als “Istanbullu” beschreven. Dit kan verklaard worden door de sociale context van de miljoenenstad. Istanbul wordt namelijk vooral bevolkt door miljoenen migranten die vanuit het platteland de grootstad opzoeken in de hoop op werk en een hoger inkomen. Zoals vaak blijven ook deze arme migranten mentaal verbonden aan hun plek van afkomst en creëren ze weinig affiniteit met de grootstad. 17 percent bleek een grote afkeer te hebben van alles wat met Istanbul te maken had. 47 percent stelde dat wanneer ze in de vakantie terugkeren naar hun regio [*memleket*] ze geen enkel gemis hebben naar de stad. 17 percent bleek nooit Istanbul's Prinseneilanden te hebben bezocht en 11 percent zag zelfs nooit de Bosphorus. 28 percent bezocht nooit één van de historische of toeristische sites in de stad en maar liefst 64 percent van de bewoners stelden dat ze nooit deelgenomen hebben aan enige culturele, artistieke of informatieve activiteit georganiseerd in de stad. Terwijl bewoners van New York, Londen of Parijs zichzelf definiëren als New Yorkers, Parijzenaren en Londenaren, bleek dit niet het geval voor de Istanbullu. En zo ontstond het idee dat de arme stadsmigranten een gevoel van behoren en identiteit zouden ontwikkelen wanneer ze de historische monumenten en natuurlijke schoonheden van Istanbul zouden zien.²⁵⁹ Op 2 mei 2003 werd bijgevolg een miniatuurpark geopend aan de noordoostelijke oevers van de Gouden Hoorn. Het park neemt 60 000 vierkante meter in en is een van 's werelds grootste miniatuurparken met 15 000 vierkante meter aan modeloppervlakte. Het park bevat 122 modellen op een schaal van 1 op 25. Er zijn structuren van in en rondom Turkije.²⁶⁰

Miniatuurparken die als thema ‘de natie’ hebben; zoals Miniaturk (Istanbul), Madurodam (Den Haag), Beautiful Indonesia Miniature Park (Jakarta), of Splendid China (Shenzhen); tonen eerder hoe de makers (in het geval van Miniaturk, de staat) hun land zien, dan hoe het in werkelijkheid is. Het doel is de natiestaat representeren en burgers uit te nodigen in de welwillendheid van de staat, een ideologisch effect gelijkaardig aan de monumentale gebouwen en standbeelden die in de 19^e en 20ste eeuw werden opgetrokken.²⁶¹

Sinds de opening van het park in 2003 is *Miniaturk* een enorm succes geweest. Binnen de twee jaar bezochten meer dan twee miljoen mensen het park. Deel van het succes is te verklaren door de aantrekking van het park om burgers te helpen bij het verbeelden van hun natie in z'n totaliteit als een onbesmet en perfect ‘eiland’.²⁶²

---

²⁵⁹ Ayşe Öncü, “The Politics of Istanbul’s Ottoman heritage in the Era of Globalism. Refractions through the Prism of a Theme Park,” in *Cities of the South: Citizenship and Exclusion in the 21st Century*, red. Barbara Driessens, Franck Mermier, Heiko Wimmen. (Londen: Saqi/Heinrich Böll Foundation, 2007), 247-48.

²⁶⁰ “Miniaturk,” laatst geraadpleegd op 6 april 2017, <http://miniaturk.com.tr/>.

²⁶¹ İpek Türeli, “Modelling Citizenship in Turkey’s Miniature Park,” in *Oriental Istanbul: Cultural Capital of Europe?*, red. Deniz Göktürk, Levent Soysal en İpek Türeli. (New York/Oxfordshire: Routledge, 2010), 104-105.

²⁶² Türeli, “Modelling Citizenship,” 107.

In het artikel *The Politics of Istanbul's Ottoman Heritage in the Era of Globalism* onderzoekt Öncü de politiek en semiotiek achter het miniatuurpark. Ze onderzoekt hoe 'drie millennia aan geschiedenis' in de ruimte en tijd van het park worden gerepresenteerd en herschikt. Öncü merkt, in de selectie van historische monumenten, in de keuze om specifieke tijdsperiodes voor te stellen en in de voorstelling van een imaginaire totaliteit (zoals gerepresenteerd door de symbolische ordening van het park), een soort symbolische aankondiging op van een nieuw 'gouden tijdperk' voor Istanbul. Het is ook duidelijk dat de politieke choreografie van het park, gemakkelijk te herkennen aan de symbolen van nationalistische historiografie selectief worden aangewend en geassocieerd in manieren die resoneren met de religieuze symboliek van Islam.²⁶³ Hoewel het park zeker niet enkel focust op het Ottomaanse erfgoed, zijn er toch enkele subtielere aanwijzingen die wijzen op de superioriteit van het Ottomaanse erfgoed. Zo zijn er veel meer miniaturen van Istanbul, de oude imperiale hoofdstad, dan van Ankara, de hoofdstad waar de vroege republikeinse era wortel schoot.²⁶⁴ De selectie aan modellen vertegenwoordigt ook de vele grote religieuze gemeenschappen die het land gekend heeft, maar deze worden, volgens Öncü, voorgesteld doorheen een lens die vandaag als Ottomaans 'kosmopolitisme'²⁶⁵ wordt omschreven. Ook antieke sites worden opgenomen, iets wat in de lijn ligt van de historiografie uit de Republikeinse era, maar wijkt er toch vanaf door hun beperkte aantal. En als laatste worden ook Ottomaanse monumenten opgenomen buiten Turkije. Het park verlegt zo de verbeelding van de natiestaat tot buiten de huidige grenzen en claimt via erfgoed het Ottomaanse Rijk als historische voorganger, iets wat wordt gereflecteerd in de (nostalgische) overheidswens om Turkijes invloedssfeer opnieuw te vergroten.²⁶⁶

Öncü's analyse wordt bevestigd door de Turkse onderzoekers Secil Yilmaz en Safak Uysal in hun masterproef "MiniaTurk: Culture, History, and Memory in Turkey in Post-1980s". Hierin vinden we het volgende samenvattende citaat:

"What Miniaturk offers is precisely the overall framework of such a redefinition – (1) the eagerness to claim a position in a fragmented and timeless post-colonial world by programmatically reinforcing a dehistoricized and decontextualized, yet inherently Ottoman, map on the surface of the Golden Horn; (2) the recurring fantasies of an imperial past around a glamorously multicultural social structure based on the nostalgic coexistence images of a late-19th century Ottoman experience; and (3) the re-making of a modern society, which embraces the imperial senses previously underestimated by the Republican citizenship model, by way of being integrated into trans-national, trans-continental, and particularly European networks and identity politics. Miniaturk enters the European Union before Turkey, and endows it with an already gifted, sparkling and paradigmatic model – of a new, inspiringly para-historic, Otto-European citizenship."²⁶⁷

Samenvattend kunnen we stellen dat de ethos van het republikeins nationalisme vervaagt en plaatsmaakt voor andere sites die het nationalisme willen vertegenwoordigen. Miniaturk is

---

²⁶³ Öncü, "The Politics of Istanbul's Ottoman heritage," 249-250.

²⁶⁴ Je kan hier terecht opmerken dat Istanbul dan ook veel meer monumenten heeft dan Ankara.

²⁶⁵ "Ottomaans Kosmopolitisme" is afgeleid van een algemeen islamitisch idee dat niet-moslims, met name christenen en joden, veilig en vrij hun religie mogen beoefenen, zolang de hegemonie van de Islam niet in twijfel wordt getrokken. Christenen en joden werden in het Ottomaanse Rijk niet vervolgd (hoewel er in de praktijk wel vaak pogroms plaatsvonden), maar waren in vergelijking met moslims wel tweederangsburgers.

²⁶⁶ Türel, "Modelling Citizenship," 116-117.

²⁶⁷ Secil Yilmaz en Safak Uysal, "MiniaTurk: Culture, History and Memory in Turkey in Post-1980s" (paper, Linköping University, 2007): 123-24.

een duidelijk onderdeel hiervan. Door de miniatuurschaal biedt het de mogelijkheid de gehele natie aan te grijpen alsof het een eiland is, afgescheiden van de alledaagse werkelijkheid en geschiedenis.²⁶⁸

3.4.3 De creatie van immaterieel erfgoed

Erfgoed wordt gretig aangewend in het Miniaturk park om de grootsheid van de Turken aan te tonen, alsook om een religieus geïnspireerde gouden eeuw aan te kondigen. Miniaturk verwijst naar gebouwd erfgoed in miniatuurvorm, maar Öncü wees ook op een trend in het huidige Turkije om immaterieel erfgoed te “creëren.” Zo wordt in 2017 de twaalfde editie van het jaarlijkse Istanbul Tulpenfestival georganiseerd. Vorig jaar zei de huidige burgemeester van metropolitaan Istanbul Kadir Topbaş de volgende woorden: “De tulp was onze bloem, maar buitenlandse reizigers namen de bloem mee naar hun landen en zo bloeide de tulp overal. Later vergaten we de bloem in ons land en begonnen we de tulp te zien als een exotische bloem. Wij hebben die perceptie ten einde gebracht en de tulp verenigt met haar thuisland.”²⁶⁹

In Turkse geschiedenisboeken spreekt men voor de jaren tussen 1718 en 1730 van de Tulp Era, de periode van de tweede helft van de heerschappij van sultan Ahmet III (1703-1730). Het planten van tulpen in rijkelijke tuinen was toen een rage geworden onder de elite. Daarnaast waren tulpmotieven wijdverspreid in kledij, tapijten, tegels alsook in poëzie en literatuur. De Tulp Era kwam ten einde in 1730, wanneer het luxelevens van de elite de woede en opstanden van Patrona Halil hadden uitgelokt, wat uiteindelijk leidde tot het afzetten van sultan Ahmet III.²⁷⁰

Het eerste Tulpenfestival vond plaats in 2005 en legde daarmee de basis voor herontdekt (nieuw) immaterieel cultureel erfgoed. Ondertussen wordt Istanbul algemeen geassocieerd met de tulp en verschijnt die zelfs in allerlei logo's. Toen Istanbul in 2013 een gooi naar de organisatie van de Olympische Spelen 2020 maakte, werd dan ook de tulp in haar logo (afb. 41) gebruikt.

Afb. 41: Logo Istanbul als kandidaat voor het organiseren van de Olympische Spelen 2020 (2013); bron: <http://www.rappler.com/sports/specials/olympics/38263-factfile-istanbul-2020-summer-olympics-bid>

²⁶⁸ Türeli, “Modelling Citizenship,” 122.

²⁶⁹ “Tulip time for Istanbul as festival opens in Emirgan forest,” *Hürriyet Daily News*, 11 april 2016.

²⁷⁰ Öncü, “The Politics of Istanbul’s Ottoman heritage,” 245.

3.4.4 *Vakıfs*: De centrale rol voor Ottomaanse tradities

In de inleiding van deze masterproef vermeldden we reeds dat monumentenzorg iets van alle tijden is. Zo kende het Oude Rome specifieke regels die moesten zorgen voor harmonie tussen nieuwe constructies en de bestaande gebouwen. Onderzoek heeft ook aangetoond dat vele antieke tempels gerestaureerd werden indien ze aangetast waren door een brand, een aardbeving, ouderdom of bouwactiviteit.²⁷¹ Ook in de islamitische wereld wordt al eeuwen lang zorggedragen voor belangrijke monumenten; lang vóór de monumentenzorg in de 19e eeuw een wetenschappelijke discipline werd.

Naast het bestaan van een historisch bewustzijn, kenden islamitische beschavingen ook een traditioneel systeem van onderhoud en herstel van gemeenschapsbezit. Dit systeem werd *waqf* (in het Turks: *vakıf*) genoemd.²⁷² Het *waqf* systeem draait om een aantal wetten uit het islamitisch recht (*şjarie'a*) die stellen dat iedere moslim zijn vermogen of een deel ervan tot “*waqf*” kan maken. Dit houdt in dat dit vermogen, doorgaans onroerend goed, onvervreemdbaar wordt, dus niet meer verkocht kan worden of vererfd, en dat de opbrengst ten goede komt aan een door de stichter aan te wijzen doel of groep personen. Van oudsher was dit een middel waardoor allerlei openbare voorzieningen tot stand kwamen.²⁷³ Via vrijwillige bijdragen en een transfer van erfgoed naar een gemeenschappelijke stichting werden bijgevolg fondsen gebruikt om (on)roerende goederen zoals moskeeën, scholen, *caravanserais*, en publieke en sociale diensten te beheren. Sommige goederen, zoals herbergen, bazaars, tuinen of velden, konden inkomens genereren die aangewend werden om het systeem staande te houden. Dit systeem garandeerde niet alleen het verderbestaan en het herstel van historische gebouwen, maar vermeed ook dat het bezit diende te worden verdeeld tussen de (vaak vele) erfgenamen. Zo werd de basis gelegd voor een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid.²⁷⁴ Het resultaat was soms fenomenaal en is in vele islamitische landen nog steeds te bewonderen. Zo behield de prachtige stad Yazd (afb. 42) in Iran haar historisch weefsel via het systeem van *waqf*.

Afb. 42: Yazd (Iran) met een perfect bewaard historisch weefsel, traditioneel onderhouden door het systeem van *waqf*; bron: foto zelf genomen (Barber Roelandt).

Hoewel waqfs, en dan vooral publieke waqfs, eeuwenlang een zeer nuttige rol gespeeld hebben in het maatschappelijk leven, ontstonden op termijn door de westerse economische

---

²⁷¹ Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation* (Oxford: Butterworth-Heinemann, 1999), 2-3.

²⁷² Jokilehto, *Architectural Conservation*, 12-13.

²⁷³ Ruud Peters, “Het recht – recente ontwikkelingen,” in *Islam: Norm, ideaal en werkelijkheid*, red., Jacques Waardenburg. (Antwerpen: Uitgeverij Unieboek, 2009): 257.

²⁷⁴ Mehr Azar Soheil, “Strumentli legislativi ed amministrativi nel potenziamento della protezione del patrimonio culturale in Iran,” *Segarra Lagunes* (1995).

expansie allerlei nadelen. Zo werkten waqfs remmend op de ontwikkeling van de landbouw, omdat ze niet verhypothekend konden worden om de kredieten te verkrijgen, die noodzakelijk waren om te kunnen overschakelen op de teelt van nieuwe, meer winstgevendere gewassen. In veel moslimse gebieden trachtte de overheid in de loop van de negentiende en twintigste eeuw meer grip te krijgen op de waqfs; zo ook in Turkije.²⁷⁵

De in 1923 ontstane Turkse Republiek erfde de wettelijk-institutionele structuur van de *vakfis* van het Ottomaanse Rijk en trachtte die ‘relicten van het verleden’ uit te wissen. De Turkse staat begon alle *vakif* bezittingen en gronden op te kopen en creëerde in 1937 het *Committee voor de Afschaffing van Vakifs*; deze instelling overzag de transfer van publiek naar staatsgoed. Ondanks de pogingen van de staat, bleef de instelling van *vakifs* in meer of mindere mate bestaan doorheen Turkije. Door een geleidelijke liberalisering en minder staatscontrole waren er tegen 1972 al weer 45 000 gelijkaardige associaties, in vergelijking met 2 000 in de jaren 1950. Het aantal *vakifs* steeg nog na de introductie van de *Vakif* wetgeving uit 1967 die het voortbestaan van de instelling verzekerde, maar wel in een aangepaste vorm. Tijdens de jaren 1970 werden *vakifs* gherdefinieerd als private filantropische stichtingen.²⁷⁶ Het is belangrijk deze evoluties te zien binnen een Turkse context die aanvankelijk heel staatsgericht was. Burgers konden weinig zonder inzeg van de staat. Door geleidelijke liberalisering ontstond in Turkije via andere andere *vakifs* een soort ‘civil society’ (burgermaatschappij) of een maatschappelijk middenveld die omschreven kan worden als het institutionele domein van vrijwillige associaties buiten de sfeer van de overheid, de markt en de verbanden van familie en vrienden.²⁷⁷

Toen in de jaren 80 voor het eerst islamgezinde partijen aan de macht kwamen, promootte de Turkse regering een nieuwe identiteitspolitiek door de Turkse onderzoeker Gökhan Çetinsaya omschreven als de “Turks-Islamitische Synthese.”²⁷⁸ Een andere Turkse geleerde Zencirci ging hierop verder en stelde dat de nieuwe islam-gezinde regeringen de *vakif* institutie terug ging associëren met de religieuze aspecten waarvan het door de Kemalitische regeringen was ontdaan. Hierdoor onstonden in de jaren 1990 politieke spanningen omtrent de *vakif* instelling, die door secularisten werd opgevat als een teken voor de islamisering van de maatschappij. Secularisten vreesden dat *vakifs* geheimelijk werkten aan het omvormen van Turkije in een Islamitische theocratie. Niet toevallig werd op het proces van 28 februari 1997 het *vakif* beleid dan ook aangehaald als bewijs tegen de Turkse (islamistische) eerste minister Necmettin Erbakan die werd afgezet wegens “islamistische praktijken die ingingen tegen de scheiding tussen religie en staat”. Het proces was een soort postmoderne coup door het leger geïnitieerd tegen een democratisch verkozen regering. Uit de as van Necmettin Erbakan en zijn islam-gezinde welvaartspartij, slaagde de meer gematigde AK Partij erin om in 2002 een overweldigende verkiezingsoverwinning te behalen.²⁷⁹

Zencirci toont in zijn artikel “*Civil Society’s History: New Constructions of Ottoman Heritage by the Justice and Development Party in Turkey*” dat de AK Partij het systeem van *vakifs* ging

---

²⁷⁵ Peters, “Het recht – recente ontwikkelingen,” 258.

²⁷⁶ Gizem Zencirci, “Civil Society’s History: New Constructions of Ottoman Heritage by the Justice and Development Party in Turkey,” *European Journal of Turkish Studies* 19 (2014): 4-5, laatst geraadpleegd op 7 april 2017, <http://ejts.revues.org/5076>

²⁷⁷ M. Edwards, *Civil Society* (Cambridge: Polity Press, 2004), 11-90.

²⁷⁸ Gökhan Çetinsaya, “Rethinking nationalism and Islam: Some preliminary notes on the roots of “Turkish-Islamic Political Thought,” *The Muslim World* 89, nr. ¾ (1999): 350.

²⁷⁹ Zencirci, “Civil Society,” 8-10.

aanwenden om opnieuw een burgerlijk middenveld te creëren, een *civil society* zoals die volgens de AKP bestond ten tijde van het Ottomaanse Rijk. Tijdens het “Reconstructie van de *vakıfs*” symposium in 2003 maakte rechtprofessor Mehmet Akif Aydın de volgende uitspraak: “De Turkse staat en bureaucratie heeft burgerlijke instituties zoals de *vakıf* altijd behandeld met achterdocht. Doorheen onze geschiedenis, hebben we wetten geïntroduceerd voor *vakıfs* en *derneks* die de staats onzekerheid aantoonen omtrent gemeenschapsactiviteiten, maar het is tijd om terug te keren naar de principes van ons Ottomaanse verleden.” De AK Partij voerde een serie van wetten door omtrent *vakıfs* die de Turkse *civil society* op het niveau van haar Europese buurlanden zou brengen. Zencirci merkt op dat het *vakıf* model echter werd opgerakeld vanuit de AKP’s erfoedvisie op het Ottomaanse Rijk. Onder een dergelijk discours, werd *civil society* gezien als een sector die de staat bijstaat. Een dergelijk erfoeddiscours stelt dat de relaties tussen staat en burgergemeenschap gebaseerd moeten zijn op een model van partnerschap om zo sociale diensten te leveren. Door op een selectieve manier het verhaal van het Ottomaanse verleden te vertellen, oriënteerde de AKP het vrijwilligerswerk en het politieke dynamisme van een islamitische burgermaatschappij richting het omarmen van een collaboratie met de staat.²⁸⁰ Op deze manier slaagt de AKP er opnieuw in de contemporaine Turkse samenleving te vermengen met “Neo-Ottomaanse praktijken”; praktijken die herinneren aan het Ottomaanse Rijk, maar gebaseerd zijn op een selectieve interpretatie van het Ottomaanse verleden. Hoewel er ten tijde van het Ottomaanse Rijk zeker een variëteit bestond aan religieuze, seculiere, en politieke burgerorganisaties, waren die burgerorganisaties op een veel complexere manier geassocieerd met het de Ottomaanse politieke elite, dan de AKP’s simplistische interpretatie van collaboratie met de staat. Maar door de AKP’s selectieve interpretatie van het Ottomaanse verleden ontstond een de-politisering van het Turkse burgerlijk middenveld.²⁸¹

3.5 Istanbul: a global brand?

Sinds Istanbul in de jaren 1990 door middel van goedkoper luchtvaartverkeer en de inzet van toerisme als een economische ontwikkelingsstrategie, voor het eerst opkwam als een mogelijke toeristische bestemming, heeft de stad zich ontwikkeld als één van de populairste bestemmingen ter wereld. Naast toerisme poetsten internationaal events, zoals de halve finale van het UEFA voetbaltoernooi met Galatasaray in 2000, Sertap Erener’s winst op het Eurovisiesongfestival in 2003, en vooral, Orhan Pamuks Nobelprijs voor literatuur in 2006, zowel in binnen- als buitenland het imago van de miljoenenstad op.²⁸²

Orhan Pamuk, Istanbuls bekendste auteur, wordt wel eens *de* stem van Istanbul genoemd. Een citaat van hem vat mooi samen waar het in de wereldstad om gaat:

During the last century, we Turks have complained so much about the world misunderstanding us that it has become part of our national identity. Most of us believe that our culture and our literature owe their power and their uniqueness to the very fact that no one else knows about them... The political and cultural developments of the last twenty years have made the story of Turkey’s two-century-long

---

²⁸⁰ Zencirci, “Civil Society,” 10-12.

²⁸¹ Zencirci, “Civil Society,” 13.

²⁸² Deniz Göktürk, Levent Soysal en İpek Türeli, inleiding tot *Oriënting Istanbul – Cultural Capital of Europe?*, door Deniz Göktürk, Levent Soysal, İpek Türeli (Londen/New York: Routledge: Taylor & Francis Group, 2010), 2.

struggle between tradition and modernity more interesting to world audiences. These days, I almost never hear people complaining about how no one can find Turkey on the map.²⁸³

In Pamuks citaat vinden we twee onderliggende fenomenen terug, typisch voor Istanbul, namelijk nostalgie en verandering. In 1980 was Istanbul nog een vrij typische “Derde Wereld mega-stad” met een verwaarloosde historische kern en eindeloze, overbevolkte en zwaar vervuilde agglomeraties. De laatste twee decennia heeft de stad echter ingrijpende veranderingen ondergaan, waardoor Istanbul zelfverzekerd en welvarend de 21ste eeuw inging. Nieuwe wolkenkrabbers, luxueuze residentiële woonblokken, en tientallen nieuwe shoppingcenters met wereldmerken openden hun deuren. Gentrificatie van de Beyoğlu buurt en het historisch schiereiland, alsook het heropbouwen van de waterkant rond de Gouden Hoorn, creëerde nieuwe plekken van ontspanning en cultuur.²⁸⁴

De veranderingen vonden plaats in de nasleep van de ambities van de Turkse nationale en regionale overheid om Istanbul te vestigen als een ‘global brand’. Sinds de sterke toename van het wereldwijde toerisme vanaf de late jaren 1970 proberen steeds meer steden zich op de kaart te zetten als een ‘brand’ die concurreert op de toeristenmarkt en om het buitenlands kapitaal. Landen creëren beelden, iconen en advertentiecampagnes om zichzelf tot een ‘destination museum’ te maken. Marketing vereist gemakkelijk te herkennen symbolen en beelden; en het Miniaturk, die we eerder bespraken met zijn nationale thema’s, werd bijvoorbeeld gebruikt om Turkije en Istanbul op de markt te zetten. Miniaturks agenda is het voorzien van een “marketable” imago voor Turkije, niet alleen voor buitenlandse toeristen, maar ook voor de Turken zelf.²⁸⁵ Het aanhalen van een vermeende continuïteit met een legendarisch verleden (zoals het Ottomaanse rijk), verhoogt de stads aantrekkelijkheid in dit globale spel en geeft het cultureel prestige in de competitie voor buitenlandse investeringen en toeristen. ‘Cultureel erfgoed’ wordt in deze laat-kapitalistische wereld een verhandelbare commodity.²⁸⁶

3.5.1 Vernieuwing en regeneratie via cultuur in Europa

Overal in Europa wordt cultuur aangewend om verouderde en verwaarloosde wijken in steden op te waarderen en terug aantrekkelijk te maken. Het bekendste en meest succesvolle voorbeeld van dit fenomeen is ongetwijfeld de tot voor kort verwaarloosde, postindustriële stad, Glasgow. In 1990 greep de stad echter het ‘Europese Culturele Hoofdstad’-programma aan als een middel om de stad te reanimeren via culturele programma’s die de stad aantrekkelijk dienden te maken en investeringen moesten aantrekken.²⁸⁷ In Antwerpen werd de wijk ‘t Eilandje opgewaardeerd door het inplanten van het blockbuster-museum, ‘t MAS (Museum aan de Stroom).²⁸⁸ Bilbao maakte zich met het Guggenheim Museum opnieuw een

---

²⁸³ “Orhan Pamuk,” laatst geraadpleegd op 7 april 2017, <http://www.orhanpamuk.net/news.aspx?id=19&lng=eng>.

²⁸⁴ Çağlar Keyder, “Istanbul into the Twenty-First Century,” in *Orienteering Istanbul: Cultural Capital of Europe?*, red. Deniz Göktürk, Levent Soysal en İpek Türeli. (New York/Oxfordshire: Routledge, 2010), 25.

²⁸⁵ Türeli, “Modelling Citizenship,” 122.

²⁸⁶ Öncü, “The Politics of Istanbul’s Ottoman heritage,” 233.

²⁸⁷ Göktürk et al., inleiding, 6.

²⁸⁸ “MAS zorgt voor opwaardering van ‘t Eilandje,” *Knack* (2012), laatst geraadpleegd op 8 april 2017, <http://www.knack.be/nieuws/mas-zorgt-voor-opwaardering-van-t-eilandje/video-normal-38017.html>.

aangename residentiële en toeristische stad.²⁸⁹ Ook in Newcastle, Gateshead en het Noordoosten van England worden gelijkaardige regeneratieprojecten uitgeprobeerd.²⁹⁰

Het succes van vele regeneratieprojecten heeft in Turkije zoveel invloed gekend dat er een veranderende opvatting over ‘conservatie’ ontstond. De laatste twee decennia plaatst de Turkse erfgoedsector steeds meer Turkijes cultureel erfgoed centraal in stedelijke regeneratieprojecten. Cultureel erfgoed wordt niet meer uitsluitend gezien binnen een esthetische en educatieve rol, maar moet een motor worden voor stedelijke vernieuwing en het aanwakkeren van lokale en regionale economieën. Deze opvatting plaats erfgoed echter middenin grootschalige regeneratie- en ontwikkelingsprojecten wat potentieel dramatische gevolgen kan hebben.²⁹¹

Vooral in Istanbul zag de Turkse regering nood aan dergelijke grootschalige regeneratieprojecten. De ambitie om Istanbul in de ogen van zakenmensen en ondernemende politici tot een ‘concurrerende’ *global city* te maken, de ligging van de stad in aardbevingsgebied, de wens om in Istanbul allerlei internationale evenementen zoals de wereldbeker voetbal en de olympische spelen te organiseren, zijn allemaal redenen die vaak aangehaald worden voor het legitimeren van de megaprojecten.²⁹²

Na 2002 werden onder de AKP regering regelmatig wetten doorgevoerd die een wettelijk kader boden voor de regeneratie- en infrastructuurwerken. Zo heb je in Turkije, net zoals in vele andere landen, zogenaamde beschermde zones wanneer die historisch of natuurlijke waarde hebben.²⁹³ In 2005 werd echter de wet op de “*Preservation by Renovation and Utilization through Revitalizing Deteriorated Immovable Historical Cultural Properties*” (Wet Nr. 5366) goedgekeurd die het mogelijk maakte gehele buurten, ook beschermde gebieden, uit het normale planningssysteem te halen en er verregaande en snelle transformaties op door te voeren. In 2012 stemde men de “*Law on the Transformation of Areas under Disaster Risk*.” Omdat Istanbul in aardbevingsgebied ligt en dus constant risico’s op natuurrampen kent, voorziet de wet in een krachtig legitimeringswapen om zo goed als elke buurt binnen de stad aan regeneratieprojecten te onderwerpen.²⁹⁴

De Turkse regering ziet erfgoedpreservatie duidelijk niet als een belemmering voor moderne stedelijke ontwikkeling, maar gaat net het ene inzetten om het andere te verwezenlijken. Hieronder gaan we enkele voorbeelden van regeneratieprojecten in Istanbul bespreken. We bespraken reeds de renovatie van de Zeyrek moskee (de Pantokrator kerk) en het omliggende gebied. De renovatie van de kerk werd aangehaald om het hele gebied te ‘regeneren’ en op te waarderen om zo terug toeristen en kapitaalkrachtige bewoners naar het gebied te lokken.²⁹⁵

---

²⁸⁹ “Travels with Tricia,” laatst geraadpleegd op 8 april 2017, <https://triciaannemitchell.com/2014/07/27/things-to-do-bilbao-spain/>

²⁹⁰ Christopher Bailey, Steven Miles en Peter Stark, “Culture-led Urban Regeneration and the revitalisation of identities in Newcastle, Gateshead and the North East of England,” *International Journal of Cultural Policy* 10, nr. 1 (2007): 47.

²⁹¹ Zeynep Gunay, “Conservation versus Regeneration?: Case of European Capital of Culture 2010 Istanbul,” *European Planning Studies* 18, nr. 8 (2010): 1175.

²⁹² Özlem Ünsal en Tuna Kuyucu, “Challenging the Neoliberal Urban Regime: Regeneration and Resistance in Başbüyük en Tarlabası,” in *Orienting Istanbul: Cultural Capital of Europe?*, red. Deniz Göktürk, Levent Soysal en İpek Türeli. (New York/Oxfordshire: Routledge, 2010), 52.

²⁹³ Ünsal en Kuyucu, “Challenging the Neoliberal Urban Regime,” 55.

²⁹⁴ Marquart, “Insurmountable Tension,” 8.

²⁹⁵ Marquart, “Insurmountable Tension,” 12.

In Istanbul worden niet alleen historische buurten aan transformatieprojecten onderworpen, maar ook zogenaamde “*gecekondu* vestigingen”. De *gecekondu* zijn Istanbuls vele lage-inkomens, perifere woonbuurten met miljoenen Anatolische migranten die er vaak illegaal zijn gevestigd.²⁹⁶ Het *gecekondu* fenomeen kon ontstaan door een soort coalitie van industriëlen met nood aan goedkope arbeid, politieke partijen met nood aan stemloyaliteit en de arme stadsbevolking in nood aan betaalbare huisvesting. In het huidige klimaat zijn *gecekondu*’s uitermate aantrekkelijk voor regeneratie- en transformatieprojecten omwille van twee redenen: de legale ambiguïteit en de perceptie van *gecekondu*’s als centra van misdaad en verval.²⁹⁷ Huidig president Erdoğan beschreef de *gecekondu* ooit als “tumors die onze steden omringen.”²⁹⁸ Hiermee impliceert hij dat ze als het ware chirurgisch moeten worden verwijderd via grootschalige vernieuwingsprojecten.

Eén voorbeeld van een dergelijke “chirurgische operatie” was het “Başbüyük *gecekondu* transformatieproject” die in 2006 werd goedgekeurd. Başbüyük is een *gecekondu* wijk in het Maltepe gemeentelijke district aan de Aziatische zijde van Istanbul. De afbraak van 400 000 vierkante meter aan *gecekondu* (zowat de helft van de buurt) en de relocatie van de bewoners naar appartementsblokken door TOKİ binnen de omgeving gebouwd, werd vooropgesteld. De bewoners zouden de mogelijkheid krijgen de nieuwe appartementen te kopen via een staatsponsorde lange-termijn lening. Maar omdat hun huidige *gecekondu* woningen vaak illegaal gebouwd waren, kregen ze een uiterst kleine ‘afbraak compensatie’, waardoor veel bewoners zich nooit een appartement in de nieuwe woonblokken konden veroorloven en genoodzaakt waren zich te verplaatsen naar een andere *gecekondu*. Om die redenen veroorzaakte het project hevige reacties onder de bevolking met de vorming van een buurtassociatie, wijdverspreide protesten en frequente, vaak brutale confrontaties met de politie.²⁹⁹

Meer van belang voor deze masterproef zijn echter de grootschalige projecten binnen historische buurten. Eén zo’n buurt is de Tarlabası buurt in het Beyoğlu Gemeentelijke District. De buurt is belangrijk omwille van zijn eigenaardige historische gebouwstructuren en pittoreske straatjes (**afb. 43**).³⁰⁰ De buurt ligt op een boogscheut van Istanbuls culturele hub, Taksim; maar ondanks de nabijheid van het welvarende Taksim en de bescherming die de buurt genoot sinds 1993 omwille van de mooie 19^e-eeuwse woningen, onderging de wijk een snelle socio-economische en fysieke achteruitgang. De ‘gettorisering’ van de buurt werd veroorzaakt door twee grote incidenten: de deportatie van de niet-moslim bewoners in 1964 en de afbraak van meer dan 300 historische gebouwen voor de constructie van de Tarlabası Boulevard tijdens de ambtstermijn van burgemeester Bedrettin Dalan in 1986 als onderdeel van een groter project om de nieuw ontwikkelde zakencentra nabij de luchthaven te verbinden met het stadscentrum. Afgesneden van de sociale en economische flow van Taksim, onderging Tarlabası snelle en drastische verloedering. Tegen het midden van de jaren 1990 werd de buurt een goedkoop woongebied voor intern ontheemde Koerden, immigranten zonder papieren en verschillende gemarginaliseerde groepen.³⁰¹

---

²⁹⁶ Öncü, “The Politics of Istanbul’s Ottoman heritage,” 259.

²⁹⁷ Ünsal en Kuyucu, “Challenging the Neoliberal Urban Regime,” 54.

²⁹⁸ “Gecekondu,” *Radikal*, 9 april 2016.

²⁹⁹ Ünsal en Kuyucu, “Challenging the Neoliberal Urban Regime,” 58-59.

³⁰⁰ Marquart, “Insurmountable Tension,” 12.

³⁰¹ D. Behar, en T. İslam, “İstanbul’da Soylulaştırma: Eski Kentin Yeni Sahipleri” (paper, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 1-20.

Afb. 43: Tarlabası (Beyoğlu, Istanbul); bron: <http://imarpanosu.com/yeni-tarlabasi-50-kat-degerlenerek-geliyor/>

Tarlabası werd op basis van Wet Nr. 5366 als een “verwaarloosde buurt” verklaard in nood aan grootschalige transformatie. Plannen werden opgesteld met als doel de buurt te herwaarderen als residentieel, toeristisch en commercieel centrum. De gevels van de historische huizen werden in de mate van het mogelijke bewaard. Alles achter de façades werd afgebroken en heropgebouwd.³⁰² Net zoals bij de Başbüyük buurt werden bewoners eigenlijk pas ingelicht van de grootschalige plannen wanneer de plannen al goedgekeurd waren. “Inspraak” wordt door de overheden in Turkije gezien als de goed- of afkeuring van de bewoners *nadat* het plan al officieel is goedgekeurd.³⁰³ In 2012 werden de bewoners onteigend. Doordat net minderheden en gemarginaliseerde groepen werden gevisieerd, lokte het hele project hevige reactie uit met lokale protestgroepen zoals het Istanbul SOS Platform, en de (internationale) media die constant wezen op de dubieuze ontwikkelingen in de realisatie van het project. Protestgroepen vreesden ook het verlies aan historisch erfgoed, omdat vele historische gebouwen werden afgebroken en terug opgebouwd in een soort pastiche van hun vorige unieke stijl.³⁰⁴

Tarlabası was niet de eerste historische buurt die aan de ‘regeneratie’-tactiek werd onderworpen. Eerder, in 2008, ontstond internationale verontwaardiging op de behandeling van een Roma minderheid in de historische buurt Sulukule in het Fatih district (**afb. 44**). 3400 Roma inwoners in Sulukule, één van de oudste permanente Romavestigingen ter wereld, werden verplicht hun huizen te verkopen voor een ondergewaardeerde prijs. De prachtige historische huizen werden afgebroken en 640 nieuwe huizen in “Neo-Ottomaanse stijl” werden opgebouwd om te worden verhuurd aan prijzen die de oorspronkelijke bewoners nooit konden betalen. De Turkse overheden gebruikten de aardbeving-gevoeligheid als legitimatie voor hun acties, maar werden door binnenlandse en buitenlandse oppositie beschuldigd van het opzettelijke verdrijven van de Roma bevolking uit het stadscentrum.³⁰⁵

³⁰² Ünsal en Kuyucu, “Challenging the Neoliberal Urban Regime,” 59.

³⁰³ Ünsal en Kuyucu, “Challenging the Neoliberal Urban Regime,” 62.

³⁰⁴ Marquart, “Insurmountable Tension,” 13.

³⁰⁵ Constanze Letsch, “Turkish Roma make way for property developers in historic Istanbul district,” *The Guardian*, 9 november 2011.

Afb.44: Afbraak van de historische Sulukule buurt (Fatih, Istanbul); bron:

<https://inuraistanbul2009.wordpress.com/workshops/law-no-5366-based-urban-renewal-processes-in-the-historic-city/#jp-carousel-373>

Lang niet elk ‘regeneratie’-project lokt (internationaal) protest uit. De meeste grootschalige projecten verlopen zonder kritiek ondanks de dramatische resultaten. Zo werd in 2010 de Ayvansaray buurt nabij de Stadsmuren van Theodosius en dus deel van de Werelderfgoedzone door het Fatih gemeentelijk bestuur tot een ‘Vernieuwingsgebied’ verklaard wat neerkwam op de vernietiging van oude, historische huizen en de complete opwaardering van het gebied. De grootste werken vonden plaats in 2012 in het Tokludedede gebied van Ayvansaray. Ondanks de status als beschermde werelderfgoed-zone, kreeg het project op een aantal klachten van buurtorganisaties na heel weinig aandacht. Tegenwoordig zien we reclameborden voor woningen in de Tokludedede buurt met zicht op de stadsmuren. De reclameborden tonen replica’s van historische houten huizen en nette, open straten met cafés. Ook hier is dus het volledige socio-economische en fysieke karakter van de wijk veranderd.³⁰⁶

De besproken regeneratieprojecten tonen volgens de Turkse onderzoeker Gül Aktürk mooi het grootste probleem met de Turkse monumentenzorg aan. In Turkije is er volgens Aktürk te weinig begrip van de waarde van Istanbul's historisch erfgoed. De focus ligt al te veel op individuele, monumentale monumenten. De echte waarde van Istanbul zit hem echter in de unieke geschiedenis van de stad als een multiculturele mengelmoes van verschillende bevolkingsgroepen.³⁰⁷ Armeniërs, Grieken en Joden maakten ooit de helft van de bevolking uit.³⁰⁸ Elke bevolkingsgroep leefde in een wijk in Istanbul en liet er specifieke stratenpatronen, specifieke gevels, specifieke architectuurstijlen, specifieke monumenten enzovoort na. Hierdoor werd Istanbul een stad die bestond uit een aaneenschakeling van prachtige historische wijken die elk een uniek karakter en uitzicht hadden. Stedelijke transformaties, stedelijke regeneratie en stedelijke opwaarderingen houden echter geen rekening met het unieke karakter van de verschillende authentieke wijken. Gelukkig zijn er nog vele wijken die vooralsnog gespaard zijn gebleven van grootschalige projecten. Zo vertoont de Fener-Balat wijken noch steeds het unieke karakter van de Griekse en Joodse

---

³⁰⁶ Marquart, “Insurmountable Tension,” 11-12.

³⁰⁷ Gül Aktürk, “The Conservation of Ottoman Era Neighbourhoods in Istanbul: A Case Study of Arnavutkoy, Besiktas” (lic. diss., University of Edinburgh, 2012-13), 20.

³⁰⁸ Göktürk et al., inleiding, 7.

gemeenschappen die hier ooit de gevels rijkelijk versierden met unieke ornamenten en de houten huizen van unieke architecturale kenmerken voorzagen (afb. 45).³⁰⁹

Afb. 45: Zicht op de historische Balatwijk in Istanbul; bron: foto zelf genomen (Barber Roelandt).

Aktürk bespreekt in een artikel *The Conservation of Ottoman Era Neighbourhoods in Istanbul* de Arnavutkoy wijk in het Beşiktaş gemeentelijk district. Authentieke Ottomaanse houten huizen in een soort art nouveau stijl karakteriseren de wijk. Deze wijk met veel geïnterpreteerde historische gebouwen is de laatste jaren ook onderhevig geweest aan rehabilitatie-projecten. Ook hier hebben restauraties van geïnterpreteerde gebouwen eerder tot pastiches geleid dan tot goed gerestaureerde gebouwen (afb. 46). Het historisch huis op de afbeelding is gerestaureerd zonder rekening te houden met de originele materialen, kleuren, vormen en textuur. Het huis is nu niets meer dan een imitatie, een pastiche.³¹⁰

---

³⁰⁹ Aktürk, “The Conservation,” 22.

³¹⁰ Aktürk, “The Conservation,” 22.

Afb. 46: links, een historisch huis voor de restauratie in Arnavutköy; rechts na het restauratieproject; bron: Aktürk, Göl. "The Conservation of Ottoman Era Neighbourhoods in Istanbul: A Case Study of Arnavutköy, Besiktas." Lic. diss., University of Edinburgh, 2012-13.

3.5.2 Nostalgie: het alles dominerende gevoel

Istanbul is een stad die tot ieders verbeelding spreekt. Omdat de stad niet alleen eeuwenlang het centrum van het machtigste islamitische wereldrijk ooit was, maar ook van het Islamitische kalifaat, heeft de stad voor veel islamisten en "neo-ottomanisten" een bijzondere betekenis. Eén zo'n belangrijke islamist die Istanbul nauw in het hart draagt, is de Egyptenaar Yusuf al-Qaradawi, hoofdideoloog van de Moslimbroeders. De moslimbroeders zijn een internationale beweging die omstreeks 1928 door de Egyptische islamdenker Hasan al-Bana werd opgericht en die rechtstreeks aan koran en soenna de normen wilde ontleen die voor het sociale en persoonlijke leven van moslims moeten gelden.³¹¹ De moslimbroeders en hun ideologie heeft gevolg gegeven aan een veelvoud aan zeer uiteenlopende islamistische bewegingen. Het gaat van extremisten³¹², zoals al-Qaeda, tot meer 'gematigde' islamisten zoals de adviseur van de Britse regering en de Europese Unie Tariq Ramadan.³¹³ Al-Qaradawi is naast laureaat van de belangrijkste islamitische onderscheidingen, ook de tv-ster van Al-Jazeera's populairste tv-programma *Sharia en het leven* met tientallen miljoenen trouwe kijkers. Via al-Jazeera, de satellietzender van Qatar, is al-Qaradawi de officieuze stem van de Egyptische Moslimbroederschap, al weigerde hij in 2002 om er leider van te worden. De 91-jarige Egyptenaar heeft een mening over alles. Regelmatig roept hij in de media op om joden uit te roeien 'tot de laatste man' en in 2009 noemde hij Hitler een straf van God voor hun zonden. Vrouwen slaan heeft volgens hem alleen in 'sommige gevallen' nut. Al-Qaradawi meent dat vrouwen bescheiden moeten zijn en niet mogen 'uitnodigen tot verkrachting'. Homoseksuelen verdienen stening. Scheiding van religie en staat is onbespreekbaar, maar democratie is voor hem wel verzoenbaar met islam zolang de *sharia* onaantastbaar blijft. Hij veroordeelde zowel het 'extremisme' als de sjiiten die hij als ketters bestempelde. Ondanks deze indrukwekkende reeks gevaarlijke uitspraken noemde *Foreign Policy* hem in 2008 de

³¹¹ Jacques Waardenburg, "Historische ontwikkelingen sinds ca. 18 in de hartlanden van de islam," in *Islam: Norm, ideaal en werkelijkheid*, red. Jacques Waardenburg. (Antwerpen: Uitgeverij Unieboek, 2009), 223.

³¹² Bijna alle ideologen achter Al-Qaeda hebben een achtergrond bij de Egyptische moslimbroeders

³¹³ Mark Heirman, *De Condor en de Kolibrie: oorlog en vrede in 2015* (Antwerpen: Uitgeverij Houtekiet, 2015).

derde meest invloedrijke man ter wereld. Zijn populariteit en invloed is zowel in het Midden Oosten als onder Europese moslims enorm.³¹⁴

Al-Qaradawi's liefde voor Istanbul werd duidelijk in zijn toespraak voor de Tweede Algemene Vergadering van de Internationale Unie van Moslim Geleerden (2006) in Istanbul zelf. Professor Doctor Jeremy F. Walton die de conferentie bijwoonde, merkt in de lezing van al-Qaradawi de nostalgie op voor Istanbul als het centrum en de zetel van de glorie van een Soenitisch-Islamitisch Wereldrijk en de ambitie voor het vormen van een kosmopolitische wereldgemeenschap van moslims identiek aan de *oemma*³¹⁵. Istanbul was ooit het politiek centrum van de imperiale Islam, en, aldus de zetel van de *Oemma*; volgens al-Qaradawi en volgelingen zal het bijgevolg in de toekomst het morele centrum van burgerlijke, globale Islam worden, en, aldus, opnieuw de zetel van de *Oemma*.³¹⁶

Al-Qaradawi zei onder andere het volgende op de Conferentie:

If fear made the enemies of Turkey scheme against it and plot against its leader Erdoğan, then it is upon the Islamic ummah to stand with Turkey, applaud Erdoğan, pray for him a victory, strengthen and rely on his back. Talking is not enough. They must be applied in actions. For this reason buy Turkish products, prefer them over others, encourage travelling to Turkey and in particular Istanbul, open the doors for projects of the Turkish government, companies and organizations.³¹⁷

Enkele jaren later, in 2016, bevestigde al-Qaradawi het belang die hij aan Istanbul hecht door op een bijeenkomst ter ere van Turkije's hulp aan Syrische vluchtelingen, president Erdoğan te benoemen als "sultan" en te stellen dat Turkije, en uiteraard Istanbul in het bijzonder, de toekomstige zetel van het islamitisch kalifaat moet worden.³¹⁸ Vreemd genoeg werden al-Qaradawi's uitspraken niet opgepikt door de westerse "mainstream" media. De Arabische media berichtten echter wel uitvoerig over het voorval en beseften het belang van de uitspraak. Al-Qaradawi is één van de meest invloedrijke mensen ter wereld en wanneer net hij, geliefd door miljoenen moslims, zich inschrijft in het Neo-Ottomaanse verhaal, kan dit enorme gevolgen hebben voor de toekomst. De uitspraak van al-Qaradawi was ook een krachtig signaal in de ideologische retoriek tegen die andere invloedrijke islamitische leider, Abu Bakr al-Baghdadi. Al-Baghdadi riep door middel van gruwelijke terreur in Syrië en Irak een zelfverklaard kalifaat uit en kroonde zichzelf tot kalief. Ondanks de populariteit van al-Baghdadi's kalifaat onder duizenden geradicaliseerde moslims over heel de wereld, erkennen weinig belangrijke islamgeleerden, zoals al-Qaradawi, al-Baghdadi's kalifaat en keuren ze de middelen van IS af.³¹⁹ In de strijd van de 'mainstream' islamgeleerden tegen de propaganda van zelfverklaarde 'strijders van de islam,' als al-Baghdadi, is het benoemen van Erdoğan als

---

³¹⁴ Jef Lambrecht, *De Arabische Cocktail* (Leuven: Uitgeverij Van Halewyck, 2013), 61-62.

³¹⁵ De *Oemma* is een term voor de wereldwijde gemeenschap van moslims die tot 1924 onder het geestelijk gezag van de kalief stond. In hedendaagse tijden is de islamitische gemeenschap verdeeld over natiestaten en het kalifaat afgeschaft.

³¹⁶ Jeremy F. Walton, "Neo-Ottomanism: Making Space and Place Virtuous in Istanbul," in *Orienting Istanbul: Cultural Capital of Europe?*, red. Deniz Göktürk, Levent Soysal en İpek Türel. (New York/Oxfordshire: Routledge, 2010), 97-98.

³¹⁷ Birol Başkan, *Turkey and Qatar in the Tangled Geopolitics of the Middle East* (New York: Palgrave Macmillan, 2016), 65.

³¹⁸ "Spiritual Leader of the Muslim Brotherhood is now calling Erdogan the sultan," *The Rightscoop*, 9 mei 2016.

³¹⁹ Peter Welby, "Muslim Scholars Denounce ISIS 'Caliphate'," laatst geraadpleegd op 12 april 2017, <http://www.religionandgeopolitics.org/isis/muslim-scholars-denounce-isis-caliphate>.

sultan en het uitroepen van Istanbul tot toekomstige zetel van het kalifaat, een belangrijk signaal.

Vooral van belang hier is de mentale aantrekkingskracht die Istanbul heeft op mensen van allerlei politieke strekkingen. Al-Qaradawi ziet Istanbul verbonden met het grootste islamitische kalifaat uit vervlogen tijden. Anderen, zoals Orhan Pamuk, schrijven boeken vol over de stad waarin maar één gevoel overheerst, melancholie (*hüzün*), melancholie naar de verloren glorie van de imperiale stad. Filmmakers spelen handig in op de nostalgische gevoelens omtrent Istanbul. Turkse televisiedrama's die zich afspelen in Istanbul, heel vaak in villa's langs de Bosphorus, zoals *Aşk-ı Memnu*, *Gümüş*, *Yaprak Dökümü*, zijn enorm populair in Turkije, alsook in de Golfstaten en de rest van het Midden Oosten. Indische filmmaatschappijen gebruiken Istanbul vaak als locatie in TV series en Bollywood films zoals *Mission Istanbul* (2008).³²⁰ En ook meer en meer Hollywood films spelen zich af in Istanbul.³²¹

De aantrekkingskracht van de stad en het alles-dominerende nostalgiegevoel leeft ook in de Turkse erfgoedsector. Jeremy F. Walton schrijft dat Istanbul meer en meer wordt opgevat als een toegewijde, Neo-Ottomaanse stad. Dit mentaal beeld ontstaat, volgens Walton, vanuit het nostalgische verlangen naar een geïdealiseerd verleden waarin vroomheid en stedelijk bestaan zozegd onproblematisch naast elkaar bestonden.³²²

Meer en meer burgerlijke stichtingen en associaties vestigen zich in Istanbul's Ottomaanse gebouwen; een feit waarover organisatieleden unaniem enthousiast zijn. Jeremy F. Walton bezocht bijvoorbeeld de kantoren van de 'Istanbul Wetenschap en Cultuur Stichting' (*Istanbul İlim ve Kültür Vakfı*) die zich bevinden in een prachtig gerestaureerde 16^e-eeuwse *madrasa*, of Koranische school, ontworpen door Mimar Sinan, de sterarchitect van het Ottomaanse Rijk. De directeur van de organisatie Faris Bey prees de esthetiek en de geschiedenis van het gebouw. Het gebouw zou naadloos aansluiten bij de doelen en activiteiten van de organisatie, meer bepaald het publiceren en verspreiden van de geschriften van de islamgeleerde Said Nursi (1877-1960). Walton merkte op dat de leden van de organisatie heel tevreden zijn met het gebouw waarin hun kantoren zijn gevestigd, in tegenstelling tot het gebouw waarin ze vroeger gevestigd waren. Dit was een contemporain gebouw in de seculiere Balmumcu buurt op een boogscheut van Taksim, het centrum van Istanbul's nachtleven. Walton merkte op dat de meeste leden regelmatig kritiek hadden op de Balmumcu buurt met z'n "overmatig seculiere" bewoners, die volgens hen 'areligieus' en 'immoreel' zijn. De verhuis naar de Rüstempaşa Medrese werd unaniem enthousiast onthaald. Walton hoorde onder de leden subtiele trots; zo zei de portier over de Ottomaanse hurktoiletten in het gebouw: 'Alles hier is origineel, zelfs de toiletten. Mimar Sinan zelf heeft het systeem ontwikkeld, het is één van de eerste functionele sanitaire systemen in de wereld. Ondanks het feit dat Europese toiletten, zoals degene in onze vorige kantoren, meer gebruiksvriendelijk zijn, verkiezen we de originele, Ottomaanse toiletten.'³²³

---

³²⁰ Göktürk et al., inleiding, 2-3.

³²¹ "Istanbul View," laatst geraadpleegd op 12 april 2017, <http://www.istanbulview.com/top-10-movies-filmed-in-istanbul/>.

³²² Walton, "Practices of Neo-Ottomanism," 92.

³²³ Walton, "Practices of Neo-Ottomanism," 93-96.

3.5.3 Istanbul 2010: Culturele Hoofdstad van Europa

In 2010 werd Istanbul samen met Pécs (Hongarije) en Essen/Ruhr (Duitsland) uitgeroepen tot ‘Europese Culturele Hoofdstad’. Europa erkende daarmee de ‘Europeesheid’ van Istanbul, maar bleef toen en ook de jaren nadien dubbelzinnig over de ‘Europeesheid’ van Turkije.³²⁴ Met het merendeel van de Turkse bevolking die moslim is en het overgrote deel van het grondgebied in Azië, zien sommigen het land niet als ‘dicht genoeg’ bij Europese cultuur en de christelijke wortels van het continent. Anderen menen dan weer dat het strategische, militaire en economische belang van het land en het gedeeltelijke grondgebied in Europa, reden moet zijn om Turkije tot de Europese Unie te voegen. Ondanks dit hele debat is Istanbul altijd als deel van de *Europese* geschiedenis en cultuur gepercipieerd.³²⁵

In 1999 besliste de Europese Unie dat niet-lidstaten tussen de jaren 2005 en 2009 zouden mogen participeren aan het “Europese Culturele Hoofdstad” (ECH) programma. Directeur van het Europees Centrum aan Istanbuls Bahçeşehir Universiteit vertaalde het document in het Turks en verzamelde een kleine groep NGOs om zich heen om te brainstormen over de mogelijkheid om het ECH evenement in Istanbul te laten plaatsvinden. Het idee was dus ontstaan bij de burgers en volgde in tegenstelling tot de meeste ECH initiatieven een bottom-up aanpak. De burgerlijke organisaties hadden het niet gemakkelijk de officiële instituties te overtuigen van de waarde van het project. Overheidssteun was echter nodig, omdat de centrale overheid de enige instantie is die de applicatie voor ECH kan aanvragen bij de Europese Commissie. Uiteindelijk werd in 2005 in Brussel een officiële applicatie ingediend. In april 2006 selecteerde de Europese Unie Istanbul als één van de drie Culturele Europese Hoofdsteden voor het jaar 2010.³²⁶

Het feit dat er sinds 2000 meer dan één culturele hoofdstad is, wijst op het EU beleid om nationalistische gevoelens te overwinnen door het steunen van steden die traditioneel altijd kosmopolitisch zijn en dus de nationale identiteit overstijgen. Istanbul behoort niet alleen tot Turkije; het behoort tot Europa en tot de wereld.³²⁷ De EU wil via “meerdere” Europese Culturele Hoofdsteden ook de diversiteit van Europa aantonen volgens het motto ‘United in Diversity’. Dit decentraliserend beleid lijkt echter nog te weinig afgesteld op de individuele programma’s van de steden. Zo rijst de vraag of de implementatie van het ECH programma echt wel gaat over het verbeelden van Europa en het bevorderen van post-nationale integratie, of, of het eerder gaat over het ‘opportunistisch’ *reframen* van reeds bestaande projecten in Europese termen.³²⁸ In het geval van het Ruhrgebied, Pécs en Istanbul blijken er voldoende onderlinge verbanden te zijn om communicatie en collaboratie tussen steden te bevorderen. Het Ruhr gebied is de thuis van vele Turkse immigranten en Pécs’ historische binnenstad bevat zowel Christelijke als Ottomaanse monumenten. De drie steden boden dus de perfecte kans om de geschiedenis en opportuniteiten van een Europees ‘netwerk’ aan te tonen.³²⁹ Er werd echter geen enkel gezamenlijk project ondernomen tussen de drie steden.

---

³²⁴ Göktürk et al., inleiding, 5.

³²⁵ Carola Hein, “The European Capital of Culture Programme and Istanbul 2010,” in *Orienting Istanbul: Cultural Capital of Europe?*, red. Deniz Göktürk, Levent Soysal en İpek Türeli. (New York/Oxfordshire: Routledge, 2010), 253.

³²⁶ Simone Pekelsma, “Istanbul: European Capital of Culture 2010” (Master Thesis, Radboud Universiteit, 2006-2007), 40-43.

³²⁷ Hein, “The European Capital of Culture,” 253.

³²⁸ Göktürk et al., inleiding, 6.

³²⁹ Hein, “The European Capital of Culture,” 261.

Bij de applicatie hadden de betrokken organisaties nog geen concreet programma voor ogen, maar uit de applicatietekst bleken wel al vier impliciete objectieven naar voor te komen: het genereren van veranderingskracht en het opbouwen van capaciteit; het restaureren van cultureel en industrieel erfgoed; het focussen op stedelijke en culturele dimensies van burgerschap; en het functioneren als een brug die Europa verbindt met het Oosten.³³⁰ Het uiteindelijke culturele programma focuste op 4 elementen, namelijk aarde, lucht, water en vuur. Vier elementen die in Istanbul speciale betekenis hebben. De vier sleutelementen werden verbonden aan de vier seizoenen en werden als volgt gelinkt aan het programma: “aarde” handelt over “traditie en transformatie” tijdens de winter met een focus op geschiedenis, tradities en cultureel erfgoed. “Lucht” verwijst naar de “Hemel” gedurende de lente, met een focus op de spirituele welvaart van de stad. “Water” handelt over de “Stad en de Zee” tijdens de zomer met als doel verschillende Europese culturen samen te brengen en iedereen de kans te bieden de kunst en cultuur van verschillende Europese landen te tonen. “Vuur” verwijst naar “Smeden voor de Toekomst” gedurende de herfst, met projecten die op de toekomst gericht zijn en zoeken naar het creëren van duurzame culturele activa en stedelijke vernieuwing.³³¹

Op 15 januari 2010 ging het programma officieel van start. Tijdens de openingsceremonie benadrukte de toenmalige eerste minister Recep Tayyip Erdoğan het belang van Istanbul voor de ambitie van zijn regering om Turkije lid te maken van de Europese Unie:

“Istanbul is een Europese stad: Met de geschiedenis, de cultuur, de beschaving, de mensen, het verleden en de toekomst is Istanbul een stad met z'n blik op Europa. Istanbul heeft niet alleen Europese cultuur geadopteerd, maar ook zelf gevormd. Istanbul zal niet de titel van Europese Culturele Hoofdstad voor één jaar dragen, maar zal een Europees Cultureel Centrum voor de eeuwigheid zijn. Istanbul alleen al is het bewijs dat Turkije een Europees land is en een natuurlijk lid van de Europese Unie.”³³²

De speech van Erdoğan toont mooi aan dat het hele ECH programma erop gericht was de “Europeesheid” van Istanbul aan te tonen. Turkije's toenmalige EU hoofdonderhandelaar Egemen Bağış vertelde het Europees Parlement op 2 februari 2010 dat “Istanbul ECH 2010 een belangrijke opportuniteit voor Europa is om Turkije beter te begrijpen en voor Turkije om de EU beter te begrijpen.” Hij refereerde naar Istanbul als “een metropolis die ooit de hoofdstad was van het Romeinse en Byzantijnse Rijk.” Hij vermijdt het noemen van het “Ottomaanse Rijk,” om zo te vermijden dat Turkije met zijn hoofdzakelijk moslimbevolking wordt gepercipieerd als “de ander”.³³³ Bağış' woorden kunnen geïnterpreteerd worden als een soort verdediging tegen het oriëntalisme die door Edward Said in 1978 werd omschreven als een “westerse stijl van dominantie, herstructurering en het verkrijgen van autoriteit over de Oriënt.”³³⁴

Hoewel het Ottomaanse Rijk eeuwen lang ook een “Europees” rijk was met heerschappij over wat men nu Griekenland, Bulgarije, Roemenië, Macedonië, Hongarije, Albanië, Bosnië-

---

³³⁰ James Rampton et al., *Ex-Post Evaluation of 2010 European Capitals of Culture* (Final report for the European Commission Directorate General for Education and Culture, Augustus 2011), 67.

³³¹ Rampton et al., *Ex-Post Evaluation*, 68.

³³² “Istanbul2010,” laatst geraadpleegd op 11 april 2017, http://istanbul2010.org/HABER/GP_619547.

³³³ Ayşe Banu Bıçakçı, “Branding the city through culture: Istanbul, European Capital of Culture 2010,” *International Journal of Human Sciences* 6, nr. 1 (2012): 1002.

³³⁴ Edward Said, *Orientalism* (US: Bintage Books Edition, 1978), 3.

Herzegovina, Servië enzovoort noemt, verkiest het ECH programma de “Europeesheid” van Istanbul te benadrukken door het belang van het Ottomaanse Rijk naar de achtergrond te duwen.³³⁵ Een uniek gegeven in tijden van Neo-Ottomanisme.

Sommige auteurs stellen echter dat je het “Istanbul ECH programma” wel degelijk in een Neo-Ottomaans perspectief kan plaatsen. Zo meent Turkije-kenner Nick Danforth dat het stadsbestuur het budget van het ECH programma vooral gebruikte voor de restauratie van historische moskeeën terwijl het bouwvallige kerken volstrekt negeerde.³³⁶ Ook de onderzoekster Ayşe Banu Bıçakçı zag een discrepantie tussen de visuele boodschappen die het “Istanbul ECH programma” gaf en het discours van de autoriteiten om de “Europeesheid,” exclusief Ottomaanse wortels van de stad, te benadrukken. Ze bespreekt onder andere de symboliek achter het logo en de promotieaffiches van het evenement. De affiche (afb. 47) vertoont een afbeelding van het historisch schiereiland van Istanbul, inclusief de silhouetten van het Topkapı Paleis, de Süleymaniye moskee en de Aya Sofia (moskee). In haar artikel “*Branding the city through culture: Istanbul, European Capital of Culture 2010*” onderwerpt Ayşe Banu Bıçakçı deze enige officiële affiche, waarvan de afbeelding ook is overgenomen op de introductiepagina van het programmaboekje, aan een visuele analyse. Ze stelt dat de ideologische dimensie van deze afbeelding te vinden is in wat niet aanwezig is, eerder dan wat wel opgenomen is: de dominante aanwezigheid van minaretten verwijst naar Islam en het beeld van het Paleis en de Aya Sofia herinneren aan imperialistische macht; buitengesloten zijn elk teken van Europese integratie. Ook in het logo voor Istanbul 2010 ECH meent Bıçakçı dat de drie bogen hoogstwaarschijnlijk verwijzen naar de moskeekoepels die de skyline van Istanbul domineren.³³⁷

Afb. 47: Istanbul 2010 ECoC official banner and logo; bron: Bıçakçı, Ayşe Banu. “Branding the city through culture: Istanbul, European Capital of Culture 2010.” *International Journal of Human Sciences* 6, nr. 1 (2012): 993-1006.

Een grondige studie van het Istanbul 2010 ECH programma wijst echter niet meteen op “Neo-Ottomanistische” praktijken. Het programma bevatte 1598 concerten, 1127 theateropvoeringen, 1201 conferenties of seminars, 735 workshops, 763 tentoonstellingen, 336 publicaties, 350 literaire lezingen, 52 festivals, 500 filmvoorstellingen en 130 restauraties, onderhoudswerken of renovaties. Bij de restauraties lag de focus op Istanbuls cultureel en industrieel erfgoed. Vooral sites binnen de vier UNESCO Werelderfgoed-zones

³³⁵ “BBC,” laatst geraadpleegd op 11 april 2017, http://www.bbc.co.uk/religion/religions/islam/history/ottomanempire_1.shtml.

³³⁶ Danforth, “The Empire Strikes Back,” 4.

³³⁷ Bıçakçı, “Branding the city through culture,” 1000-1001.

werden opgeknapt: de Stadswallen van Theodosius, de Zeyrekbuurt, de Süleyaniyebuurt, en het archeologisch park van Sultanahmet. Degelijke restauratiewerken bevatten onder andere restauraties aan het Aya Sofia Museum, delen van het Topkapı Paleis, verbeteringen aan het Sultanahmet Plein en de ontwikkeling van een Beheersplan voor Istanbuls Historisch Schiereiland. Ook belangrijk was de ontwikkeling van het eerste Strategisch Plan voor het Sur-i Sultani conservatiegebied, inclusief innovaties in verband met de regeneratie van Istanbuls museumsector, museumeducatie, cultuurbeheer en een nieuw projectidee zoals een “Museum of Byzantium.”³³⁸

Het ECH programma kende daarnaast ook een sterke focus op de zogenaamde “vergeten geschiedenis van Istanbul,” met tentoonstellingen over Griekse en Armeense architecten in Istanbul en het project “Longing for Istanbul,” een documentaire die focuste op de problemen van Grieken die Istanbul voor redenen die ze niet in de hand hadden, moesten verlaten en nu leven in Athene.³³⁹ Het gaat dan vooral om Grieken die tijdens de bevolkingsuitwisselingen in 1923, en het “Turkificatie” beleid dat leidde tot de pogroms van 1955 op niet-moslim gemeenschappen in Istanbul, de stad verlieten, waardoor de stad sindsdien meer Turks en Moslim is dan het ooit te voren is geweest.³⁴⁰

Concluderend kunnen we stellen dat ‘Istanbul ECH 2010’ een vrij succesvol gegeven was, die in tegenstelling tot het eenzijdige Neo-Ottomanisme de focus heeft gelegd op een meer holistisch beeld van de wereldstad. De wereldse kunstenaars, de focus op de Armeense en Griekse identiteit, het Byzantijnse erfgoed, de museumsector enzovoort kregen allemaal een plaats in het programma.

3.6 Conclusie

Dit hoofdstuk bood een uitgebreid overzicht van de huidige praktijken binnen de Turkse monumentenzorg. Enerzijds wees de wettelijke en institutionele werking van de erfgoedsector en enkele indrukwekkende verwezenlijkingen op een goed werkende monumentenzorg. Anderzijds riep een nadere blik op die verwezenlijkingen toch twijfels op. Vooral in Istanbul lijken renovaties of regeneratieprojecten meer schade dan herstel te brengen. Renovaties van Byzantijns erfgoed en de regeneratie van wijken als Tarlabaşı, Sulukule, Ayvarsaray en Tokludedede hebben kostbaar erfgoed vernietigd. Denk bijvoorbeeld aan de renovatie van het Porphyrogenitus Paleis, of Tekfur Sarayı, waarbij Ottomaanse elementen (bv: een pannendak) werden toegevoegd. Deze elementen waren niet aanwezig vóór de renovatie. Denk ook aan de volledige afbraak van historische woningen in de Sulukulewijk.

We hebben in dit hoofdstuk vaak gesproken over “Neo-Ottomaanse praktijken in de monumentenzorg.” Deze ietwat onbeholpen term werd overgenomen uit de internationale pers om op eigenaardige praktijken te wijzen in de Turkse monumentenzorg. Het gaat dan om praktijken die op de één of andere manier een focus leggen op het Ottomaanse erfgoed. We bespraken bijvoorbeeld het recent geopende miniatuurpark *Miniatürk*. Hoewel het park

---

³³⁸ Rampton et al., *Ex-Post Evaluation*, 77-78.

³³⁹ Hein, “The European Capital of Culture,” 262.

³⁴⁰ Göktürk et al., inleiding, 7.

beweert “de Turkse natie” te representeren, blijkt die representatie nogal selectief te zijn. De meeste miniaturen zijn bijvoorbeeld schaalmodellen van Ottomaanse monumenten. Het aantal antieke monumenten, waarvan Turkije er nochtans veel heeft, wordt beperkt en het Republikeinse erfgoed krijgt slechts een verwaarloosbaar aandeel in het park. De focus op het Ottomaanse erfgoed wordt ook versterkt door monumenten op te nemen die buiten de grenzen van het huidige Turkije liggen. De Mostar brug in Bosnië-Herzegovina werd inderdaad gebouwd door de Ottomanen, maar is in principe Bosnisch erfgoed, geen Turks erfgoed. Door het op te nemen in een nationaal themapark insinueert men dat Turkije de opvolger is van het Ottomaanse Rijk en niet de moderne natiestaat met vastliggende grenzen.

Een tweede voorbeeld van “Neo-Ottomaanse praktijken” die we bespraken, is de (her)uitvinding van immaterieel erfgoed. Eén voorbeeld is de tulpenmanie in Istanbul. De Turkse overheid overtuigde Istanbuls bevolking dat de tulp “hun” bloem is. Sinds het laatste decennium zien we in de logo’s van Istanbul de bloem steevast terugkomen en jaarlijks wordt een populair Tulpenfestival georganiseerd. Tegenwoordig zien we dat de tulp niet uitsluitend meer deel is van het immaterieel erfgoed van Nederland, maar nu ook van Istanbul. Bewoners en overheid planten de tulpen in tuinen en parken, op terrassen en op de daken. Wie in april Istanbul bezoekt, kan zich dan ook verwachten aan de kleurrijke pracht van tulpen die overal de stad opvrolijken. De Turkse overheid slaagde erin deze tulpenmanie te creëren door een obscuur stukje Ottomaanse geschiedenis te herinterpreteren.

Daarnaast promoveerde de Turkse overheid ook de organisatie van *vakıfs*. Deze middenveldorganisaties werden geherdefinieerd als burgerinitiatieven die in samenwerking met de overheid sociale, educatieve of andere diensten leveren. Die focus op overheidssamenwerking werd gecreëerd door de burgerlijke geschiedenis van het Ottomaanse Rijk selectief te interpreteren. Daarnaast zien we dat in Istanbul die burgerinitiatieven zich graag vestigen in oude Ottomaanse gebouwen. Dit hangt vast met een dominant nostalgiegevoel naar de imperiale grootsheid van het Ottomaanse verleden. Istanbul wordt door vele Turken vandaag verbeeld als het centrum van het Nieuwe Turkije, net zoals de stad vroeger het centrum was van het Ottomaanse Rijk. Istanbul moet een vrome Neo-Ottomaanse stad zijn die, volgens moslimgeleerde Yusuf al-Qaradawi, in de toekomst zelfs de zetel van het wereldwijde Islamitisch Kalifaat zal worden.

Concluderend kunnen we zeggen dat de Turkse monumentenzorg actief betrokken is in het propageren van de Neo-Ottomaanse ideologie. Dit betekent echter niet dat de sector in Turkije slecht functioneert. Er wordt wel degelijk geld voorzien voor conservatie en renovatie. Vaak ligt de focus echter wel op het Ottomaans erfgoed, hoewel het programma van “Istanbul 2010 Europese Culturele Hoofdstad” ook bewijst dat er aandacht is voor niet-Ottomaans erfgoed.

4. EEN BESLUIT/VERKLARING...

In dit laatste hoofdstuk willen we enkele theoretische modellen aanbieden om de huidige tendensen binnen de Turkse architectuurwereld en monumentenzorg te begrijpen. Deze theoretische modellen kunnen nooit volledig genoeg zijn om de complexiteit van de gebeurtenissen in Turkije te vatten, maar kunnen wel een startpunt zijn voor eventueel later onderzoek.

Doordat we dit hoofdstuk zullen beginnen met een herhaling van de belangrijkste kennis die we opgedaan hebben in de voorgaande hoofdstukken, kunnen we dit hoofdstuk ook als een soort besluit zien. Daarna zullen we deze feiten trachten te verklaren aan de hand van een aantal onderbouwde theoretische modellen.

4.1 Inleiding

4.1.1 Neo-Ottomanisme in de Architectuur

In de voorgaande hoofdstukken werden twee belangrijke uitwendige verschijningsvormen van de Neo-Ottomaanse ideologie besproken. Als eerste behandelden we een contemporaine architectuurstijl. Deze stijl wordt vaak opgevat als een soort nieuwe historiserende neostijl. De architectuurstijl bevat zowel verwijzingen naar de Ottomaanse als Seltsjoekse architectuur. Net zoals de 19e-eeuwse Europese neostijlen combineert deze hedendaagse neostijl de modernste materialen en technieken met historiserende vormen en typologieën.³⁴¹

In de media en wetenschappelijke literatuur bestempelt men deze bouwprojecten heel vaak als ‘Neo-Ottomaanse architectuur’.³⁴² Eén van de eerste grote “Neo-Ottomaanse” projecten was de Kocatepe moskee in hartje Ankara. Deze moskee, afgewerkt in 1987, betekende voor haar voorstanders “een product van 21ste-eeuwse technologie vermengd met een 16e-eeuwse schoonheidsopvatting.” Tegenstanders vonden de moskee “overdreven traditioneel,” en zagen het project als “een gemiste kans om een monument op te trekken die Turkijes moderniteit kon representeren.”³⁴³

In navolging van de Kocatepe moskee zijn ondertussen honderden “Neo-Ottomaanse” moskeeën opgetrokken. Deze moskeeën worden zowel binnen als buiten Turkije gebouwd.³⁴⁴ Bijna elke nieuwe moskee inspireert zich op wat men klassieke Ottomaanse moskeebouw noemt, namelijk het oeuvre van de bekendste Ottomaanse Architect Sinan. Net zoals Sinans Süleymaniye gaat het vaak om een centralistisch plan met een koepel die ondersteund wordt

---

³⁴¹ “Inventaris Onroerend Erfgoed,” laatst geraadpleegd op 20 april 2017, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/25159>. (Ter voorbeeld van een gebouw in Europese neostijl waarbij historiserende vormen werden gecombineerd met moderne technieken.)

³⁴² Hannah Lucinda Smith, “Mega mosque is a microcosmos of Turkish contradiction,” *The Times*, 9 mei 2016.

³⁴³ Rizvi, *The Transnational Mosque*, 48.

³⁴⁴ “The Rise of the Mega Mosque in Turkey,” *NPR* (2 januari 2016), laatst geraadpleegd op 20 april 2017, <http://www.npr.org/2016/01/02/461782259/the-rise-of-the-mega-mosque-in-turkey/>.

door half-koepels. Het centrale plan leidt tot een piramidale opzet.³⁴⁵ Op enkele details na is het enige echte grote formele verschil tussen de duizenden nieuwe moskeeën de grootte. Die neiging om nooit te breken met het centralistische koepelmodel was ook typisch voor de historische Ottomaanse moskeeën die gebouwd werden na Sinan. Sommige architectuurhistorici spreken daarom van “standaardisatie,” maar die term is misschien wat ongenueanceerd, want er zijn weldegelijk onderlinge verschillen.

Niet alleen moskeeën krijgen de stempel van “Neo-Ottomaanse architectuur”. De term wordt breed toegepast op elk (Turks) bouwproject die op de een of andere manier verwijst naar de historische Ottomaanse architectuur. Zo vinden er overal in Turkije huisvestigingsprojecten plaats met architecturale verwijzingen naar de typisch houten Ottomaanse huizen (**afb. 48**). In 2014 opende het nieuw presidentieel paleis in Ankara. Infrastructuurwerken dragen vaak de naam van Ottomaanse sultans en heel vaak stamt het idee voor de werken uit de Ottomaanse periode. Al deze verscheiden projecten krijgen de stempel van “Neo-Ottomaanse architectuur.” De diversiteit van de projecten is treffend, maar één iets hebben ze allemaal gemeen, hun afwijzing van het modernisme en de internationale stijl.

Het modernisme en de internationale stijl was heel lang dominant in vele landen buiten de Westerse wereld. De stijl vond wegens zijn associaties met vooruitgang gemakkelijk ingang in het Midden Oosten, Turkije en de rest van de ontwikkelingswereld. De 20ste eeuw werd in deze gebieden heel vaak gedomineerd door een architecturale productie gebaseerd op emulatie en linken met Westerse vormen van modernisme. De architectuur diende vaak om een nadruk te leggen op het imago van de moderne natiestaat.³⁴⁶ Heel veel architectuur in Turkije, gebouwd tussen de jaren 20 en de jaren 60, is bijgevolg ‘internationaal.’ Hiermee wordt bedoeld dat er weinig verschil is tussen een appartementsgebouw in Antalya en een appartementsgebouw in Parijs. Vooral de hoofdstad, Ankara, bestaat uit eindeloze brede straten met appartementsgebouwen in ‘seculiere’, internationale, modernistische stijl die dienden een nieuwe identiteit op te leggen aan haar bevolking; een identiteit gekoppeld aan liberalisme, emancipatie en vrijheid. Alles wat oud en traditioneel was, werd verlaten. De staatselite en nieuwe bourgeoisie ondersteunden een complete tabula rasa van het geheugen van de natie.³⁴⁷

Naast functionele gebouwen, werden ook monumenten opgetrokken in een modernisme-achtige stijl. Het bekendste monument in deze categorie is ongetwijfeld het Anitkabir Mausoleum van Kemal Atatürk (1953) (**afb. 49**). Dit monument, die op een rustige heuvel over Ankara uitrijst, was tot de constructie van de Kocatepe moskee, het belangrijkste nationale monument in de Turkse hoofdstad. Het monument, geïsoleerd van de stad en omgeven door bossen, kent een lange, processie-achtige toegangsrouten. De architectuur is duidelijk geïnspireerd op Griekse, Hettieten en andere antieke motieven; maar bewijst in het ontwerp evenzeer van een simpel en naakt minimalisme zoals we die terugvinden in het strenge modernisme van de vroeg 20ste-eeuwse Duitse architectuur.³⁴⁸

---

³⁴⁵ Rizvi, *The Transnational Mosque*, 48.

³⁴⁶ Rizvi, *The Transnational Mosque*, 48.

³⁴⁷ Güven Arif Sargın, “Displaced memories, or the architecture of forgetting and remembrance,” *Environment and Planning D: Society and Space* 22 (2003): 661.

³⁴⁸ Rizvi, *The Transnational Mosque*, 53.

Afb. 48: Nieuwbouw geïnspireerd op Ottomaanse huizenbouw in de Sulukule buurt (Fatih, Istanbul); bron: <http://realestatecoulisse.com/urban-transformation-residences-are-on-sale/>.

Afb. 49: Anıtkabir Mausoleum (1953); bron: foto zelf genomen (Barber Roelandt).

De eerste reacties tegen het modernisme ontstonden in de Westerse architectuur binnen de rebellerende sfeer van de jaren 1960. In 1962 schreef Robert Venturi *Complexity and Contradiction in Architecture*, een pamflet tegen “de puriteins-morele taal van de orthodoxe modernistische architectuur.” Volgens Venturi is “less not more,” zoals Mies van der Rohe ooit sprak, maar is “less a bore.” Volgens Venturi moet architectuur hybride zijn, niet puur; pervers zijn, niet onpersoonlijk; weelderig, niet simpel; inconsistent, niet duidelijk; conventioneel, niet ontworpen. “Architectuur,” aldus Venturi, “moet bewijzen van een slordige vitaliteit in betekenis eerder dan eenheid en klaarheid van betekenis; ...”³⁴⁹

---

³⁴⁹ Marvin Trachtenberg, “Second Modernism (through Post-Modernism),” in *Architecture: From Prehistory to Postmodernity*, red. Marvin Trachtenberg en Isabelle Hyman. (New Jersey: Prentice-Hall, 2003), 534.

Vanuit de kritiek op het modernisme gingen architecten als Venturi, Robert A. M. Stern, en Michael Graves, op zoek naar een nieuwe, meer “menselijke” vormentaal. Het resultaat was vaak een hybride mix gebouwen die als postmoderne architectuur werd bestempeld. Elke architect vulde de term anders in. Zo grepen Venturi en Scott Brown voor de Sainsbury Wing (1991), een controversiële uitbreiding van de National Gallery in Londen, terug naar neoklassieke ornamenten en Barokke façade composities. Anderen als Aldo Rossi in Italië hielden wel vast aan het formalisme, maar beseften dat architectuur moest rekening houden met de lokale sociale en stedelijke context. Nog anderen keken naar het bombastische van de (kitsch) architectuur op *The Strip* in Las Vegas, de ultieme “postmoderne stad”.³⁵⁰

Achter de ideeën van belangrijke postmodernistische denkers als Venturi zat natuurlijk een totaal andere maatschappijvisie. Wel belangrijk voor deze masterproef is de postmoderne notie van het teruggrijpen naar lokale tradities in architectuur. De opkomst van het Postmodernisme in de jaren 1970 en 1980 gaf daarmee legitimiteit aan architecten in het Midden Oosten om zonder scrupules historische stijlen na te bootsen. In Turkije kwam het Neo-Ottomanisme op in de architectuur. In Iran begon men zich te inspireren op de Safavidische architectuur en in de Arabische wereld maakten architecten als Abdel-Wahed El-Wakil naam met historiserende monumentale moskeeën. Het experimenteren met het internationale modernisme in het Midden Oosten leek daarmee ten einde.³⁵¹ En zo vond het postmodernisme een enthousiast publiek buiten West-Europa en Noord-Amerika. Over heel de wereld kreeg de stroming invloed op de nieuwe architectuur die opgetrokken werd in de zich ontwikkelende landen. Maar hoewel namen als Robert Venturi, Robert A. M. Stern, en Michael Graves, ondertussen allemaal grote waardering en erkenning genieten, worden niet-Westerse postmodernistische architecten en hun oeuvre vaak genegeerd of ondergewaardeerd.³⁵²

4.1.2 Neo-Ottomanisme in de Monumentenzorg

In het derde hoofdstuk werd uitvoerig de Turkse monumentenzorg besproken. Het werd duidelijk dat deze sector nog niet op hetzelfde niveau staat als de monumentenzorg in vele West-Europese landen. Het grote probleem in Turkije bleek vooral de enorme hoeveelheid aan historisch erfgoed. Omwille hiervan, ziet Turkije-kenner Kinzer, de grootste belemmering voor preservatie en conservatie dan ook in de financiële hoek.³⁵³

Ondanks het constant te kort aan geld zijn er in Turkije voldoende overheidsorganisaties en middenveldorganisaties die zich bezig houden met het erfgoed. De staat voerde reeds gedurende de Ottomaanse periode de eerste erfgoedwetten door. De zogenaamde Asar-ı Atika Nizamnamesi (1869) wetten werden later tot viermaal uitgebreid (1874, 1884, 1906) om uiteindelijk aan de meeste belangrijke historische overblijfselen bescherming te bieden.³⁵⁴

---

³⁵⁰ David Rifkind, “Post-Modernism: Critique and Reaction,” in *A Critical History of Contemporary Architecture 1960-2010*, red. Elie G. Haddad en David Rifkind. (Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2014), 34-35.

³⁵¹ Kishwar Rizvi, *The Transnational Mosque: Architecture and Historical Memory in the Contemporary Middle East* (North Carolina: The University of North Carolina Press, 2015), 23-24.

³⁵² Haddad en Rifkind, *A Critical History*, 47.

³⁵³ Stephen Kizer, “Border to Border, Turkey’s a Kaleidoscope of Art and Culture,” *The New York Times*, 2 mei 2001.

³⁵⁴ Aktürk, “The Conservation,” 15.

Het huidige Turkije kent een complexe vertakking van organisaties onder de bevoegdheid van verschillende ministeries en lokale besturen. Samen vormen ze de Monumentenzorg. De machtigste instantie is het Ministerie voor Cultuur en Toerisme, maar in de praktijk blijkt de meest actieve organisatie in de Turkse erfgoedsector niet onder de bevoegdheid van het Ministerie van Cultuur en Toerisme te staan. De organisatie in kwestie heet het Algemeen Directoraat voor Vrome Stichtingen (*Vakıflar Genel Müdürlüğü*), gesticht in 1920 en rechtstreeks verbonden aan de Eerste Minister. Dit directoraat beheert cultureel erfgoed gebouwd door Seltsjoekse/Ottomaanse vrome stichtingen (*vakıfs*) en overziet 4500 stichtingen met hun historische gebouwen en monumenten.³⁵⁵

Ondanks de behoorlijke werking van de Turkse monumentenzorg, bespraken we toch een aantal grote obstakels en problemen die een goede werking verhinderen. Ten eerste zagen we dat Turkije, net zoals vele andere ontwikkelingslanden, in meer of mindere mate voldoet aan wat de Nederlandse onderzoeker Florian Steinberg beschrijft als het “Derde Wereld probleem.” Steinberg stelt dat ontwikkeling in de Derde Wereld gekenmerkt wordt door snelle groei, overbevolking, gebrek aan infrastructuur, slechte kwaliteit van bouwmaterialen, bouwen in risicogevoelige locaties en zo verder. Overheden proberen deze problemen tegen te gaan door radicaal in te zetten op ‘modernisering en vernieuwing’ waardoor vaak veel historische gebouwen worden afgebroken. Ook de Turkse overheid zette in het verleden en soms ook nu nog te veel in op “modernisatie” met de overtuiging dat enkel nieuwe en “moderne” huisvesting een duurzame oplossing biedt. Alles wat oud is of in traditionele stijl wordt soms niet op waarde geschat en afgebroken, of in het beste geval, genegeerd.³⁵⁶ Een voorbeeld van dat eerste zijn de vele regeneratieprojecten in Istanbul die we bespraken. De afbraak van de historische wijk Sulukule in het Fatih district lokte dan ook veel internationale verontwaardiging uit. Andere projecten, zoals de regeneratie van de Tokludedede wijk (Ayvansaray) in 2012, lokken, ondanks dat die wijk in de UNESCO werelderfgoed-zone ligt, minder verontwaardiging uit.³⁵⁷

Een tweede grote probleem met de Turkse monumentenzorg houdt verband met de these van de Franse onderzoekers Busquet, Lévy-Vroelant en Rozenholc. Deze these stelt dat in veel landen erfgoedwerking en monumentenzorg moet bestudeerd worden in termen van de relatie tussen de dominante en de gedomineerde.³⁵⁸ Dit betekent dat in veel landen monumentenzorg wordt aangewend om een homogene natie voor te stellen. De geschiedenis is echter vaak complex en getuigt van etnische, ideologische en religieuze diversiteit. Zeker in Turkije werd en wordt monumentenzorg vaak aangehaald om het wereldbeeld van de dominante groep te representeren. Zo wordt erfgoed van religieuze minderheden vaak genegeerd,³⁵⁹ staat het erfgoed van het Kemalisme zwaar onder druk, en kent het Byzantijns erfgoed, het bewijs van Turkije’s christelijk verleden, een vaak dubbelzinnige omgang.³⁶⁰ De Franse onderzoeker

---

³⁵⁵ Marquart, “Insurmountable Tension,” 4.

³⁵⁶ Florian Steinberg, “Conservation and Rehabilitation of Urban Heritage in Developing Countries,” *HABITAT INTL.* 20, nr. 3 (1996): 464.

³⁵⁷ Marquart, “Insurmountable Tension,” 11-12.

³⁵⁸ Grégory Busquet, Claire Lévy-Vroelant, Caroline Rozenholc, “Introduction: Mémoires dominantes, mémoires dominées. La fabrique des patrimoines urbains en question,” *Articulo-Journal of Urban Research* (special issue), nr. 5 (2014): 1-2.

³⁵⁹ Dweezil Vandekerckhove, *Forbidden history: Armenian heritae in Turkey*, Lezing Vandekerckhove (Gent: lezing, 2016), Audiofragment, opgenomen met dictafoon.

³⁶⁰ J. Fontein, *UNESCO, heritage and Africa: An anthropological critique of world heritage* (Edinburgh: Edinburgh University, 2000), 20.

Pérouse merkte recent echter een nieuwe aanpak van de Turkse overheid op waarbij erfgoed van minderheidsgroepen net wordt erkend. De erkenning werkt als een instrument om controle uit te oefenen en culturele tradities te depolitiseren via een proces van Staats-geleide “museumificatie.”³⁶¹

Een derde probleem met de Turkse monumentenzorg zijn wat we beschreven als “neo-ottomaanse praktijken.” De meest beroemde kwestie is ongetwijfeld de steeds groter wordende Islamistische roep om het Aya Sofia Museum terug te convergeren tot een moskee en de bezoeken te beperken tot vóór en na het islamitisch gebed.³⁶² Meer en meer oorspronkelijk Byzantijnse kerken werden recentelijk geopend als moskeeën. Dit hoeft uiteraard niet negatief te zijn, aangezien dit het voortbestaan van het gebouw verzekert. Wel negatief is dat volgens de Byzantium specialiste Zeynep Ahunbay Byzantijnse gebouwen gerestaureerd worden op een compleet ahistorische wijze waardoor de gebouwen, die vaak moeten getuigen van een gelaagde geschiedenis, vaak als een 17^e-eeuws Ottomaans gebouw worden ‘geconstrueerd’. Zeynep meent dat de Turkse monumentenzorg en overheid een millennium aan Christelijke geschiedenis wil uitwissen.³⁶³

Daarnaast wordt erfgoed ook aangewend om een selectieve interpretatie van de Ottomaanse geschiedenis te vertellen. Zo werd in 2004 in Istanbul een miniatuurpark geopend die verschillende schaalmodellen van monumenten toont. De selectie van monumenten bewijst, volgens sociologe Ayşe Öncü en onderzoeker İpek Türeli van een Neo-Ottomaanse visie waarbij een nieuwe gouden eeuw voor Turkije wordt aangekondigd, een eeuw die verder bouwt op het Ottomaanse Rijk en een vrome, islamitische moraal.³⁶⁴

De Ottomaanse geschiedenis wordt ook aangehaald om immaterieel erfgoed “uit te vinden.” Zo ondernam de Turkse overheid met succes pogingen om Istanbul te associëren met de tulp. Het stadsbestuur haalde een obscuur stukje Ottomaanse geschiedenis aan, namelijk de Tulpen Era, om het aanplanten van Tulpen als een belangrijke traditie in Istanbul voor te stellen. Ondertussen wordt jaarlijks een Tulpenfestival georganiseerd en bevatten vele officiële stadslogo’s van Istanbul de tulp.³⁶⁵ Daarnaast haalde de Turkse overheid ook selectief de Ottomaanse geschiedenis aan om middenveldorganisaties in Turkije te doen samenwerken met de staat.³⁶⁶

4.1.3 Een mogelijke verklaring.

In het laatste deel van deze masterproef willen we een aantal mogelijke verklaringen bieden voor de twee fenomenen die we in deze masterproef uitgebreid hebben besproken. Eerst bespreken we de belangrijkste drijfveren die volgens deze masterproef verantwoordelijk zijn voor het bestaan van de Neo-Ottomaanse bouwstijl. De focus zal daarbij liggen op het

---

³⁶¹ Girard, “What heritage Tells Us About,” 8.

³⁶² Danforth, “The Empire Strikes Back,” 4.

³⁶³ Daniel Dombay, “Istanbul’s Byzantine legacy undermined by Ottoman restoration,” *The Financial Times*, 5 juni 2015.

³⁶⁴ Türeli, “Modelling Citizenship,” 122.

³⁶⁵ “Hürriyet Daily News,” laatst geraadpleegd op 6 april 2017, <http://www.hurriyetaidailynews.com/tulip-time-for-istanbul-as-festival-opens-in-emirgan-forest.aspx?pageID=238&nID=97616&NewsCatID=341>.

³⁶⁶ Zencirci, “Civil Society,” 13.

esthetisch gevoel van een deel van de Turkse bevolking en de discussies omtrent *identity policies* binnen Turkije. Om de Neo-Ottomaanse praktijken in de Turkse monumentenzorg te verklaren, zullen we vooral steunen op de filosofie van de Duitse filosoof Martin Heidegger (1889-1976).

4.2 Neo-Ottomaanse Architectuur Verklaard

Het bestaan van Neo-Ottomaanse architectuur in het hedendaagse Turkije kan je verklaren op meerdere wijzen. De twee belangrijkste drijfveren zijn ongetwijfeld esthetiek en identiteit.

4.2.1 De esthetische drijfveer

Om de esthetische drijfveer te begrijpen is het interessant een aantal passages uit een interview met de modelmaker en public relations verantwoordelijke van het Turkse miniatuurpark Miniaturk te analyseren. De interviewer, onderzoeker İpek Türeli, opent het interview door de modelmaker te vragen wat zijn favoriet model is. De modelmaker antwoordt met het Mağlova Aquaduct (1554-1562), en geeft de volgende redenen:

Modelmaker: Niet omdat het een goed model is; in feite was het één van onze eerste... Ik hou ervan omwille van het werk zelf. Het toont determinatie, het geloof, en de wil om te werken. Ik zeg dit niet uit indoctrinatie: 'Ottomanen, Oh! Ottomanen...'. Desalniettemin heeft elke beschaving, zoals een organisme, een periode waarin het levend is... Bijvoorbeeld, als we de eerste en laatste decennia van de Republiek samenbrengen... [gelach]

Public Relations Verantwoordelijke: Zelfs niet de laatste eeuw samenbrengen zou voldoende zijn... Ooit leidde ik een groep van journalisten rond [in Miniaturk]. Eén van hen vroeg waarom er niet zoveel voorbeelden van de Republiek waren. En ik wees naar de ongeordende nederzetting [te zien op een heuvel vanuit het park. Een typische verloederde woonwijk in Istanbul met ongeordende betonnen grijze appartementsgebouwen en vaak arme bewoners]. 'Daar,' riep hij uit, 'jullie zijn inderdaad Ottomanisten, jullie zijn dit... en jullie zijn dat...'. Zijn eigen cameraman reageerde. 'Wacht eens een minuutje,' onderbrak hij de journalist: 'alsof wij Republikeinse monumenten hebben waardig om te tonen, en ...?'

Modelmaker: Maar die [typische grijze wijken] zijn niet het resultaat van de Republiek. Ze bestaan vanwege globalisatie, vanwege de conjunctuur, vanwege de Koude Oorlog...

Public Relations Verantwoordelijke: Ze zijn het resultaat van een zich homogeniserende wereld. Kijk naar een plaza. Is dit gebouw in New York, Parijs, in Istanbul, of in Tokyo? Niemand ziet het verschil. Allemaal zien ze er hetzelfde uit. Maar kijk naar de structuren uit de Middeleeuwen, en je kan op zicht zeggen waar het ongeveer vandaan komt. Iemand met enige historische kennis kan zelfs het land waarin zich bevindt, identificeren. Maar plaza's laten dit niet toe.³⁶⁷

De modelmaker stelt de kopie (model aquaduct) gelijk met het origineel (werkelijk aquaduct). Hij refereert naar het origineel, niet als een functioneel architecturaal object, maar als een symbool van technologische superioriteit, als een artefact van cultureel zelfvertrouwen. Daarnaast suggereert de modelmaker dat de samenleving een organisme is, met architectuur

---

³⁶⁷ İpek Türeli, "Modelling Citizenship in Turkey's Miniature Park," in *Orienting Istanbul: Cultural Capital of Europe?*, red. Deniz Göktürk, Levent Soysal en İpek Türeli. (New York/Oxfordshire: Routledge, 2010), 104-105.

als haar reflectie. Dus, wanneer een organisme maturiteit bereikt, zal het monumentale architectuur en vernuftig ingenieurswerk voortbrengen. De public relationship verantwoordelijke ziet veel meer een duidelijke scheiding tussen traditie en moderniteit. Voor hem was er ooit een tijd van heterogeniteit, maar deze tijd werd verslagen door de modernisering (die startte met de Ottomaanse hervormingen in de 19^e eeuw, maar onverbiddelijk werd doorgezet onder de Republiek doorheen de 20ste eeuw). Hij associeert de Republiek duidelijk met top-down modernisatie. Volgens zijn denkwijze legt het modernisatieproces een culturele homogenisering op, en in dit kader wordt Miniaturk een poging tot verzet, net omdat het die heterogeniteit terug introduceert.³⁶⁸

Analoog voor echte gebouwen. Neo-Ottomaanse architectuur valt in de smaak net omdat het niet internationaal is. Voorstanders van de neostijl verkiezen heterogeniteit boven de homogeniteit van moderne architectuur.³⁶⁹ Voor anderen symboliseert de Neo-Ottomaanse stijl een reflectie van een land in bloei. Net als de modelmaker, denken vele Turken dat met Erdoğan en de AKP een nieuw, machtiger Turkije in opkomst is.³⁷⁰ In de woorden van de modelmaker is de Turkse samenleving een organisme en dit organisme komt nu opnieuw tot maturiteit. “Het Ottomaanse rijk is terug en klaar om over de wereld te heersen,” zoals een AKP-aanhanger tijdens de overwinningsviering van het ja-kamp uitriep. Dit ja-kamp stemde op zondag 16 april 2017 voor grondwetswijzigingen die president Recep Tayyip Erdoğan meer macht zullen geven en Turkije zullen omvormen van een parlementair systeem naar een presidentieel systeem.³⁷¹ Een samenleving die maturiteit bereikt, produceert in deze logica monumentale architectuur en verbijsterend ingenieurswerk. Een gigantische presidentieel paleis en de grootste moskee in Turkije zijn maar enkele Neo-Ottomaanse bouwwerken die deze logica bevestigen. Zoals de 49-jarige ambtenaar Osman Oktan in een interview voor NPR zegt over het presidentieel paleis: “Amerika heeft het Witte Huis, nu hebben wij het Witte Paleis, en we zijn er trots op. Omdat Turkije een machtig land is en zo’n gebouw noodzakelijk is. We zijn niet geïnteresseerd in wat critici erover zeggen.”³⁷²

4.2.2 De identiteitsdrijfveer

Op een NAVO bijeenkomst in Wales (4 september 2014) zei Erdoğan over het nieuwe presidentieel paleis in Ankara onder andere: “Het presidentieel kantoor in het nieuwe gebouw werd ontworpen op een zeer eigenzinnige wijze. (...) We moeten de boodschap verspreiden dat Ankara een Seltsjoekse hoofdstad is. We hebben hieraan heel veel aandacht geschonken. We gaven ook aandacht aan Ottomaanse thema’s in het interieur in combinaties met elementen uit de moderne wereld. We hebben het ontworpen als een slim gebouw ... wat nodig is voor een grootse staat.”³⁷³

---

³⁶⁸ Türel, “Modelling Citizenship,” 107.

³⁶⁹ Uitleg over Çamlıca Camii en interview met bewoner van Istanbul die het nieuwe bouwwerk mooi vindt. Video <https://www.youtube.com/watch?v=k08KzEkOrWg>. - Geraadpleegd op 1 mei 2017.

³⁷⁰ “Parlementair of presidentieel systeem? Turkije staat voor fundamentele keuze,” *Knack*, 16 april 2017.

³⁷¹ Umut Uras, “Turkey: Recep Tayyip Erdogan hails referendum victory,” *Aljazeera*, 17 april 2017.

³⁷² Peter Kenyon, “Turkey’s President And His 1,100-Room ‘White Palace,’” *Parallels*, 24 december 2014, laatst geraadpleegd op 23 maart 2017, <http://www.npr.org/sections/parallels/2014/12/24/370931835/turkeys-president-and-his-1-100-room-white-palace>.

³⁷³ Kadri Gursel, “Erdogan’s \$350m presidential palace,” *Al-Monitor*, 17 september 2014, laatst geraadpleegd op 23 maart 2017, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2014/09/turkey-erdogan-white-palace-presidential-residence.html#ixzz3GQJqZp00>.

President Erdoğan verwijst naar Ankara's geschiedenis om de historiserende architectuur van het nieuwe presidentieel paleis te legitimeren. Hij noemt Ankara een "Seltsjoekse hoofdstad" en stelt dat men dit idee moet verspreiden onder de bevolking. Dit is op zich eigenaardig. Ankara is inderdaad moeilijk 'Ottomaans' te noemen. De stad was na de 17^e eeuw maar van weinig betekenis in het Ottomaanse Rijk en na de instelling als hoofdstad van de Republiek groeide de stad vooral met moderne architectuur. De stad bevat bijgevolg weinig Ottomaanse monumenten of andere historische overblijfselen. Voor veel Turken die vanuit het platteland naar de stad migreerden, biedt de stad dan ook weinig herkenning, weinig vertrouwelijkheid. De overwegend grijze architectuur in een internationale moderne stijl geeft een kosmopolitisch uitzicht, maar biedt geen lokale of nationale identiteit.³⁷⁴ Door te verwijzen naar Ankara als een "Seltsjoekse hoofdstad," wil president Erdoğan de stad van een duidelijke historische identiteit voorzien, een identiteit die daarmee ook sterk verbonden wordt met de islamitische religie.

Erdoğan's uitspraak is opvallend, omdat in de beginjaren van de Republiek net Ankara als hoofdstad werd gekozen, omdat het, in tegenstelling tot Istanbul, minder geassocieerd werd met het islamitische en imperialistische Ottomaanse Rijk. Het Kemalisme zocht legitimering voor zijn verregaande modernisering en secularisering. Een nieuwe identiteit, los van religie, was vereist. De Kemalistische overheid schakelde zelfs historici in om de aanwezigheid van de Turken in Anatolië te situeren lang vóór de islamisering van het gebied. Dit officiële Turkse narratief stond bekend als de "Turkse Geschiedenis These" en beweerde dat er in Anatolië sinds de prehistorie een voortdurende etnisch-Turkse aanwezigheid was geweest. Volgens de these waren de antieke Hettieten deel van de Turkse stammen die migreerden van Centraal Azië naar Anatolië. Dit narratief gaf vorm aan de meeste antropologische, folkloristische, en archeologische projecten van de jaren 1930.³⁷⁵

Ankara speelde een belangrijke rol in deze *identity politics*. Zo kreeg de stad na haar instelling als hoofdstad van de nieuwe Turkse republiek moderne architectuur en een Hettieten zonnestraal als stadssymbool (**afb. 50**).

Islamisten vertoonden eigenlijk nooit interesse in het hele debat over Turkijes identiteit, want voor hen is de pre-islamitische geschiedenis van Asia Minor gewoonweg irrelevant voor de Turkse geschiedenis.³⁷⁶ Toen in de tweede helft van de 20ste eeuw islam-gezinde partijen het voor te zeggen kregen in Ankara werd in 1994 het Hettieten-stadssymbool dan ook vervangen door een nieuw stadsembleem. Dit symbool bevat een moskeekoepel en twee minaretten; de achtergrond is donker met sterren; en onderaan herken je de Atakule toren, een verwijzing naar een populair shoppingcenter in de stad (**afb. 50**). Het embleem werd geïnterpreteerd als symbolisch voor de vermenging van religieuze vroomheid met de consumptiecultuur die vanaf de jaren 1990 Turkije domineert.³⁷⁷

---

³⁷⁴ Güven Arif Sargin, "Displaced memories, or the architecture of forgetting and remembrance," *Environment and Planning D: Society and Space* 22 (2003): 672.

³⁷⁵ Aslı Gür, "Political Excavations of the Anatolian Past: Nationalism and Archaeology in Turkey," in *Controlling the Past, Owning the Future: The Political Uses of Archaeology in the Middle East*, red., Ran Boytner, Lynn Swartz Dodd en Bradley J. Parker. (Tucson: The University of Arizona Press, 2010), 16.

³⁷⁶ Gür, "Political Excavations of the Anatolian Past," 5.

³⁷⁷ Kishwar Rizvi, *The Transnational Mosque: Architecture and Historical Memory in the Contemporary Middle East* (North Carolina: The University of North Carolina Press, 2015), 55.

Afb. 50: (links) het oude Hettieten stadssymbool van Ankara; (rechts) het nieuwe stadssymbool sinds 1994; bron: Rizvi, Kishwar. *The Transnational Mosque: Architecture and Historical Memory in the Contemporary Middle East*. North Carolina: The University of North Carolina Press, 2015.

Met Ankara's nieuwe stadssymbool probeert het stadsbestuur Ankara's republikeinse identiteit te vervangen met een identiteit die verwijst naar de Islam en waarschijnlijk nauwer aansluit bij de sociale samenstelling van de bevolking. Ook het presidentieel paleis kadert met zijn historiserende architectuur binnen dat project. De architectuur verwijst duidelijk naar Ottomaanse en Seltsjoekse motieven en voelt zo vertrouwd aan. President Erdoğan bevestigt Ankara's islamitisch-Turkse identiteit door te verwijzen naar Ankara als een "Seltsjoekse hoofdstad" en bijgevolg door het presidentieel paleis Seltsjoekse architecturale motieven te geven.

Vanuit historisch perspectief neemt President Erdoğan echter een loopje met de feiten. Ankara is nooit een "Seltsjoekse hoofdstad" geweest. De eerste vermeldingen van Ankara in de geschiedenis situeert men in het tweede millennium vóór Christus. De stad was een religieus centrum voor de Hettieten gekend als "Ankuwaš." De stad bleef relatief welvarend doorheen de Antieke en Middeleeuwse periode. In 1071 versloeg de Seltsjoekse sultan Alp Arslan het Byzantijnse leger nabij de Manzikert vlakte en kwam Centraal Anatolië open te liggen voor islamisering en Seltsjoekse expansie. Sultan Alp Arslan annexeerde Ankara (toen Ancyra genoemd) en veranderde de naam van de stad in Engürü (1073).³⁷⁸ Engürü werd onder Seltsjoeks bestuur een relatief welvarende stad, maar was nooit, zoals president Erdoğan stelt, een "Seltsjoekse hoofdstad." Toen Alp Arslan het Anatolisch grondgebied in de handen liet van een verre verwant, Emir Suleyman, werd dit deel van het Groot-Seltsjoeks Rijk een autonoom sultanaat, het Rum-Seltsjoeks Rijk, dat vanaf 1078 bestuurd werd vanuit de Seltsjoekse hoofdstad Iznik. Honderd jaar later, na vele conflicten met de kruisvaarders onder leiding van de Duitse keizer Frederick Barbarossa, werd Konya in 1190 de nieuwe hoofdstad van het Rum-Seltsjoekse Rijk. Nog eens een eeuw later werd het Rum-Seltsjoekse Rijk getroffen door de Mongoolse invasies en de veroverzucht van hun opvolgers, de Ilkhanieden die in 1279 het Seltsjoekse leger gemakkelijk versloegen en de staat de facto onder controle kregen. In de laatste fase van het Seltsjoekse Rijk verplaatste men de

---

³⁷⁸ "Ankara University – History of Ankara," laatst geraadpleegd op 3 mei 2017, http://iso.en.ankara.edu.tr/?page_id=1202.

hoofdstad naar Sivas (nabij de Zwarte Zee). Niet veel later versplinterde het rijk zich in tientallen individuele vorstendommen en emiraten.³⁷⁹

Enkel Isnik, Konya en Sivas kunnen als “Seltsjoekse hoofdsteden” worden gezien, Ankara niet. Historische feiten zijn echter van weinig belang hier. Waar het wel om gaat, is het construeren van een identiteit die diep geworteld is in het islamitische geloof. Architectuur wordt hierbij handig ingezet. Prof. Dr. Toni Alaranta, verbonden aan de Universiteit van Helsinki, schreef in 2015 het boek *National and State Identity in Turkey*. Het boek geeft een uiterst gedetailleerde beschrijving van Turkijes *identity politics*. Hij stelt dat de Islamisch-conservatieve ideologie na 14 jaar ononderbroken AKP-regeringen een generatie Turken heeft voortgebracht die conservatieve genderrelaties, een dominante positie van religie in de publieke sfeer, en Turkijes essentiële islamitische identiteit als natuurlijk en legitiem ervaart. Deze conservatieve sociale groep beschouwt oppositiestemmen meer en meer niet als een legitiem deel van een pluralistische samenleving, maar als ‘landverraders’ en binnenlandse vijanden.³⁸⁰

Voor die generatie Turken is de Islam en het Neo-Ottomanisme deel van hun identiteit. Neo-Ottomaanse architectuur past binnen een dergelijke identiteit. Het aantal Neo-Ottomaanse moskeeën, paleizen, villa’s, huizen enzovoort is dan ook indrukwekkend. De meest zichtbare Neo-Ottomaanse bouwprojecten zijn ongetwijfeld de duizenden nieuwe Neo-Ottomaanse moskeeën. Volgens cijfers van Diyanet werden in het laatste decennium bijna 9000 moskeeën in Turkije gebouwd. De Centraal Anatolische Konya provincie ontving het hoogste aantal nieuwe moskeeën met een totaal van 3134 moskeeën. De noordelijke provincie Samsun ontving 2610 nieuwe moskeeën en de Zwarte Zee provincie Kastamonu 2 610.³⁸¹ Vele van die nieuwe moskeeën zijn in Neo-Ottomaanse bouwstijl. Ze worden geïntegreerd in nieuwe huisvestigingsprojecten en elke stad en dorp lijkt wel een nieuwe moskee te krijgen. De toevloed van miljoenen Syrische vluchtelingen en een sterke bevolkingsgroei lijken de moskeebouw te rechtvaardigen, maar Borzou Daragahi die voor verschillende nieuwsagentschappen de Turkse bouwwoede in de gaten houdt, stelt dat het eigenlijk helemaal niet duidelijk is of Turkije die moskeeën wel nodig heeft. Aan de ene hand is de bevolking de laatste jaren inderdaad sterk toegenomen, maar als je binnen in de nieuwe moskeeën kijkt, zie je dat de meeste moskeeën in Turkije, uitgezonderd op vrijdag, eerder leeg zijn. Sinds de jaren 1990 is het echter een campagnebelofte van islamgezinde politieke partijen en volgens Daragahi zien president Erdoğan en zijn medestanders de moskeebouw als de heropstanding van een nieuw, machtig Turkije na decennia van slapende, inwaarts-gerichte politiek.³⁸²

Deze masterproef stelt dat Neo-Ottomaanse architectuur zich kadert binnen de Neo-Ottomaanse identiteitsconstructie van de AK partij en president Recep Tayyip Erdoğan. Samen met een zekere esthetische kwaliteit van de neostijl, is dit de belangrijkste verklarende reden voor het bestaan van dergelijke architectuur in het hedendaagse Turkije.

---

³⁷⁹ Joachim Gierlichs, “Anatolian Seljuks,” in *Islam: Arts & Architecture*, red. Markus Hattstein en Peter Delius. (Potsdam: h.fullmann, 2013), 370.

³⁸⁰ Toni Alaranta, *National and State Identity in Turkey: The Transformation of the Republic’s Status in the International System* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2015), 159.

³⁸¹ “Turkey builds nearly 9,000 mosques in 10 years,” *Hurriyet Daily News*, 16 september 2016.

³⁸² “NPR,” laatst geraadpleegd op 3 mei 2017, <http://www.npr.org/2016/01/02/461782259/the-rise-of-the-mega-mosque-in-turkey>.

4.3 Neo-Ottomaanse praktijken in de monumentenzorg verklaard

4.3.1 Heidegger en Monumentenzorg

We toonden meermaals aan dat de Turkse monumentenzorg met enkele problemen kampt. Deze problemen variëren van een gebrek aan geld tot de verwaarlozing van erfgoed van minderheden. Deze masterproef legde een nadruk op de problemen als gevolg van zogenaamde “Ottomaanse praktijken” in de Erfgoedsector. We bespraken achtereenvolgens de “Ottomanisering” van Byzantijns erfgoed via slecht uitgevoerde restauraties, het ‘iconoclasmé’ van Byzantijnse mozaïeken, de ‘creatie’ van immaterieel erfgoed (denk aan de Tulpenmanie) en het inzetten van erfgoed om zo een gouden Neo-Ottomaanse eeuw voor Turkije aan te kondigen (denk aan Miniaturk).

Veel van de problemen met de Turkse monumentenzorg vind je ook elders in de wereld. Dramatische restauraties vinden bijvoorbeeld ook plaats in West-Europese landen. Denk maar aan het Matreka kasteel nabij Cádiz (afb. 51).³⁸³ Ook het “creëren” van erfgoed is het Westen niet vreemd. Zo is het Middeleeuwse stadsbeeld van Brugge grotendeels een creatie uit het einde van de 19e eeuw is. Men greep toen terug naar dé bloeiperiode van Brugge. Dit uitte zich niet alleen in het organiseren van stoeten, evenementen of de oprichting van standbeelden, maar ook in de architectuur. Het historiserend bouwen vond in het Brugge van de 19de eeuw een vruchtbare voedingsbodem. Ook eeuwenoude gebouwen die getuigden van Middeleeuwse, Renaissance en Neoklassieke elementen werden terug gerestaureerd tot hun Middeleeuwse uitzicht.³⁸⁴ Het is echter twijfelachtig of dergelijke zaken ook nu nog mogelijk zijn in West-Europa.

Afb. 51: Matreka kasteel nabij Cádiz, vóór en na restauratie; bron: Sadri, Yasmine. “Woede over ‘erfgoedbloedbad’ bij restauratie eeuwenoud kasteel in Spanje.” *De Standaard*, 10 maart 2016.

³⁸³ Yasmine Sadri, “Woede over ‘erfgoedbloedbad’ bij restauratie eeuwenoud kasteel in Spanje,” *De Standaard*, 10 maart 2016.

³⁸⁴ “Faro,” laatst geraadpleegd op 16 april 2017, <https://faro.be/erfgoeddag/nieuws/de-uitvinding-van-een-stad>.

De problemen die we terugvinden in de Turkse monumentenzorg zijn dus in meer of mindere mate ook terug te vinden in West-Europa. Maar ondanks de gelijkenissen, is er één groot verschil tussen de Monumentenzorg van West-Europa en deze van Turkije, namelijk de attitude van de bevolking. Waar in West-Europa de conservatie en restauratie van historische monumenten over het algemeen sterk gewaardeerd wordt door de bevolking, ontbreekt het in Turkije, volgens onderzoekers John H. Stubbs en Emily G. Makaš, aan steun vanuit de bevolking, alsook vanuit de politiek.³⁸⁵ Hoewel een deel van de Turkse bevolking zeker het Turkse erfgoed, of het nu om antiek, christelijk, islamitisch of republikeins erfgoed gaat, naar waarde schat, liggen de meeste Turken niet wakker van een monument meer of minder. Daarnaast worden in Turkije vele restauraties en conservaties toegepast in de context van het toerisme.³⁸⁶ Een enquête die een aantal jaar terug in Istanbul werd gehouden, bevestigt deze stelling. Uit de resultaten bleek dat 64 procent van Istanbuls bevolking nooit aan een culturele, artistieke of informatieve activiteit heeft deelgenomen. Maar liefst 28 procent bezocht nooit één van de historische bezienswaardigheden in de stad, wat in Istanbul met zijn overvloed aan bezienswaardigheden een enorme verwezenlijking is.³⁸⁷ In een land waar 67,9 procent van de bevolking schulden heeft, waar 39 procent van de huishoudens in slechte woonomstandigheden leeft, waar 43 procent thuis geen of slechte verwarming heeft, waar 35,8 procent van de bevolking geen toegang heeft tot gezonde voeding en waar maar liefst 71,4 procent van de bevolking niet over de middelen beschikt om een week op vakantie te gaan, is men meer begaan met brood op de plank krijgen dan met monumentenzorg.³⁸⁸

Toch is armoede zeker geen exclusieve verklaring voor het gebrek aan steun bij de bevolking. In een land als Kroatië leeft een vijfde van de bevolking in armoede en werd in 2015 de helft van de kinderen in armoede geboren.³⁸⁹ Toch kent het land een West-Europese standaard in de monumentenzorg en wordt het erfgoedbeleid actief ondersteunt en gewaardeerd door de bevolking.³⁹⁰

Het gebrek aan steun uit de Turkse bevolking houdt verband met een andere culturele context. Hoewel een groot deel van de Turkse bevolking seculiere, Westerse waarden onderschrijft, ondersteunt de meerderheid een ander waardensysteem. Bewijs hiervan is de 51,4 procent van de Turkse bevolking die in het 17 april 2017-referendum stemde voor een autoritair systeem. Nadat bleek dat het ja-kamp het pleit had gewonnen, brak een volksfeest uit aan Istanbuls AKP-hoofdkwartier. Edal Erdinc Durucu, een 37-jarige feestvierder, vertelde een Al-Jazeera journalist dat “Turkije klaar is om over de wereld te heersen. Het Ottomaanse Rijk is terug.”³⁹¹ Een ander waardensysteem kan problemen veroorzaken voor de werking van de monumentenzorg. We bespreken hierna hoe dat komt.

---

³⁸⁵ Stubbs en Makaš, *Architectural Conservation*, 345.

³⁸⁶ Zeynep Gunay, “Conservation versus Regeneration?: Case of European Capital of Culture 2010 Istanbul,” *European Planning Studies* 18, nr. 8 (2010): 1183.

³⁸⁷ Öncü, “The Politics of Istanbul’s Ottoman heritage,” 247.

³⁸⁸ “Luxury and poverty hand-in-hand in Turkey,” *Hürriyet Daily News*, 24 september 2016.

³⁸⁹ “European Western Balkans,” laatst geraadpleegd op 26 april 2017, <https://europeanwesternbalkans.com/2017/01/24/poverty-in-the-balkans/>.

³⁹⁰ “Total Croatia,” laatst geraadpleegd op 26 april 2017, <http://www.total-croatia-news.com/item/12045-25-odd-facts-about-life-in-croatia>.

³⁹¹ Umut Uras, “Turkey: Recep Tayyip Erdogan hails referendum victory,” *Aljazeera*, 17 april 2017.

Prof. dr. Reinhard Bernbeck stelt dat hoewel organisaties als UNESCO wel het internationale karakter van hun praktijk prijzen, monumentenzorg grotendeels gedomineerd blijft door Westerse ideeën die via indoctrinatie worden opgelegd worden aan andere landen, bijvoorbeeld, door middel van het opleiden van “cultureel erfgoed-specialisten” van niet-Westerse landen in het Westen.³⁹² In een paper voor een ICOMOS symposium in Washington (1987) stelt Yudhishtir Raj Isar, de toenmalige directeur van het Aga Khan programma voor Islamitische Architectuur aan Harvard Universiteit, dat een belangrijke reden voor het succes van de conservatie-inspanningen in het Westen de breed gedragen drang tot preservatie is. In Westerse samenlevingen zijn doorheen de geschiedenis waarden als participatie en historisch bewustzijn dominant geworden. Een goede monumentenzorgwerking vereist dergelijke waarden en steun vanuit de bevolking. In andere landen, aldus Yudhishtir Raj Isar, is de samenleving opgesplitst tussen een “moderne subcultuur” die de Westerse waarden volledig omarmd heeft, en een “traditionele” subcultuur die aan de eigen waarden en normen blijft vasthouden. Dit creëert een groot contrast tussen de waarden van een kleine elite gesocialiseerd in de “specifieke, universele, en pragmatische ideeën die “moderne cultuur” kenmerken” en de traditionele patronen waaraan de overgrote meerderheid blijft vasthouden. UNESCO en de internationale preservatiebeweging prijst de restauratie- en conservatiewerken die over heel de wereld worden ondernomen, maar feit is dat de resultaten beperkt zijn en ondernomen worden door een klein segment van verschillende nationale elites.³⁹³

Yudhishtir Raj Isars paper stamt uit 1987 en hij spreekt nog over het verschil in waardensystemen tussen de “Eerste Wereld” en de “Derde Wereld”. In de “Eerste Wereld,” ondersteunt het waardensysteem van de meerderheid de monumentenzorg. In de “Derde Wereld,” aldus Isar, ondersteunt het waardensysteem van de meerderheid de moderne monumentenzorg niet (altijd). Hij vraagt zich dan ook luidop af:

“Based as it is on a grammar of values elaborated in the West and imported only quite recently into the ideological frameworks of the modernizing elites in the Third World, how can the preservation ethic possibly be given the broad popular support – in structure as well as in sentiment – that has been the basis for its success in Europe and North America?”³⁹⁴

Turkije is zeker geen “Derde Wereld” land, maar het kent wel enkele gelijkenissen met de omschrijving van Isar. Zoals we eerder beargumenteerd hebben, volgt ook in Turkije een groot deel van de bevolking een waardensysteem waarvan de westerse drang tot preservatie geen deel uitmaakt.

Isar en Bernbeck leggen een groot belang op “waarden” en ze staan daarmee niet alleen. Vooral in de kunstfilosofie van de Duitse filosoof Martin Heidegger (1889-1976) vinden we een vergelijkbare opvatting. Heidegger besprak zijn kunstfilosofie in 1936 via een aantal lezingen over de “oorsprong van het kunstwerk.” De lezingen werden pas in 1950 in

---

³⁹² Reinhard Bernbeck, “Heritage Politics: Learning from Mullah Omar?,” in *Controlling the Past, Owning the Future: The Political Uses of Archaeology in the Middle East*, red., Ran Boytner, Lynn Swartz Dodd en Bradley J. Parker. (Tucson: The University of Arizona, 2010), 31.

³⁹³ Yudhishtir Raj Isar, “Historic preservation: a new culture in old worlds? Managing monuments as a national resource,” in *8th ICOMOS General Assembly and International Symposium – Programme Report*. (Washington: ICOMOS, 1987), 906-907.

³⁹⁴ Isar, “Historical preservation,” 907.

tekstvorm gepubliceerd met de publicatie van de bundel *Holtzwege*, maar waren reeds eerder zeer invloedrijk.³⁹⁵

Heidegger bevestigt zowel de opmerkingen van Isar als van Bernbeck. Zij stellen beiden dat UNESCO steunt op Westerse waarden die met matig succes worden opgelegd in een niet-westerse context. Dit matig succes valt te verklaren door een soort incompatibiliteit van waarden. UNESCO's "universele waarden" blijken in de praktijk lang niet zo universeel te zijn als men beweert. Zo verkiest de inheemse bevolking van het Ninstints dorp in het Noorden van Canada om hun verfijnde totempalen te vernietigen nadat nieuwe gemaakt zijn. De Canadese overheid pleit er echter voor de mooie totempalen te behouden en via een nieuwe technologie meer weerstand te geven tegen ouderdom.³⁹⁶ Elders, in bijvoorbeeld Saoedi-Arabië, pleit de wahabitische geestelijkheid voor de afbraak van het geboortehuis en het graf van de Profeet.³⁹⁷ Bouwpromotoren en de wahabitische geestelijkheid trekken al jaren aan één zeel tegen de archeologen. Afbraak en nieuwbouw hebben de heilige plaatsen Mekka en Medina in enkele jaren tijd omgevormd in etalages van glimmende hedendaagse luxe. Van het historische Mekka is volgens het Amerikaanse Gulf Institute 95 procent gesloopt in twintig jaar tijd. Bij de vier plaatsen die UNESCO van de Saoedische monarchie mocht erkennen als werelderfgoed, was er geen die verband hield met de islam. Voor het wahabisme, de staatsgodsdienst in Saoedi-Arabië, zetten historische sites, heiligdommen en graven met opschriften aan tot afgoderij en polytheïsme, en zijn ze dus synoniem met heiligschennis.³⁹⁸

Heideggers filosofie geeft een verklaring voor de moeizaamheden van een "internationale monumentenzorg" zoals UNESCO die voor ogen heeft. Heidegger stelt dat Europa doorheen haar geschiedenis via culturele processen (denk aan het humanisme) een ontbinding van waarden en normen heeft gekend.³⁹⁹ Dit kunnen we vandaag interpreteren als de vorming van de "Westerse" waarden zoals we die nu kennen en waarvan historisch bewustzijn zeker deel uitmaakt. Het is belangrijk hier op te merken dat 'historisch bewustzijn' niet hetzelfde is als een "maatschappelijk geheugen." Hoewel bijna elke beschaving over een "geheugen" beschikt, beschikt niet elke beschaving over "historisch bewustzijn." Het grote probleem met het maatschappelijke "geheugen" is dat men, net zoals bij een menselijk geheugen, selectief onthoudt. Duitsers in het Derde Rijk die ervan overtuigd waren dat alle rampen in de Duitse geschiedenis de schuld waren van de Joden, bezaten zeker een "geheugen," maar hun "historisch bewustzijn" valt sterk te betwijfelen. Het verleden herinneren is vaak niet voldoende. Men moet ook overtuigd zijn dat het verhaal moet kloppen. Hoewel disciplines als geschiedenis en monumentenzorg vanuit ideologische en nationalistische overwegingen ontstonden, ontwikkelden deze zich vrij snel tot wetenschappelijke disciplines die het verleden zo accuraat mogelijk trachten te begrijpen. Onze kennis van het verleden mag niet beperkt zijn tot wat functioneel of relevant is in het nu. Historisch bewustzijn is dus de combinatie van geheugen en de overtuiging dat het verhaal die dit geheugen vertelt, moet kloppen.⁴⁰⁰

---

³⁹⁵ Martin Heidegger, inleiding tot *De oorsprong van het kunstwerk*, door Hans Georg Gadamer, vert. Mark Wildschut & Chris Bremmers (Boom-Amsterdam: Kleine Klassieken, 2009), 7-10.

³⁹⁶ Van der Aa, "Preserving the heritage," 3.

³⁹⁷ Andrew Johnson, "Saudi Arabia's proposal to destroy Prophet Mohammed's tomb and move remains to anonymous grave risks new Muslim division," *Belfast Telegraph*, 3 september 2014.

³⁹⁸ Jef Lambracht, *De Arabische Cocktail* (Leuven: Uitgeverij Van Halewyck, 2013), 60.

³⁹⁹ Jokilehto, *Architectural Conservation*, 214.

⁴⁰⁰ John Tosh, *The Pursuit of History* (Londen: Pearson Education Limited, 2010): 1-2.

Heidegger stelt dat dit culturele proces van het definiëren van waarden en normen, waarvan historisch bewustzijn deel van is, niet bereikt kon worden binnen één sociale groep en zelfs niet binnen één staat; het proces moet breder zijn; op z'n minst Europees.⁴⁰¹ Vandaar dat we vandaag de dag spreken over “westerse” waarden en normen die voorkomen in de meest uiteenlopende geografische gebieden en onder gesocialiseerde elites in zogenaamde “niet-westerse” culturen.⁴⁰²

Belangrijk is, en nu komen we tot de essentie van de zaak, dat ondanks dat dit proces heeft plaatsgevonden in de Westerse wereld, dit volgens Heidegger, niet voldoende is om de internationale consequenties van dit proces te rechtvaardigen in andere culturen zonder dat die culturen een gelijkaardig proces ondergaan.⁴⁰³ Volgens Heidegger valt het niet aan te raden de waarden van historiciteit en relativiteit, zoals die gegroeid zijn in de Europese context, op te leggen aan andere culturen. In theorie moet elke culturele regio een eigen cultureel proces doorgaan om haar relevante waarden te definiëren.⁴⁰⁴

Turkije is een land waar geen eenduidig waardensysteem is. Somige Turken zweren bij het Kemalisme en zullen bijvoorbeeld de gelijkheid tussen man en vrouw vanzelfsprekend vinden, terwijl andere Turken hun waarden ontleenen aan de Islam en genderrelaties meer als complementair zien. Ook op vlak van de waarden waarover Isar en Bernbeck het hebben bestaan er verschillende visies. Voor de ene Turk betekent de Aya Sofia een historisch monument die bewaard moet worden voor esthetische en geschiedkundige redenen. Voor de ander moet het een functioneel gebouw zijn waar de gelovigen de islamitische gebeden kunnen opzeggen.

Hieronder willen we drie waarden aanhalen die van belang zijn voor de monumentenzorg. Ten eerste hebben we het over het Westerse materialisme die verbonden is met de wil tot het bewaren van historische monumenten. Erfgoed werd in het Westen dan ook heel lang als iets louter materieels gezien. In culturen waar religie op publiek vlak een belangrijkere rol speelt, is het belang van materialisme ondergeschikt aan de religieuze ervaring. Dit kan gevolgen hebben voor de opvattingen omtrent monumentenzorg. Ten tweede bekijken we hoe de economisch-kapitalistische logica van belang is voor opvattingen over monumentenzorg. En als laatste bespreken we het belang van de waarden “creativiteit” en “waarheid.”

4.3.2 Materialisme en Religie

Veelal associeert men in het Westen “erfgoed” met oude gebouwen die geïsoleerd worden van hun functie om als “regionaal,” “nationaal,” of zelfs “wereld” cultureel erfgoed te worden verklaard.⁴⁰⁵ Hoewel UNESCO begin 21ste eeuw de woorden *intangible cultural heritage* en *patrimoine culturel immatériel* introduceerde, blijft het “erfgoed”-idee heel vaak geassocieerd

---

⁴⁰¹ Jokilehto, *Architectural Conservation*, 214.

⁴⁰² *Berkshire Encyclopedia of Word History*, 2nd ed., s.v. “western civilisation.”

⁴⁰³ Martin Heidegger, *Nietzsche* (Neske Pfullingen, Duitsland, 1989): 184.

⁴⁰⁴ Jokilehto, *Architectural Conservation*, 214.

⁴⁰⁵ Bernbeck, “Heritage Politics,” 40.

worden met iets materieels.⁴⁰⁶ Een voorbeeld daarvan is de “New7Wonders of the World”⁴⁰⁷-campagne (2000-2007) die uitsluitend materiële wereldwonderen bevat.⁴⁰⁸ De focus op materialiteit is typisch voor het dominante Westerse waardensysteem. Deze waarden groeiden veelal vanuit de kapitalistische samenleving en worden gedreven door instrumentele rationaliteit. Dit waardensysteem heeft zich dankzij organisaties als UNESCO stevig geglobaliseerd.⁴⁰⁹ Toch blijven verschillen bestaan met niet-westerse culturen. Religie is bijvoorbeeld heel vaak van groter belang in niet-westerse culturen.

Volgens een uitgebreide studie van het onderzoeksbureau WIN/Gallup noemt 82 procent van de bevolking van het Midden-Oosten en Noord-Afrika zich religieus. Ondanks de veranderende West-Europese demografie is het contrast tussen het Midden-Oosten en het naburige Europa nog steeds heel groot. Slechts 43 procent van de West-Europese bevolking noemt zich gelovig.⁴¹⁰ Volgens Bernbeck zijn materiele goederen, de kern van het Westers erfgoed, voor religieuze beschavingen ondergeschikt aan de religieuze praxis. Niet toevallig wordt net materialiteit vaak door religieuze fundamentalisten verworpen als amoreel. Doorheen de geschiedenis valt religieus fundamentalisme dan ook vaak samen met iconoclasmie en vandalisme. De vernietigingen van 8ste en 9^e-eeuwse Byzantijnen, de georganiseerde verbrandingen van de 15^e-eeuwse Florentijnse pater Savonarola, de Reformatie en de vernietigingen door moslimextremisten in Syrië, Irak en Afghanistan gaan heus niet alleen over het ontmoedigen van een beeldencult, maar evenzeer over de materialistische rijkdom die deze objecten vaak symboliseren.⁴¹¹ Zo verklaart men de vernietiging in 2001 van de Bamiyan Buddhas in Afghanistan door de Taliban vaak als een rationele machtsbeslissing binnen de ideologische strijd van het islamitisch fundamentalisme en het Westen. Achter de vernietiging zit echter veel meer dan enkel het tonen van macht; in essentie gaat het om een verschillende erfgoednotie. Voor iedereen die in het Westen gesocialiseerd werd, is het echter problematisch de erfgoednotie van groepen als de Taliban te begrijpen.⁴¹²

De Talibans anti-materialistische ideologie duldt geen monumenten van niet-religieuze aard. Het is dan ook niet toevallig dat de jaren van Talibanheerschappij in Afghanistan, weinig tot geen sporen van cultureel erfgoed hebben nagelaten. De enige potentiële ‘erfgoed sites’ zijn, althans vanuit een Westers oogpunt, een onafgewerkte moskee en de woning van de toenmalige Talibanleider Mullah Omar in Kandahar.⁴¹³

Ook de Turkse samenleving is een religieuze samenleving. Uit een enquête uit 2010 blijkt dat slechts drie procent van de Turkse bevolking zichzelf niet-gelovig of atheïst noemt. Zevenennegentig procent van de bevolking noemt zich gelovig en ongeveer drieënzestig procent van de Turkse bevolking volgt in meer of mindere mate de religieuze voorschriften.⁴¹⁴ Hoewel de interpretatie van de islam in Turkije compleet verschillend is dan de

---

⁴⁰⁶ “Faro,” laatst geraadpleegd op 30 april 2017, <https://faro.be/erfgoedveld/cultureel-erfgoed/immaterieel-erfgoed>.

⁴⁰⁷ Chicén Itzá, Cristo Redentor, Colosseum, Chinese muur, Machu Picchu, Petra en de Taj Mahal

⁴⁰⁸ “New 7 Wonders of the World,” laatst geraadpleegd op 30 april 2017, <https://new7wonders.com/>.

⁴⁰⁹ Bernbeck, “Heritage Politics,” 40.

⁴¹⁰ “De meest en minst religieuze landen ter wereld en de situatie in België (studie),” *Knack*, 30 april 2017.

⁴¹¹ Dario Gamboni, *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution* (Londen: Reaktion Books Ltd, 1997), 28-29.

⁴¹² Bernbeck, “Heritage Politics,” 40.

⁴¹³ Bernbeck, “Heritage Politics,” 40.

⁴¹⁴ “Konda,” laatst geraadpleegd op 1 maart 2017, <http://www.konda.com.tr/en/reports.php>.

fundamentalistische interpretatie van de Taliban, is er een overeenkomst die geldt voor beide vormen alsook voor andere religies. Westerse erfgoedideeën geven waarde aan objecten omwille van leeftijd en esthetiek, wat als consequentie heeft dat men deze objecten isoleert uit hun praktische functie en blootstelt aan (technologische) preservatietechnieken. Binnen een religieuze context krijgt een object net waarde omwille van zijn functie, om wille van de centraliteit van het object in de religieuze praxis. Hierdoor is preservatie vaak het resultaat.⁴¹⁵ Vele auteurs benadrukken dan ook dat het tot de moderne tijden ook in West-Europa vrij normaal was om wat we nu een ‘monument’ noemen te vernietigen wanneer het niet langer zijn functie kon waarmaken. Zolang een gebouw of object zijn functie vervulde, vaak verschillende functies doorheen de tijd, was de conservatie verzekerd (denk bijvoorbeeld aan het Colloseum dat ooit als textielfabriek functioneerde of, dichterbij, het Gravensteen in Gent dat in de achttiende eeuw als een katoenspinnerij functioneerde).⁴¹⁶ Niet toevallig dan dat religieuze gebouwen zoals kerken, die heel lang hun functie hebben behouden, in grote getallen de eeuwen overleefden.

Binnen de Turkse monumentenzorg is er tegenwoordig veel discussie over het Byzantijnse erfgoed. Recentelijk werden verschillende Byzantijnse kerken gerestaureerd en heropend als moskee. Ook de roep om de Aya Sofia, de 6^e-eeuwse kerk, te her-converteren tot moskee wordt steeds luider.⁴¹⁷ De belangrijkste christelijke monumenten in Istanbul functioneren tegenwoordig allemaal als moskee. Arap Camii, ooit een Rooms-Katholieke kerk, functioneert nu als de grootste moskee aan de Galatazijde van de Gouden Hoorn.⁴¹⁸ Küçük Ayasofia Camii (Kleine Aya Sofia Moskee), of de Kerk van de Heiligen Sergius en Bacchus, werd in 2006 terug geopend als moskee.⁴¹⁹ Zeyrek Camii bespraken we eerder. Het tweede grootste nog staande Byzantijnse gebouw werd gerestaureerd als een Ottomaans gebouw en geopend als moskee.⁴²⁰ Het 5^e-eeuwse Klooster van Stoudios, het belangrijkste klooster uit het Byzantijnse Istanbul, die in 1946 ook omgevormd werd tot museum, zal na restauratie ook geopend worden als moskee. Ook buiten Istanbul zijn Byzantijnse kerken in Trabzon en İznik na hun restauratie geopend als moskeeën.⁴²¹

Het is opvallend dat onder het Kemalisme heel veel Byzantijns erfgoed werd omgevormd tot museum. Turkije sloot zich zo aanvankelijk aan bij een Westerse erfgoedopvatting waar veel monumenten worden ontdaan van hun praktische functie om te dienen als getuigen van schoonheid en het verleden. Europese kerken behouden vaak hun religieuze functie, maar monumenten van vervlogen religies, zoals de Acropolis, werden geopend als museum en niet als een geconverteerde kerk. In Turkije, waar religie een meer centrale rol speelt en ook door de overheid wordt gepromoot, zien we nu dat monumenten die hun oorspronkelijke functie hebben verloren (zoals het Byzantijns erfgoed), worden geopend om de islamitische gemeenschap te dienen. Hier ligt een verschillende waarde-opvatting met West-Europa. In Turkije is de materiële waarde van het monument ondergeschikt aan de functie die het kan vervullen binnen een religieuze praxis, vergelijkbaar met de erfgoednotie van meer

---

⁴¹⁵ Bernbeck, “Heritage Politics,” 43.

⁴¹⁶ Gamboni, *The Destruction of Art*, 26-27.

⁴¹⁷ Dombay, “Istanbul’s Byzantine legacy undermined by Ottoman restoration.”

⁴¹⁸ “Avrupa Kültür Başkenti – Arap Camii,” laatst geraadpleegd op 1 mei 2017, <http://www.ibb.gov.tr/sites/ks/tr-TR/1-Gezi-Ulasim/kulliyeler/Pages/arap-camii.aspx>

⁴¹⁹ “Avrupa Kültür Başkenti – Küçük Ayasofia Camii,” laatst geraadpleegd op 1 mei 2017, <http://www.ibb.gov.tr/sites/ks/tr-TR/1-Gezi-Ulasim/kulliyeler/Pages/kucuk-ayasofya-camii.aspx>.

⁴²⁰ Dombay, “Istanbul’s Byzantine legacy undermined by Ottoman restoration.”

⁴²¹ Vercihan Ziflioğlu, “Istanbul monastery to become mosque,” *Hürriyet*, 26 november 2013.

fundamentalistische groeperingen zoals de Taliban. Daarnaast kadert het ook binnen het Neo-Ottomaanse ideologie. AKP-politici vergelijken hun verkiezingsoverwinningen vaak met de Ottomaanse overwinning op de Byzantijnen. Het openen van de Aya Sofia als moskee zou een belangrijk symbool zijn van de Neo-Ottomaanse triomf.

Het heropenen van Byzantijns erfgoed als moskee hoeft niet problematisch te zijn. Hoewel het ingaat tegen een Westerse opvatting van monumentenzorg, kan het resultaat gelijkaardig zijn, namelijk preservatie. De *Küçük Ayasofya Camii* (afb. 52) staat bijvoorbeeld al jaren op de lijst van bedreigd werelderfgoed. De restauratie en heropening als moskee in 2006 heeft het voortbestaan van dit uniek monument een stuk zekerder gemaakt.⁴²² Ook veel West-Europese gebouwen die vandaag als “monumenten” of “cultureel eigendom” gekend zijn, danken hun huidige status en overleving aan het gebruik van het gebouw doorheen de geschiedenis. Denk bijvoorbeeld aan het Pantheon (118-125 n.C.) in Rome. Dit prachtig gebouw is de best bewaarde Romeinse tempel en heeft zijn bewaring voor een groot deel te danken aan het convergeren van de heidense tempel in een rooms-katholieke basiliek gewijd aan de Heilige Maria en de martelaren.⁴²³ En ook in het heden probeert men in de Westerse wereld vaak het voortbestaan van gebouwen te verzekeren door het een andere functie toe te bedelen, denk bijvoorbeeld aan de 16^e-eeuwse Baudelokapel in de Gentse Ottogracht die werd omgetoverd tot een overdekte markt met verschillende eetkraampjes, genaamd de Holy Food Market.⁴²⁴

De reconversie van Byzantijns erfgoed in moskeeën lokt in Turkije echter veel discussie uit. Byzantium-kenner Zeynep Ahunbay stelt dat restauraties van Byzantijns erfgoed desastreus zijn. De gebouwen worden “gerestaureerd” alsof het Ottomaanse gebouwen waren en verliezen zo hun waarde als getuigen van een gelaagde (Byzantijnse + Ottomaanse) geschiedenis. Volgens haar en andere experts probeert president Recep Tayyip Erdoğan een millennium aan Christelijke geschiedenis uit te wissen.⁴²⁵ Naar aanleiding van de geplande restauratie van het klooster van Studios en de heropening als moskee, uitte Laki Vingas, een vertegenwoordiger van het Algemeen Directoraat van Stichtingen, kritiek in de lijn van UNESCO’s opvatting over monumentenzorg. Hij vindt het Byzantijns erfgoed een gemeenschappelijk menselijk erfgoed. Een restauratie van het klooster als een Ottomaanse moskee, reflecteert cultureel erfgoed als een antagonistisch erfgoed. Dit zal betreurd worden door niet enkel de Griekse gemeenschap, maar binnen de gehele menselijke beschaving.⁴²⁶

Een tweede probleem met de conversie tot moskeeën is dat in de *hadith*⁴²⁷ het afbeelden van alle mensen en niet-menselijke dieren afraadt.⁴²⁸ Men spreekt vaak over Islams “Aniconisme” in plaats van ‘iconoclasme,’ omdat die laatste term vaak geassocieerd wordt met gewelddadige vernietiging van beelden, iets wat in de islamitische wereld slechts zelden

---

⁴²² “World Monuments Fund – Küçük Ayasofya,” laatst geraadpleegd op 1 mei 2017, <https://www.wmf.org/project/k%C3%BC%C3%A7%C3%BCK-ayasofya-little-hagia-sophia-mosque>.

⁴²³ Marvin Trachtenberg en Isabelle Hyman, red., *Architecture: From prehistory to modernity* (New Jersey: Prentice-Hall, 2003), 139-140.

⁴²⁴ “Holy Food Market,” laatst geraadpleegd op 1 mei 2017, <http://holyfoodmarket.be/>.

⁴²⁵ Dombay, “Istanbul’s Byzantine legacy undermined by Ottoman restoration.”

⁴²⁶ Vercihan Ziflioğlu, “Istanbul monastery to become mosque,” *Hürriyet*, 26 november 2013.

⁴²⁷ Overleveringen van de daden, gewoonten, uitspraken van de profeet Mohammad. Naast de koran is de *Hadith* de belangrijkste islamitische tekst.

⁴²⁸ Georgina Barton en Margaret Baguley, red., *The Palgrave Handbook of Global Arts Education* (London: Macmillan Publishers Ltd., 2017), 182.

voorviel, hoewel de laatste jaren meer en meer.⁴²⁹ De bijna mechanisch uitgevoerde massavernietiging van cultureel erfgoed in Syrië en Irak door terreurgroep IS met bulldozers en explosieven valt meer onder de term ‘iconoclasm’.⁴³⁰ In Turkije kan je eerder over “aniconisme” spreken. In de geconverteerde Byzantijnse kerken vindt men vaak unieke Byzantijnse mozaïeken. Nu die gebouwen als moskeeën zullen functioneren, ontstaat een problematiek omtrent de representaties van heiligen in een islamitisch gebedshuis. Heel vaak worden de Byzantijnse mozaïeken zorgvuldig met plaaster bestreken of opgeborgen om later misschien ooit weer te worden onthuld.⁴³¹

Afb. 52: Küçük Ayasofya (Kerk van de Heiligen Sergius & Bacchus) (527-536); bron: foto zelf genomen (Barber Roelandt).

4.3.3 De Cultuur Industrie en Alois Riegl

We hebben het reeds uitvoerig gehad over het culturele proces dat in het Westen waarden en normen heeft gecreëerd die de monumentenzorg gunstig gezind zijn. Volgens de Amerikaanse historicus David Lowenthal is de passie voor preservatie in het Westen een gevolg van een half millennium aan veranderende attitudes en opvattingen. Hij beschrijft het opkomende historisch bewustzijn, nationalisme, het acute gevoel van verlies resulterend uit ongeziene

---

⁴²⁹ Oleg Grabar, “Art and Culture in the Islamic World,” in *Islam: Arts & Architecture*, red. Markus Hattstein en Peter Delius. (Potsdam: h.fullmann, 2013), 38.

⁴³⁰ National Geographic somde in dit artikel een onvoorstelbare lijst op van uniek erfgoed die door de terreurgroep IS werd vernietigd. Pas na de oorlog zal de ware balans van het conflict duidelijk worden: <http://news.nationalgeographic.com/2015/09/150901-isis-destruction-looting-ancient-sites-iraq-syria-archaeology/>

⁴³¹ Dombay, “Istanbul’s Byzantine legacy undermined by Ottoman restoration.”

verandering, het groeiende bewustzijn van individuele identiteit en de herontdekking van antieke sites en monumenten als factoren die voor een initiële impetus hebben gezorgd in de vroege 19^e eeuw.⁴³²

“(…) rising doubts about the continuance of progress, disquietude over social and political instability, growing awareness that the present was utterly unlike any past all engendered acute anxiety over the direction and pace of change.”⁴³³

Deze factoren wakkerden nostalgie naar en idealisering van het verleden aan en leidden tot de eerste golf van conservatieprojecten.⁴³⁴

Monumentenzorg is iets dat in principe al eeuwig bestaat. Denk aan de wetten in het Romeinse Rijk om tempels te restaureren en het *waqf* systeem in Islamitische beschavingen. De Oostenrijkse kunsthistoricus Alois Riegl (1858-1905) was de eerste die een duidelijke analyse maakte van de waarden die de ‘traditionele’ monumentenzorg van de ‘moderne’ monumentenzorg onderscheiden. Hij maakte een onderscheid tussen een monument die opzettelijk wordt gecreëerd als drager van een boodschap, en een historisch monument die wordt erkend als historisch en ook op zijn beurt wordt geassocieerd met specifieke waarden. De traditionele aanpak van restauratie was, volgens Riegl, erop gericht de boodschap intact te houden. De moderne notie van een historisch monument wordt, voor Riegl, gekwalificeerd door ouderdom. Riegl erkent hier het nieuwe concept van historiciteit en reflecteert waarden in relatie tot een specifieke (West-Europese) cultuur. Daarnaast bevestigt hij een heel duidelijk verschil tussen de ‘pre-moderne’ monumentenzorg met eerder universele idealen en ideeën, tegenover de ‘moderne’ monumentenzorg die cultuurspecifiek is.⁴³⁵

Riegl hecht net als Lowenthal een groot belang aan de Industriële Revolutie. De Industriële Revolutie was in West-Europa een periode van ongeziene stadsuitbreiding, sociale verandering en grootschalige modernisering. Deze destabiliserende gebeurtenissen brachten een gevoel van verlies voort. Er werd met nostalgie gekeken naar de bouwwerken van de pre-industriële era. Riegl stelt dat deze bouwwerken het voorwerp werden van een cultus. In de context van een ontwrichtende periode leken de gebouwen herinneringen op te roepen aan de glorie van een ongerepte wereld.⁴³⁶

Afrika, Azië en Latijns Amerika ondergingen de laatste decennia gelijkaardige socio-economische veranderingen. Deze veranderingen introduceerden zich in West-Europa eeuwen geleden met het humanisme en ontwikkelden zich over de eeuwen tot het huidige Europa. Elders vonden de veranderingen plaats, niet over eeuwen, maar in slechts enkele decennia. De drastische veranderingen bleken hier ook heel andere reacties uit te lokken dan in West-Europa. In het Westen ontstond historisch bewustzijn en preservatiedrang. De wil om monumenten van de ‘oude wereld’ te bewaren, werd sterker. Niet-westerse beschavingen waren in hun traditionele vorm vaak heel conservatie-gericht. Historische monumenten werden er sterk gewaardeerd. Maar de drastische veranderingen leidden hier tot een paradoxale situatie waarbij de interesse tot conservatie vaak verloren ging. Misschien is het

---

⁴³² David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 384.

⁴³³ Lowenthal, *The Past*, 395.

⁴³⁴ Isar, “Historical preservation,” 909.

⁴³⁵ Jokilehto, *Architectural Conservation*, 295.

⁴³⁶ Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 139.

onoverkomelijk dat mensen in beschavingen die op een dergelijke snelheid zo drastisch veranderen, geloven dat nieuw altijd beter is.⁴³⁷

Hoewel Riegls “cultus van het monument”-these, met al z’n betekenis en ambiguïteit, nog steeds relevant is vandaag, is er veel veranderd in de West-Europese samenleving. De samenleving ontwikkelde zich na Wereldoorlog II van een industriële samenleving naar een welvaartmaatschappij. In de welvaartmaatschappij hoeft een overgrote meerderheid van de bevolking zich geen zorgen meer te maken over levensbehoeften (beschutting, eten, water en veiligheid). Dit geeft individuen de tijd om de eigen talenten te ontwikkelen, plezier te maken en zich waar mogelijk te ontspannen.⁴³⁸ De democratisering van kennis, de ontwikkeling van een zogenaamde *leisure society* en het ontstaan van massa (cultureel) toerisme, heeft de samenleving en Riegls opvatting sterk veranderd. Volgens de Franse historica Françoise Choay was de belangrijkste verandering een nieuw publiek voor de cult van het monument. De kleine kringen van *connoisseurs* en *érudits* maakte plaats voor een “wereldkerk,” een publiek van miljoenen.⁴³⁹

Cultuur verloor, aldus Choay, haar persoonlijke karakter en werd eerst een ‘business’, en niet veel later een industrie. De “takeoff” van deze cultuurindustrie in Frankrijk wordt, volgens Choay, gesymboliseerd door twee gebeurtenissen. Ten eerste de opening, in 1987, van het Musée d’Orsay met de organisatorische focus op dienstverlening en communicatie; en ten tweede de herdefiniëring van nationale musea als “*établissements publics à vocation industrielle et commerciale*” (publieke instituties met een industrieel en commercieel doel). Choay spreekt van de “valorisatie” (*mise en valeur*) van monumenten. De term ‘valorisatie’ geeft naast de intellectuele en spirituele waarden die men associeert met patrimonium, het ook een economische waarde.⁴⁴⁰ Riegls “cultus van het monument” blijft relevant in onze maatschappij, maar werd de laatste decennia steeds meer “gevaloriseerd” door de cultuurindustrie en het massatoerisme.

De tendens in Turkije is bijzonder sterk. Toerisme en cultuur zijn er bijna onafscheidelijk. Monumentenzorg dient in Turkije altijd vanuit het toerisme worden gezien.⁴⁴¹ Tot 2016 was de toeristische sector in Turkije verantwoordelijk voor 3,7 procent van het BBP en genereerde het binnen de sector 600 000 jobs en nog eens één miljoen jobs in gerelateerde sectoren. Terroristische aanslagen en politieke instabiliteit hebben de toeristische sector echter een stevige deuk gegeven.⁴⁴² Maar ondanks de tegenslagen blijft toerisme belangrijk en moet het cultureel erfgoed in stand worden gehouden. Cultureel erfgoed krijgt daarmee een sterke economische waarde. Werelderfgoed als de ruïnes van Efeze, de Pergamom en Troye sites, Nemrut Dağ enzovoort worden elk jaar door duizenden (betalende) toeristen bewonderd. De valorisatie van erfgoed heeft in Turkije dan ook gezorgd voor een goed uitgeruste toeristeninfrastructuur met onder andere betere toegankelijkheid tot de Turkse monumenten. Dit om het plezier en gemak van de bezoekers te verhogen, en ook de aantrekkelijkheid van

---

⁴³⁷ Isar, “Historical preservation,” 910.

⁴³⁸ Meijka van Herwijnen, *Meer rust: Minder onrust, minder slechte gewoontes* (Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum, 2011).

⁴³⁹ Choay, *The Invention of the Historic Monument*, 142.

⁴⁴⁰ Choay, *The Invention of the Historic Monument*, 142-143.

⁴⁴¹ Zeynep Gunay, “Conservation versus Regeneration?: Case of European Capital of Culture 2010 Istanbul,” *European Planning Studies* 18, nr. 8 (2010): 1183.

⁴⁴² “International Monetary Fund,” laatst geraadpleegd op 1 mei 2017, <https://www.imf.org/en/News/Articles/2017/02/21/NA230217Turkeys-Economy-Hit-By-Declining-Tourism>.

de monumenten te versterken. Dit alles leidt tot een toename in de winst van de cultuurindustrie.⁴⁴³

In voorgaande hoofdstukken zagen we ook dat ‘cultuur’ in Turkije gretig wordt aangehaald om te ‘verkopen’. Onderzoekers Ozaslan, Akalin en Wilson toonden aan dat het “Bosphorus City”-project gebruik maakt van *fake* historische architectuur om onderontwikkelde grond verhandelbaar te maken. In de “Bosphorus City”-wijk, ver weg van de werkelijke Bosphorus Zeestraat, worden huizen in historiserende stijl verkocht. De prachtige historische villa’s langs de werkelijke zeestraat worden symbolisch ingezet om deze *gated community* te bevolken.⁴⁴⁴

Cultureel erfgoed wordt in Turkije ook niet meer uitsluitend gezien binnen een esthetische en educatieve rol, maar meer en meer als motor van stedelijke vernieuwing en voor het aanwakkeren van lokale en regionale economieën. Deze opvatting plaats erfgoed echter middenin grootschalige regeneratie- en ontwikkelingsprojecten wat tot potentieel dramatische gevolgen kan leiden.⁴⁴⁵ In Turkije en vooral Istanbul worden historische wijken op grote schaal onderworpen aan regeneratieprojecten. In deze masterproef bespraken we de regeneratie van de historische buurten Tarlabaşı, Sulukule, Tokludedede, Ayvarsaray en de buurt omheen de Zeyrek Camii (de Pantokrator kerk). De bedoeling was steeds om kapitaalkrachtige bewoners aan te trekken en de lokale economie aan te wakkeren.

Zowel in het Westen als in Turkije heeft “valorisatie” soms destructieve gevolgen voor de monumentenzorg. In Turkije zagen we reeds de afbraak van de historische gebouwen in de Sulukule en Tokludedede buurt en het verloren gaan van het historisch karakter van Tarlabaşı en Ayvarsaray. Maar ook in het Westen leidt dit soms tot vernietiging. Eén voorbeeld is het “historische” centrum van het Canadese Quebec. De druk bezochte historische kern is het resultaat van een nationalistisch en toeristisch project gelanceerd in 1960. Grote groepen oude gebouwen werden toen afgebroken alleen maar om hen, zonder wetenschappelijke basis, te reconstrueren in de stijl van 18^e-eeuwse Franse architectuur.⁴⁴⁶

Samengevat ziet de cultuurindustrie geen kwaad in het *ensceneren* van erfgoed als een show, of zelfs een *happening*. De populariteit van dit concept in Turkije zorgt voor een gedeeltelijke verklaring van enkele van de besproken problemen waarmee de Turkse monumentenzorg kampt. Hier zien we niet echt een (waarde)verschil met West-Europa. Ook hier wint de economische dimensie van cultureel erfgoed steeds meer aan belang.

Ook Riegls these van de “cultus van het monument” gaat tot op zekere hoogte op voor Turkije. Onder de voorstanders van het Neo-Ottomanisme is er zeker sprake van een cultus van het Ottomaanse erfgoed. We bespraken bijvoorbeeld het enthousiasme van de leden van *vakıfs* om zich te vestigen in Ottomaanse gebouwen. We haalden het voorbeeld aan van de ‘Istanbul Wetenschap en Cultuur Stichting’ (*İstanbul İlim ve Kültür Vakfı*). Deze *vakıf* vestigde zich in een gerestaureerde 16^e-eeuwse *madrassa*, of Koranschool, ontworpen door

---

⁴⁴³ Choay, *The Invention of the Historic Monument*, 143.

⁴⁴⁴ Ozaslan, Akalin en Wilson, “Postmodernism and consumer culture,” 2604.

⁴⁴⁵ Zeynep Gunay, “Conservation versus Regeneration?: Case of European Capital of Culture 2010 Istanbul,” *European Planning Studies* 18, nr. 8 (2010): 1175.

⁴⁴⁶ Choay, *The Invention of the Historic Monument*, 145.

Mimar Sinan, de sterarchitect van het Ottomaanse Rijk. De leden van de *vakif* waren hierover zo enthousiast dat ze zelfs de ‘authentieke’ Ottomaanse hurktoiletten bewonderden.⁴⁴⁷

4.3.4 *Het creatieve genie*

Het kunstconcept in West-Europa is sinds de Italiaanse Renaissance sterk veranderd. Tijdens de Middeleeuwen was kunst een ambacht. De beroepen schilder en beeldhouwer werden gereguleerd volgens een gildesysteem dat de artiest opleidde en kwaliteit van de productie verzekerde. Schilders behoorden tot de gilde van doctoren en apothekers, omdat ook zij experimenteerden met natuurlijke stoffen (bijvoorbeeld om verf te maken). Beeldhouwers behoorden tot de gilde van steen- en houtbewerkers. Hoewel het gildesysteem dus nog stevig verankerd was in de Renaissance, was het ook de periode waarin het idee van de moderne artiest opkwam: de artiest als genie, als een unieke persoonlijkheid, als een individu met status en prestige in de samenleving. De opkomst van de artiest, van ambachtsman tot genie, wordt gezien als een belangrijk wapenfeit van de Renaissance.⁴⁴⁸

De artiest als creatief genie is een thema die je vaak terugvindt in de Europese filosofie. Vooral Heidegger legde de nadruk meer op de artiest dan op het kunstwerk zelf. Heidegger onderscheidt in onze wereld drie voorwerpen. Ten eerste heb je een ‘ding,’ dit kan een steen zijn, een stuk hout, een metaal enzovoort. Ten tweede heb je een ‘werktuig.’ Een ‘werktuig’ is het resultaat van ‘werk’. Het is ontworpen als een instrument voor een specifiek gebruik. Zo is een vork een werktuig, specifiek ontworpen om gemakkelijk een substantie (meestal eten) vast te houden. En als derde onderscheidt Heidegger een ‘kunstwerk,’ die zoals de term zelf zegt ook wel het resultaat is van ‘werk,’ maar niet ontworpen is als instrument voor een specifiek gebruik. De inspanning (het ‘werk’) is gericht op het object zelf. Met andere woorden het object wordt esthetisch door het creatief proces. Het kunstwerk is dus ook geen ‘ding,’ omdat het boven zijn ding-zijn uitrijst als een symbool of als een allegorie. Een kunstwerk heeft betekenis, waarde; een ‘ding’ is louter objectief.⁴⁴⁹

Samengevat resulteert een kunstwerk dus uit een creatief proces ondernomen door de kunstenaar, en wanneer klaar zet het een ‘wereld van zichzelf’ op. Met dit laatste wordt bedoeld dat hetgene wat het kunstwerk toont, moet beoordeeld worden op zichzelf. Heidegger zelf heeft het bijvoorbeeld over een schilderij van Vincent van Gogh (1853-1890) dat een paar boerenschoenen toont (**afb. 53**). Heidegger beoordeelt dit werk niet door het paar schoenen te vergelijken met een werkelijk paar schoenen. Voorgaande filosofen, zoals Plato en Descartes, zouden het steeds over een imitatie van de werkelijkheid hebben gehad; voor Heidegger is er geen werkelijkheid buiten dat schilderij. Van Gogh’s paar schoenen vormen een “wereld van zichzelf.” Ze hebben een “eigen waarheid.”⁴⁵⁰

---

⁴⁴⁷ Walton, “Practices of Neo-Ottomanism,” 93-96.

⁴⁴⁸ William E. Wallace, “The Artist as Genius,” in *A Companion to Renaissance and Baroque Art*, red. Babette Bohn en James M. Saslow (Chichester: Wiley-Blackwell, 2013), 151.

⁴⁴⁹ Martin Heidegger, inleiding tot *De oorsprong van het kunstwerk*, door Hans Georg Gadamer, vert. Mark Wildschut & Chris Bremmers (Boom-Amsterdam: Kleine Klassieken, 2009), 14-15.

⁴⁵⁰ George Steiner, *Martin Heidegger*, vert. Maarten van der Marel (Kampen: Kok Agora, 1994), 149-152.

Afb. 53: Vincent van Gogh (1853-1890), *Schoenen*, 1886; bron: *Memory of the Netherlands-databank* (via *Europeana*).

Een degelijk kunstconcept met de focus op de artiest, de kunstenaar als creatief genie, heeft volgens de Frans-Amerikaanse schrijver, literatuurwetenschapper en cultuurfilosoof ook gevolgen voor de monumentenzorg. Als een kunstwerk enkel bestaat als er een “creator” is, dan kan kunst enkel gepreserveerd worden als er een ‘preservator’ is. Het bewaren van kunst betekent het bewaren van die “wereld op zich,” die “waarheid” in het bewustzijn van de samenleving. Steiner spreekt van “het creatief hoederrecht van de waarheid” (*die schaffende Bewahrung der Wahrheit*).⁴⁵¹

Spreeken over “Westerse kunst” in historisch opzicht is door de vele onderlinge verschillen op zich al heel problematisch. Spreken over Islamitische kunst is zo nodig nog problematischer. Door de enorme geografische verspreiding van de ‘islamitische beschaving’ is er niet zoiets als een ‘gemeenschappelijke islamitische kunst’. Daar bovenop zijn de Westerse en Islamitische wereld helemaal niet zo antagonistisch als vaak voorgesteld, maar kennen ze op elk vlak, en zeker op het vlak van kunst en architectuur, in werkelijkheid heel veel onderlinge verbanden, invloeden en uitwisselingen. In het geval van Steiners these van het “creatief hoederrecht van de waarheid” is er tussen de West-Europese monumentenzorg en de Turkse monumentenzorg echter wel een opvallend contrast te merken.

Steiner stelt vanuit Heideggers filosofie dat mensen die zich bezig houden met preservatie en conservatie van monumenten en kunstwerken een verantwoordelijkheid hebben om de “waarheid” die het kunstwerk bevat “creatief” te onderhouden. Deze masterproef toonde aan dat restauraties in Turkije vaak niet de heterogene “waarheid” van het monument tonen. Axel Tibet, voorzitter van het Frans Archeologisch Instituut in Istanbul, zei bijvoorbeeld in een interview voor een Turkse krant dat restauratie in Turkije hem herinnert aan operadecoraties. Hij gaf het voorbeeld van de renovatie van de stadsmuren en zei: “In plaats van restauratie, werden de muren vernietigd en heropgebouwd, wat de historische textuur van het monument volledig heeft uitgewist... Wanneer ik hoor van een nieuw renovatieproject wordt ik angstig, omdat de meest historische meesterwerken worden vernietigd.” Heel treffend verwijt Tibet

---

⁴⁵¹ Jokilehto, *Architectural Conservation*, 214.

niet enkel de overheid, maar ook de bevolking van Istanbul die te weinig beseft dat Istanbul's erfgoed het erfgoed is van de gehele menselijkheid.⁴⁵² In Turkije gaat Steiners these dus duidelijk niet op.

4.4 Conclusie

Dit hoofdstuk heeft een aantal theoretische modellen naar voor geschoven die een deel van de verklaring kunnen bieden voor een aantal tendensen in de Turkse monumentenzorg en architectuur. Deze theoretische modellen kunnen, gezien de complexiteit van de Turkse situatie en de onvermijdelijke veralgemening die theoretiseren met zich meebrengt, nooit een volledige verklaring geven. Toch kunnen ze meer licht werpen op deze tendensen en een startpunt vormen voor verder onderzoek.

Als eerste bespraken we de Neo-Ottomaanse architectuur. Om dit fenomeen (gedeeltelijk) te verklaren hebben we de nieuwe “neostijl” binnen het postmodernistisch discours geplaatst. In de architectuur begon dit postmodernistisch discours als een kritiek op de modernistische bouwstijl die vanaf de jaren 1960 als te dogmatisch, te rigoureuus, te onpersoonlijk werd ervaren. De diverse groep architecten die afweken van het modernisme, werden gegroepeerd onder de term “postmodernisme.” De term is niet bijzonder goed gekozen, omdat het een radicale breuk met het modernisme suggereert. Modernisme en Postmodernisme blijken in de praktijk echter geen tegenpolen te zijn. Het ene bouwt voort op het andere. De term “postmodernisme” is ook verwarrend, omdat het uiterst diverse fenomenen onder één noemer plaatst.

Eén van die fenomenen is het teruggrijpen naar een historische vormentaal. Het Neo-Ottomanisme in Turkije is hiervan zeker een casus en kan in dit opzicht als postmodernistisch worden bestempeld. Een belangrijke reden voor de populariteit van de bouwstijl is ook de afkeer voor de internationale modernistische stijl. De Neo-Ottomaanse bouwstijl bevat een identiteit. Turken herkennen de stijl en voelen zich vertrouwd met de vormentaal. De modernistische bouwstijl, daarentegen, wordt vaak als “vreemd,” “uitheems,” en “niet-Turks” ervaren. Dit in combinatie met een zekere esthetiek die deze Neo-Ottomaanse bouwwerken soms bevatten, maakt de bouwstijl enorm geliefd. Beide redenen, identiteit en esthetiek, gelden als de belangrijkste drijfveren voor de Neo-Ottomaanse bouwactiviteit.

Om de “Neo-Ottomaanse praktijken” in de Turkse monumentenzorg (gedeeltelijk) te verklaren, hebben we de kunstfilosofie van Heidegger aangewend. Zijn filosofische theorieën stellen onder andere dat monumentenzorg ondersteund wordt door waarden en normen. Elke cultuur heeft zijn eigen waarden en normen, met als gevolg dat elke cultuur ook een andere invulling van het concept ‘monumentenzorg’ heeft.

Turkije is een land waar verschillende opvattingen bestaan over waarden en normen. Een groot deel van de bevolking hecht bijvoorbeeld veel belang aan religieuze waarden en normen, waardoor sommige monumenten gewaardeerd worden omwille van hun gebruik in de religieuze praxis. De westerse opvatting van monumentenzorg waardeert monumenten

---

⁴⁵² Vercihan Ziflioğlu, “Restaurations in Turkey are like operetta settings,” *Hürriyet Daily News*, 3 juni 2007.

eerder los van het functionele. Het gaat om materialiteit. Een gebouw wordt bijvoorbeeld tot monument verklaard omwille van de ouderdom van het gebouw of omwille van de esthetische kwaliteiten van het gebouw.

De trend om de economische aspecten van erfgoed uit te bouwen, is zowel in Turkije als in West-Europa groeiende. De opkomst van het massatoerisme en de welvaartmaatschappij heeft een ware cultuurindustrie doen ontstaan. In Turkije kun je monumentenzorg en toerisme dan ook niet los van elkaar zien. Het Turkse patrimonium is een belangrijke aantrekkingspool voor miljoenen toeristen en, bijgevolg, voor miljoenen toeristendollars en dient dus te worden onderhouden.

Erfgoed wordt ook ingezet als motor voor stadsvernieuwing en allerlei regeneratieprojecten. Zo was Istanbuls Zeyrek Camii tot voor kort gelegen in een achtergestelde wijk. De restauratie van het oude Byzantijnse klooster werd echter gecombineerd met het opknappen van de omliggende buurt. Bijgevolg zorgde de restauratie voor hogere huurprijzen in de wijk. De oorspronkelijk armere bevolking werd gedwongen de wijk te verlaten en kapitaalkrachtige bewoners betrokken de opgeknapte woningen.

Erfgoed wordt in Turkije heel vaak op een dergelijke manier ingezet als motor voor lokale en regionale economieën. Ook deze aanpak focust op de economische aspecten van erfgoed.

Vele restauraties en renovaties blijken van dramatische kwaliteit. Zo kreeg de Zeyrek Camii veel kritiek omwille van de inadequaat gebruikte bouwmaterialen en de veranderingen aan de originele façade.

Restauratiepraktijk in Turkije bewijst van een andere opvatting over de verantwoordelijkheden van architecten die zich bezighouden met restauraties en renovaties. Filosoof George Steiner sprak in West-Europa van “preservatoren met het creatief hoederrecht van de waarheid” (*die schaffende Bewahrung der Wahrheit*). Hiermee duidde Steiner op het feit dat kunstwerken en monumenten moeten worden gerestaureerd op een waarheidsgetrouwe manier. Restauratiepraktijk in Turkije focust minder op die “waarheid” waardoor sommigen zelfs spreken van “vernietiging” en “complete (inadequate) reconstructie.”

5. Bibliografie

5.1 Boeken

Akdenizii, Banu, red. *Digital Transformations in Turkey: Current Perspectives in Communication Studies*. Londen: Lexington Books, 2015.

Alaranta, Toni. *National and State Identity in Turkey: The Transformation of the Republic's Status in the International System*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2015.

Alvarez, Louis, et al., red. *Progress in Pattern Recognition, Image Analysis, Computer Vision and Applications*. Berlijn: Springer, 2012.

Barton, Georgina en Margaret Baguley, red. *The Palgrave Handbook of Global Arts Education*. Londen: Macmillan Publishers Ltd., 2017.

Başkan, Birol. *Turkey and Qatar in the Tangled Geopolitics of the Middle East*. New York: Palgrave Macmillan, 2016.

Bernbeck, Reinhard. "Heritage Politics: Learning from Mullah Omar?" In *Controlling the Past, Owning the Future: The Political Uses of Archaeology in the Middle East*, onder redactie van Rann Boytner, Lynn Swartz Dodd en Bradley J. Parker, 27-54. Tucson: The University of Arizona Press, 2010.

Chehab, Zaki. *Inside the resistance: the Iraqi insurgency and the future of the Middle East*. New York: Nation Books, 2005.

Choay, Françoise. *The Invention of the Historic Monument*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Dukman, Marinus, et al., red. *Turkey Real Estate yearbook 09-10 July to July*. Europe: REP – Real Estate Publishers, 2010.

Edwards, M. *Civil Society*. Cambridge: Polity Press, 2004.

El-Banna, Sanaa. *Resource Mobilization in Gülen-Inspired Hizmet: A New Type of Social Movement*. New York: Blue Dome Press, 2013.

E. Wallace, William. "The Artist as Genius." In *A Companion to Renaissance and Baroque Art*, onder redactie van Babette Bohn en James M. Saslow, 151-188. Chichester: Wiley-Blackwell, 2013.

Fontein, J. *UNESCO, heritage and Africa: An anthropological critique of world heritage*. Edinburgh: Edinburgh University, 2000.

Gamboni, Dario. *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*. Londen: Reaktion Books Ltd, 1997.

Gierlichs, Joachim. "Anatolian Seljuks." In *Islam: Arts & Architecture*, onder redactie van Markus Hattstein en Peter Delius, 370-381. Potsdam: h.fullmann, 2013.

Göktürk, Deniz, en Levent Soysal, en İpek Türeli. Inleiding tot *Orienting Istanbul – Cultural Capital of Europe?*, door Deniz Göktürk, Levent Soysal en İpek Türeli, 1-22. Londen/New York: Routledge: Taylor & Francis Group, 2010.

Goodwin, Godfrey. Inleiding tot *A History of Ottoman Architecture*, door Godfrey Goodwin. Londen: Thames & Hudson, 1971.

Goodwin, Godfrey. *A History of Ottoman architecture*. Londen: Thames and Hudson, 1971.

Grabar, Oleg. "Art and Culture in the Islamic World." In *Islam: Arts & Architecture*, onder redactie van Markus Hattstein en Peter Delius, 370-381. Potsdam: h.fullmann, 2013.

Günay, Reha. *Sinan: The Architect and His Works*. Istanbul: Yapı Yayın, 1998.

Gür, Asli. "Political Excavations of the Anatolian Past: Nationalism and Archaeology in Turkey." In *Controlling the Past, Owning the Future: The Political Uses of Archaeology in the Middle East*, onder redactie van Rann Boytner, Lynn Swartz Dodd en Bradley J. Parker, 68-89. Tucson: The University of Arizona Press, 2010.

Haddad, Ellie G., en David Rifkind, red. *A Critical History of Contemporary Architecture 1960-2010*. Burlington: Ashgate Publishing, 2014.

Hattstein, Markus, en Peter Delius, red. *Islam Art and Architecture*. Potsdam: h.fullmann, 2013.

Hebdige, Dick. "Postmodernism and "the other side." In *Cultural Theory and Popular Culture: A reader*, onder redactie van John Storey, 410-424. Londen: Pearson Education, 2006.

Heidegger, Martin. Inleiding tot *De oorsprong van het kunstwerk*, door Hans Georg Gadamer. Vertaalt door Mark Wildschut & Chris Bremmers. Boom-Amsterdam: Kleine Klassieken, 2009.

Heidegger, Martin. *Nietzsche*. Neske Pfullingen, Duitsland, 1989.

Hein, Carola. "The European Capital of Culture Programme and Istanbul 2010." In *Orienting Istanbul: Cultural Capital of Europe?*, onder redactie van Deniz Göktürk, Levent Soysal en İpek Türeli: 253-266. New York/Oxfordshire: Routledge, 2010.

Heirman, Mark. *De Condor en de Kolibrie: oorlog en vrede in 2015*. Antwerpen: Uitgeverij Houtekiet, 2015.

Husayni, Sadr Al-Din Ali Ibn Nasir, en Clifford Edmund Bosworth. *The History of the Seljuq State: a Translation with Commentary of the 'akhbar al-dawla al-saljuqiyya*. Oxon: Routledge, 2011.

Jokilehto, Jukka. *A History of Architectural Conservation*. Oxford: Butterworth-Heinemann, 1999.

Keyder, Çağlar. "Istanbul into the Twenty-First Century." In *Orienting Istanbul: Cultural Capital of Europe?*, onder redactie van Deniz Göktürk, Levent Soysal en İpek Türeli, 25-34. New York/Oxfordshire: Routledge, 2010.

Kundera, M. *The Book of Laughter and Forgetting*. New York: harper Perennial, 1994.

Lambrecht, Jef. *De Arabische Cocktail*. Leuven: Uitgeverij Van Halewyck, 2013.

Leimenstoll, Jo Ramsay. *Historic Preservation in Other Countries: Volume V, Turkey*. New York: U.S. ICOMOS, 1989.

Lowenthal, David. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

McCarthy, Justin. *The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923*. New York: Routledge, 2013.

Mason, Robert, red. *Reassessing Order and Disorder in the Middle East*. Londen: Rowman & Littlefield, 2017.

Necipoglu, Gülru. "Dynamic Imprints on the Cityscape: The Collective Message of Funerary Imperial Mosque Complexes in Istanbul." In *Colloque Internationale: Cimetières et traditions funéraires dans le monde islamique*, onder redactie van Jean-Louis Bacque-Grammont. Paris: CNRS, 1996.

Öncü, Ayşe. "The Politics of Istanbul's Ottoman heritage in the Era of Globalism. Refractions through the Prism of a Theme Park." In *Cities of the South: Citizenship and Exclusion in the 21st Century*, onder redactie van Barbara Driessens, Franck Mermier, Heiko Wimmen, 233-64. (Londen: Saqi/Heinrich Böll Foundation, 2007.

Peters, Richard. *Die Geschichte der Türken*. Stuttgart: Kohlhammer, 1961.

Peters, Ruud. "Het recht – recente ontwikkelingen," in *Islam: Norm, ideaal en werkelijkheid*, onder redactie van Jacques Waardenburg: 248-261. Antwerpen: Uitgeverij Unieboek, 2009.

Rifkind, David. "Post-Modernism: Critique and Reaction." In *A Critical History of Contemporary Architecture 1960-2010*, onder redactie van Elie G. Haddad en David Rifkind, 31-50. Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2014).

Rizvi, Kishwar. *The Transnational Mosque: Architecture and Historical Memory in the Contemporary Middle East*. North Carolina: The University of North Carolina Press, 2015.

Rowe, William. "Cultural Muslims: Evolution of Muslim Identity in Soviet and Post-Soviet Central Asia." In *Geographies of Muslim Identities: Diaspora, Gender and Belonging*, onder redactie van Cara Aitchison, Peter Hopkins, en Mei-Po Kwan, 141-164. Burlington: Ashgate, 2007.

Pressouyre, L. *The world heritage convention, twenty years later*. Paris: UNESCO, 1993.

Said, Edward. *Orientalism*. US: Bintage Books Edition, 1978.

Steiner, George. *Martin Heidegger*. Vertaald door Maarten van der Marel. Kampen: Kok Agora, 1994.

Stierlin, Henri. *Turkije: Van de Seltsjoeken tot de Ottomanen*. Keulen: Taschen, 1998.

Stubbs, John H. en Emily G. Makaš. *Architectural Conservation in Europe and the Americas*. New Jersey: Wiley, 2011.

Tosh, John. *The Pursuit of History*. Londen: Pearson Education Limited, 2010.

Trachtenberg, Marvin en Isabelle Hyman, red. *Architecture: From prehistory to modernity*. New Jersey: Prentice-Hall, 2003.

Trachtenberg, Marvin. "Second Modernism (through Post-Modernism)." In *Architecture: From Prehistory to Postmodernity*, onder redactie van Marvin Trachtenberg en Isabelle Hyman, 524-549. New Jersey: Prentice-Hall, 2003.

Turan, M. *Türkiye'de Kentel Rant*. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları, 2009.

Türeli, İpek. "Modelling Citizenship in Turkey's Miniature Park." In *Orienting Istanbul: Cultural Capital of Europe?*, onder redactie van Deniz Göktürk, Levent Soysal en İpek Türeli, 104-125. New York/Oxfordshire: Routledge, 2010.

Van Herwijnen, Meijka. *Meer rust: Minder onrust, minder slechte gewoontes*. Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum, 2011.

Van Steenberghe, Jo en Mieke van Raemdonck. "De Eerste Eeuwen: Van Arabisch Rijk Tot Islamitisch Cultuurgebied: Muhammad (661-750) en de Abbasiden (750-10^e Eeuw)." In *Harmonie: Kunst Uit De Islamitische Wereld in Het Jubelparkmuseum*, onder redactie van Mieke Van Raemdonck, 45-48. Tiel: Uitgeverij Lannoo, 2015.

Waardenburg, Jacques. "Historische ontwikkelingen sinds ca. 18 in de hartlanden van de islam." In *Islam: Norm, ideaal en werkelijkheid*, onder redactie van Jacques Waardenburg, 211-228. Antwerpen: Uitgeverij Unieboek, 2009.

Waardenburg, Jacques. *Islam, Norm, ideaal en werkelijkheid*. Antwerpen: Uitgeverij Unieboek, 2009.

Walton, Jeremy F. "Practices of Neo-Ottomanism: Making Space and Place Virtuous in Istanbul." In *Orienting Istanbul: Cultural Capital of Europe?*, onder redactie van Deniz Göktürk, Levent Soysal en İpek Türeli, 88-103. Londen/New York: Routledge: Taylor & Francis Group, 2010).

Ward, Janet. *Weimar Surfaces: Urban Visual Culture in 1920s Germany*. Berkely: University of California Press, 2001.

5.2 Wetenschappelijke tijdschriften

Aktürk, Gül. “The Conservation of Ottoman Era Neighbourhoods in Istanbul: A Case Study of Arnavutkoy, Besiktas.” Lic. diss., University of Edinburgh, 2012-13.

Bailey, Christopher, Steven Miles en Peter Stark. “Culture-led Urban Regeneration and the revitalisation of identities in Newcastle, Gateshead and the North East of England.” *International Journal of Cultural Policy* 10, nr. 1 (2007): 47-65.

Bıçakçı, Ayşe Banu. “Branding the city through culture:Istanbul, European Capital of Culture 2010.” *International Journal of Human Sciences* 6, nr. 1 (2012): 993-1006.

Bisel, C., G. A. Sargin en B. Turan. “Islam, modernity, and the politics of public realm in Turkey: the Kocatepe Complex of Ankara.” *ACSA European Conference Proceedings Association of Collegiate Schools of Architecture* (1997): 451-454.

Busquet, Grégory, Claire Lévy-Vroelant, Caroline Rozenholc. “Introduction: Mémoires dominantes, mémoires dominées. La fabrique des patrimoines urbains en question.” *Articulo-Journal of Urban Research* (special issue), nr. 5 (2014).

Çavuşoğlu, Erbatur, en Julia Strutz. “Producing force and consent: Urban transformation and corporatism in Turkey.” *City* 18, nr. 2 (2014): 134-148.

Çetinsaya, Gökhan. “Rethinking nationalism and Islam: Some preliminary notes on the roots of “Turkish-Islamic Political Thought.” *The Muslim World* 89, nr. ¾ (1999): 350-376.

Devrim, Isikkaya Ali. “Housing Policies in Turkey: Evolution of TOKI (Governmental Mass Housing Administration) as an Urban Design Tool.” *Journal of Civil Engineering and Architecture*, 10 (2016): 316-326.

Galboni, D. “World heritage: Shield or target.” *Conservation* 16, nr. 2 (2001): 10-16.

Girard, Muriel. “What Heritage Tells Us About the Turkish State and Turkish Society.” *European Journal of Turkish Studies* (2015). Laatst geraadpleegd op 2 april 2017. <http://ejts.revues.org/5227>

Gunay, Zeynep. “Conservation versus Regeneration?: Case of European Capital of Culture 2010 Istanbul.” *European Planning Studies* 18, nr. 8 (2010): 1173-1186.

Hann, Chris. “Problemes with the (de)privatization of religion.” *Anthropology Today* 16, nr. 4 (2000): 14-20.

M. Kraidy, Marwan, en Omar Al-Ghazzi. "Neo-Ottoman Cool: Turkish Popular Culture in the Arab Public Sphere." *Popular Communication* 11, nr. 1 (2013): 17-29.

Marquart, Vivienne. "Insurmountable Tension? On the Relation of World Heritage and Rapid Urban Transformation in Istanbul." *European Journal of Turkish Studies* 19 (2014). Laatst geraadpleegd op 1 april 2017. <http://ejts.revues.orgwww2.ejts.revues.org/5044>.

Murinson, Alexander. "The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy." *Middle Eastern Studies* 42, nr. 6 (2006): 945-964.

Ozaslan, Nuray, Aysu Akalin en Christopher Wilson. "Postmodernism and consumer culture: Image-production via residential architecture in post-1980s Turkey." *African Journal of Business Management* 5, nr. 7 (2011): 2597-2606.

Sargın, Güven Arif. "Displaced memories, or the architecture of forgetting and remembrance." *Environment and Planning D: Society and Space* 22 (2003): 659-680.

Soheil, Mehr Azar. "Strumentli legislativi ed amministrativi nel potenziamento della protezione del patrimonio culturale in Iran." *Segarra Lagunes* (1995).

Steinberg, Florian. "Conservation and Rehabilitation of Urban Heritage in Developing Countries." *HABITAT INTL.* 20, nr. 3 (1996): 463-475.

Stovel, Herb. "Origins and Influence of the Nara Document on Authenticity." *APT Bulletin* 39, nr. 2/3 (2008): 9-17.

Ünsal, Özlem en Tuna Kuyucu, "Challenging the Neoliberal Urban Regime: Regeneration and Resistance in B Başbüyük en Tarlabası," in *Orienting Istanbul: Cultural Capital of Europe?*, onder redactie van Deniz Göktürk, Levent Soysal en İpek Türel, 51-70. New York/Oxfordshire: Routledge, 2010.

Zencirci, Gizem. "Civil Society's History: New Constructions of Ottoman Heritage by the Justice and Development Party in Turkey." *European Journal of Turkish Studies* 19 (2014). Laatst geraadpleegd op 7 april 2017, <http://ejts.revues.org/5076>.

5.3 Doctoraten, masterthesissen, papers, rapporten...

Behar, D., en T. İslam. "İstanbul'da Soylulaştırma: Eski Kentin Yeni Sahipleri." Paper, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Deley, Herman. "Moslims in de Europese, i.c. Belgische, lekenstaat." Online syllabus, Universiteit Gent, 2017.

Coşkun, Bezen Balamir. "The Post-Davutoglu Era in Turkish Foreign Policy." *E-International Relations* (2016). Laatst geraadpleegd op 1 maart 2017. <http://www.e-ir.info/2016/06/03/the-post-davutoglu-era-in-turkish-foreign-policy/>.

Czajka, Agnes en Edward Wastnidge. “‘The Centre of World Politics?’ Neo-Ottomanism in Turkish Foreign and Domestic Politics.” Artikel, The Open University, 2011.

Isar, Yudhishtir Raj. “Historic preservation: a new culture in old worlds? Managing monuments as a national resource.” In *8th ICOMOS General Assembly and International Symposium – Programme Report*, 906-913. Washington: ICOMOS, 1987.

Kinoğlu, Sera D. “Neo-Ottoman Perspectives: Turkish Identity and Culinary Culture in a Sociopolitical Context.” Thesis, Oregon State University, 2014.

Maria van der Aa, Bart Johannes. “Preserving the heritage of humanity? Obtaining world heritage status and the impact of listing.” Doct. diss., Rijksuniversiteit Groningen, 2005.

Pekelsma, Simone. “Istanbul: European Capital of Culture 2010.” Master Thesis, Radboud Universiteit, 2006-2007.

Pérouse, Jean-François. “Du régime unique national de production patrimoniale au régime néo-libéral, conservateur et partiellement ‘pluriel’: la Turquie à l’épreuve de la transition patrimoniale.” Paper gepresenteert op de workshop “la gouvernance dans les politiques et pratiques patrimoniales”, MSH-Paris Nord, 2011.

Rampton, James et al., *Ex-Post Evaluation of 2010 European Capitals of Culture*. Final Report for the European Commission Directorate General for Education and Culture, Augustus 2011.

Taspinar, Ömer. “Turkey’s Middle East Policies: between neo-Ottomanism and Kemalism.” *Carnegie Middle East Center. Carnegie Papers* No. 10 (September 2008, September 3, 2014). Laatst geraadpleegd op 3 mei 2017. http://carnegieendowment.org/files/cmec10_taspinar_final.pdf.

Yilmaz, Secil, en Safak Uysal, “MiniaTurk: Culture, History and Memory in Turkey in Post-1980s.” Paper, Linköping University, 2007.

5.4 Krantenartikelen (Internationale, Vlaamse en Turkse Media)

“Camlica Mosque, largest in Turkey, opens in honor of Ramadan.” *Daily Sabah*, 13 juni 2016.

“Camlica mosque to get highest minarets.” *Hürriyet Daily News*, 4 juli 2012.

Çelikkan, Edinç. “Istanbul’s finance center taking shape.” *Hürriyet Daily News*, 10 Februari 2012.

Cornell, Svante. “The Rise of Diyanet: the Politicization of Turkey’s Directorate of Religious Affairs.” *The Turkey Analyst*, 9 oktober 2015.

Davutoglu, Ahmet. “It’s only natural.” *Al-Ahram Weekly*, 13-19 December 2001.

“De meest en minst religieuze landen ter wereld en de situatie in België (studie).” *Knack*, 30 april 2017.

Dheedene, Henk. “REEKS Waarom u wakker moet liggen van Turkije.” *De Tijd*, 15 december 2016.

Dombay, Daniel. “Istanbul’s Byzantine legacy undermined by Ottoman restoration.” *The Financial Times*, 5 juni 2015.

Eğrikavuk, Eşil. “Ankara’s Hittite Sun debate reignited with court’s ruling.” *Hürriyet Daily News*, 15 september 2011.

Fallon, Claire. “Roman Mosaics Reportedly Damaged During Botched Restoration In Turkish Museum.” *The Huffington Post*, 10 mei 2015.

“Gecekondü.” *Radikal*, 9 april 2016.

“Homans: ‘Als het moet, trekken we erkenning Diyanet-moskeeën in’.” *Knack*, 15 december 2016.

Johnson, Andrew. “Saudi Arabia’s proposal to destroy Prophet Mohammed’s tomb and move remains to anonymous grave risks new Muslim division.” *Belfast Telegraph*, 3 september 2014.

Kinze, Stephen. “Border to Border, Turkey’s a Kaleidoscope of Art and Culture.” *The New York Times*, 2 mei 2001.

Kizer, Stephen. “Border to Border, Turkey’s a Kaleidoscope of Art and Culture.” *The New York Times*, 2 mei 2001.

“Largest mosque in the US features Ottoman design.” *Daily Sabah*, 30 maart 2016.

Letsch, Constanze. “Istanbul’s underwater Bosphorus rail tunnel opens to delight and foreboding.” *The Guardian*, 6 april 2017.

Letsch, Constanze. “Turkish Roma make way for property developers in historic Istanbul district.” *The Guardian*, 9 november 2011.

“Luxury and poverty hand-in-hand in Turkey.” *Hürriyet Daily News*, 24 september 2016.

“Minder dan 100 jihadisten in al-Bab.” *De Morgen*, 22 februari 2017.

Montague, Zach, Kenneth R. Rosen en Timothy R. Williams. “Recent Terrorist Attacks in Turkey.” *The New York Times*, 31 december 2016.

“New Istanbul Airport is set to open in 2018.” *Hürriyet Daily News*, 13 november 2016.

“New Presidential Palace to be opened on republic day.” *Daily Sabah*, 16 oktober 2016.

“Parlementair of presidentieel systeem? Turkije staat voor fundamentele keuze.” *Knack*, 16 april 2017.

“250-room residence to be built for Turkish president next to 1,000-room palace: Chamber of Architects.” *Hürriyet Daily News*, 13 november 2014.

Sadri, Yasmine. “Woede over ‘erfgoedbloedbad’ bij restauratie eeuwenoud kasteel in Spanje.” *De Standaard*, 10 maart 2016.

Smith, Hannah Lucinda. “Mega mosque is a microcosmos of Turkish contradiction.” *The Times*, 9 mei 2016.

“Spiritual Leader of the Muslim Brotherhood is now calling Erdogan the sultan.” *The Rightscoop*, 9 mei 2016.

Toumari, Meline. “Minority Rules.” *New York Times*, 17 februari 2017.

“Tulip time for Istanbul as festival opens in Emirgan forest.” *Hürriyet Daily News*, 11 april 2016.

Tunali, Tan. “Turkse premier Davutoglu kondigt aftreden aan.” *Financieel Dagblad*, 5 mei 2016.

“Turkey builds nearly 9,000 mosques in 10 years.” *Hürriyet Daily News*, 16 september 2016.

“Turkey to build Balkans largest mosque in Tirana.” *Hürriyet Daily News*, 27 oktober 2017.

“Turkse moskeeën in België gevraagd te spioneren voor Turkse overheid.” *Knack*, 13 december 2016.

“Two-thirds of children live in poverty in Turkey report.” *Hürriyet Daily News*, 23 april 2014.

Uras, Umut. “Turkey: Recep Tayyip Erdogan hails referendum victory.” *Aljazeera*, 17 april 2017.

“Verenigde Staten willen ‘nieuwe start’ met Turkije.” *Het Laatste Nieuws*, 19 februari 2017.

“Voorzitter pro-Koerdische HDP-partij riskeert tot 142 jaar cel in Turkije.” *De Morgen*, 31 januari 2017.

“Yıldırım officieel aangewezen als nieuwe premier Turkije.” *De Volkskrant*, 14 mei 2016.

Ziabari, Kourosh. “An Introduction to the Ancient Festival of Nowruz.” *Foreign Policy Journal*, 27 maart 2013.

Ziflioğlu, Vercihan. “Istanbul monastery to become mosque.” *Hürriyet*, 26 november 2013.

Ziflioğlu, Vercihan. “Restorations in Turkey are like operetta settings.” *Hürriyet Daily News*, 3 juni 2007.

5.5 Online media

Champion, Marc. "Turkey's President Is Close To Getting What He's Always Wanted." *Bloomberg* (8 februari 2017). Laatst geraadpleegd op 1 maart 2017. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-02-08/what-does-erdogan-want-unlimited-powers-to-tailor-a-new-turkey>.

Danforth, Nick. "The Empire Strikes Back." *Foreign Policy* (2014). Laatst geraadpleegd op 1 maart 2017. <http://foreignpolicy.com/2014/03/27/the-empire-strikes-back-2/>.

Danforth, Nick. "Turkey's New Maps Are Reclaiming the Ottoman Empire." *Foreign Policy* (23 oktober 2016). Laatst geraadpleegd op 1 maart 2017. <http://foreignpolicy.com/2016/10/23/turkeys-religious-nationalists-want-ottoman-borders-iraq-erdogan/>

Daragahi, Borzou. "The Real Reason Turkey Is Building So Many Mosques." *BuzzFeed* (2015). Laatst geraadpleegd op 17 maart 2017. https://www.buzzfeed.com/borzoudaragahi/the-real-reason-turkey-is-building-so-many-mosques?utm_term=.oIV21J1KD6#.jlxkP1P0md.

Depelchin, Davy. "Ambiguities in terminology and taxonomy as factors in the marginalization of architectural styles: the Case of Orientalism." *ABE Journal* (2012). Laatst geraadpleegd op 3 maart 2017. <https://biblio.ugent.be/publication/3159885/file/6787535>.

"Erdogan and his generals," *The Economist* (2 Februari 2013), laatst geraadpleegd op 8 maart 2017, <http://www.economist.com/news/europe/21571147-once-all-powerful-turkish-armed-forces-are-cowed-if-not-quite-impotent-erdogan-and-his>.

Gursel, Kadri. "Erdogan's \$350m presidential palace." *Al-Monitor*, 17 september 2014. Laatst geraadpleegd op 23 maart 2017. <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2014/09/turkey-erdogan-white-palace-presidential-residence.html##ixzz3GQJqZp00>.

Kaya, Hasan Mert. "Traditional Turkish Architecture and the Mystery of Numb3r8." *SkyLife*. Laatst geraadpleegd op 31 maart 2017. <http://www.turkishairlines.com/it-it/skylife/2011/january/articles/traditional-turkish-architecture-and-the-mystery-of-numb3r8.aspx>

Kenyon, Peter. "Turkey's President And His 1,100-Room 'White Palace'." *Parallels*, 24 december 2014. Laatst geraadpleegd op 23 maart 2017. <http://www.npr.org/sections/parallels/2014/12/24/370931835/turkeys-president-and-his-1-100-room-white-palace>.

Kiper, Cinar. "Sultan Erdogan: Turkey's Rebranding Into the New Old Ottoman Empire." *The Atlantic* (2013). Laatst geraadpleegd op 8 maart 2017. <https://www.theatlantic.com/international/archive/2013/04/sultan-erdogan-turkeys-rebranding-into-the-new-old-ottoman-empire/274724/>.

"MASS zorgt voor opwaardering van 't Eilandje." *Knack* (2012). Laatst geraadpleegd op 8 april 2017. <http://www.knack.be/nieuws/mas-zorgt-voor-opwaardering-van-t-eilandje/video-normal-38017.html>.

Penman, Maggie, Emma Bowman, Maquita Peters. "Dozens Of People Killed in Attack on Turkish Nightclub; Suspect Still At Large." *Two-way breaking news from NPR* (2016). Laatst geraadpleegd op 22 februari 2017. <http://www.npr.org/sections/two-way/2016/12/31/507723587/turkey-nightclub-terror-attack-leaves-at-least-35-dead-more-than-40-wounded>.

“The Rise of the Mega Mosque in Turkey,” *NPR* (2 januari 2016), laatst geraadpleegd op 20 april 2017, <http://www.npr.org/2016/01/02/461782259/the-rise-of-the-mega-mosque-in-turkey/>.

“Turkey protests: istanbul erupts as Gezi Park cleared.” *BBC News* (16 juni 2013). Laatst geraadpleegd op 1 maart 2017. <http://www.bbc.com/news/world-europe-22924886>.

Welby, Peter. “Muslim Scholars Denounce ISIS ‘Caliphate’.” Laatst geraadpleegd op 12 april 2017, <http://www.religionandgeopolitics.org/isis/muslim-scholars-denounce-isis-caliphate>.

5.6 Online websites

“AlJazeera.” Laatst geraadpleegd op 5 april 2017. <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2015/05/erdogan-gezi-park-elections-turkey-150531084840828.html>.

“Al Jazeera.” Laatst geraadpleegd op 22 februari 2017. <http://www.aljazeera.com/news/2016/12/turkey-failed-coup-attempt-161217032345594.html>.

“Ankara University – History of Ankara.” Laatst geraadpleegd op 3 mei 2017, http://iso.en.ankara.edu.tr/?page_id=1202.

“Avrupa Kültür Başkenti – Arap Camii.” Laatst geraadpleegd op 1 mei 2017, <http://www.ibb.gov.tr/sites/ks/tr-TR/1-Gezi-Ulasim/kulliyeler/Pages/arap-camii.aspx>.

“BBC.” Laatst geraadpleegd op 11 april 2017, http://www.bbc.co.uk/religion/religions/islam/history/ottomanempire_1.shtml.

“BBC News.” Laatst geraadpleegd op 23 maart 2017. <http://www.bbc.com/news/world-europe-29912398>.

“Belçika Diyanet Vakfı.” Laatst geraadpleegd op 12 maart 2017. <http://www.diyamet.be/>.

“CNN.” Laatst geraadpleegd op 23 maart 2017. <http://edition.cnn.com/videos/tv/2015/09/08/inside-turkeys-presidential-palace.cnn/video/playlists/intl-turkey-attacks/>

“CNN Türk.” Laatst geraadpleegd op 23 maart 2017. <http://www.cnnturk.com/turkiye/cumhurbaskanligi-kulliyesinde-buyuk-davet>.

“De Redactie.be.” Laatst geraadpleegd op 22 februari 2017. <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/buitenland/1.2881732>

“European Western Balkans.” Laatst geraadpleegd op 26 april 2017, <https://europeanwesternbalkans.com/2017/01/24/poverty-in-the-balkans/>.

“Faro.” Laatst geraadpleegd op 16 april 2017, <https://faro.be/erfgoeddag/nieuws/de-uitvinding-van-een-stad>.

“Faro.” Laatst geraadpleegd op 30 april 2017, <https://faro.be/erfgoedveld/cultureel-erfgoed/immaterieel-erfgoed>.

“Hasa Mimarlık.” Laatst geraadpleegd op 31 maart 2017. <http://www.hassa.com/tr/muharrem-hilmi-senalp>.

“International Monetary Fund.” Laatst geraadpleegd op 1 mei 2017, <https://www.imf.org/en/News/Articles/2017/02/21/NA230217Turkeys-Economy-Hit-By-Declining-Tourism>.

“Inventaris Onroerend Erfgoed.” Laatst geraadpleegd op 20 april 2017, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/25159>.

“İstanbul Financial Center.” Laatst geraadpleegd op 29 maart 2017. <http://www.ifcturkey.com/istanbul-international-financial-center/>.

“Istanbul2010.” Laatst geraadpleegd op 11 april 2017, http://istanbul2010.org/HABER/GP_619547.

“Istanbul View.” Laatst geraadpleegd op 12 april 2017, <http://www.istanbulview.com/top-10-movies-filmed-in-istanbul/>.

“Holy Food Market.” Laatst geraadpleegd op 1 mei 2017, <http://holyfoodmarket.be/>.

“Katehon.” Laatst geraadpleegd op 1 maart 2017. <http://katehon.com/agenda/erdogan-getting-rid-neo-ottomanism>.

“Konda.” Laatst geraadpleegd op 1 maart 2017. <http://www.konda.com.tr/en/reports.php>.

“Kultur Varliklari.” Laatst geraadpleegd op 27 februari 2017. <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/>.

“Kültür ve Turizm Bakanlığı.” Laatst geraadpleegd op 5 april 2017. <http://www.kultur.gov.tr/>.

“Lavigerie.” Laatst geraadpleegd op 1 maart 2017. <http://www.lavigerie.be/spip.php?aticle991>.

“New 7 Wonders of the World.” Laatst geraadpleegd op 30 april 2017, <https://new7wonders.com/>.

“Orhan Pamuk.” Laatst geraadpleegd op 7 april 2017. <http://www.orhanpamuk.net/news.aspx?id=19&Ing=eng>.

“Oxford Business Group.” Laatst geraadpleegd op 9 maart 2017. <https://www.oxfordbusinessgroup.com/overview/turkeys-construction-sector-maintain-its-significant-role-economy-several-large-projects-under-way>.

“Republic of Turkey: Ministry of Foreign Affairs.” Laatst geraadpleegd op 31 maart 2017. <http://www.mfa.gov.tr/the-expatriate-turkish-citizens.en.mfa>.

“Sinpaş GYO: Bosphorus City Istanbul.” Laatst geraadpleegd op 29 maart 2017. <http://www.bosphoruscity.com.tr/eng/MimariKonsept.aspx>.

“Spain – UNESCO World Heritage Centre.” Laatst geraadpleegd op 27 februari 2017. <http://whc.unesco.org/en/statesparties/es>.

“TAÇ.” Laatst geraadpleegd op 27 februari 2017. <http://www.tacvakfi.org.tr/en>.

“The Architect’s Record of the Aga Khan Award for Architecture, 2010 Awards Cycle.” Laatst geraadpleegd op 31 maart 2017. http://archnet.org/library/files/one-file.jsp?file_id=3353.

“The Black Sea.” Laatst geraadpleegd op 12 maart 2017. <http://theblacksea.eu/index.php?idT=86&idC=96&idRec=1210&recType=story>.

“Total Croatia.” Laatst geraadpleegd op 26 april 2017, <http://www.total-croatia-news.com/item/12045-25-odd-facts-about-life-in-croatia>.

“Travels with Tricia.” Laatst geraadpleegd op 8 april 2017. <https://triciaannemitchell.com/2014/07/27/things-to-do-bilbao-spain/>

“TUIK: Building Permits Statistics and Percentage (sic) Changes.” Laatst geraadpleegd op 9 maart 2010. <http://www.turkstat.gov.tr>

“Turkey travel planner.” Laatst geraadpleegd op 29 maart 2017. <http://www.turkeytravelplanner.com/go/Istanbul/Sights/adalar/buyukada.html>.

“Turkey – UNESCO World Heritage Centre.” Laatst geraadpleegd op 27 februari 2017. <http://whc.unesco.org/en/statesparties/tr>.

“Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı.” Laatst geraadpleegd op 23 maart 2017. <http://www.tccb.gov.tr/haberler/410/32841/bestepe-millet-camii-ibadete-acildi.html>.

“Worldbank.” Laatst geraadpleegd op 6 april 2017. <https://www.worldbank.org/en/country/turkey/overview>.

“World Monuments Fund – Küçük Ayasofya.” Laatst geraadpleegd op 1 mei 2017, <https://www.wmf.org/project/k%C3%BC%C3%A7%C3%BCk-ayasofya-little-hagia-sophia-mosque>.

“World Population Review.” Laatst geraadpleegd op 5 april 2017. <http://worldpopulationreview.com/world-cities/istanbul-population/>.

5.7 Overige (Lezing, interviews, ...)

“Istanbul’s vast Camlica mosque stirs controversy.” Interviews door AFBPTV. Laatst geraadpleegd op 17 maart 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=k08KzEkOrWg>.

Rizvi, Kishwar. “Neo-Ottoman Architecture and the Transnational Mosque: An Interview with Kishwar Rizvi.” Interview door Chris Gratien. Laatst geraadpleegd op 8 maart 2017. <http://www.jadaliyya.com/pages/index/25037/neo-ottoman-architecture-and-the-transnational-mos>.

Vandekerckhove, Dweezil. *Forbidden history: Armenian heritae in Turkey*. Lezing Vandekerckhove (Gent: lezing, 2016). Audiofragment, opgenomen met dictafoon.

Zürcher, Eric Jan. “Flirten met de Ottomanen.” Interview door Pieternel Gruppen. Krantenartikel. *Trouw*, 27 januari 2015.

Haberturk Video. <http://www.haberturk.com/video>. - Geraadpleegd op 22 februari 2017.